विजय गमे काळ[1] चि कीं कोणांत हि बळ न तो टिको दे, हो!
गगनीं प्रलयघनघटा[2] तैसी तद्विशिख[3]कोटि कोंदे हो! ७८
मर्मी बाण शिखंडी हाणी, परि शांतनव गडबडेना;
जैसा म्हणे विवेकी, 'बडबडतो दुष्ट, कां बडबडेना?' ७९
साहे जेंवि समर्थ हि साधु प्रारब्धकर्मभोगातें,
सत्व असें नसतें तरि 'धन्य' म्हणुनि त्यासि कोण हो! गातें?
टिकले विजय-शिखंडी कीं शांतनवापुढें भटकबंध,
विसकटले गरुड[4]पुरोवर्ति भुजगपाशसे कटकबंध. ८१
वधिलें धनंजयानें भीष्में त्याहूनि कटक बहुत रणीं,
दुष्प्रेक्ष्य[5] जसा गमला भीष्म, ग्रीष्मज तसा न बहु तरणी. ८२
चित्तीं भीष्म म्हणे, "मीं स्वच्छंद[6]मरण असें गुरुं[7]वरानें,
मन्निधनेच्छा धरिली परि या श्रीविष्णुनें गुरुवरानें. ८३
म्यां हि दिला धर्माला वर, बरवा वीरमानवा सैव[8] हा,
या समयीं सोडावें वपु मद्विजयें म्हणो न वासैव[9] 'हा!'" ८४
व्योमीं[10] ऋषि वसु[11] वदले, 'अस्मदभिप्राय[12] हा चि, शांतनवा!
यावरि समर पुरे, हो शांत, जुना शांत तूं, न शांत नवा.'
'आज्ञा अवश्य' ऐसें त्यांसि म्हणे भीष्म, मान्य तो करि तें,
कळलें मला[13] मुनिवरें[14] कीं सुरभीचें[15] पडे न तोकें[16] रितें. ८६
म्हणतां 'अवश्य' भीष्मा पळ न दिसो पुष्पवृष्टि दे, वाहे
हिमें[17] मंद सुगंध पवनें[18], झाली बहु धन्य दृष्टि देवा! हे. ८७
जो देणारा विष्टप[19]बाह्यविषयवास विप्रतापातें

१. यम. २. प्रलयकालीन मेघांचा समुदाय. ३. त्यांच्या बाणांची कोटि. ४. मूळ पाठ—**विजय.** ५. पाहण्यास कठिण—अशक्य. ६. इच्छामरणी. ७. पित्याच्या वरानें. ८. रणयश. ९. इंद्र. १०. आकाशांत; स्वर्गांत. ११. अष्टवसु. १२. आमचे मत. १३. संजयास. १४. व्यासांच्या वरानें. १५. कामधेनूचें. १६. वासरूं. १७. शीतल. १८. वायु. १९. भुवन—**पंत.** ब्रह्मांडाबाहेरील प्रदेशांत वसतिस्थान देणारा. (दुसऱ्याचा पराक्रम न उरविणारा).

होय स्वयें चि तो तव तात विषय वासविप्रतापातें. ८८
जिंकावया न शकला त्रिभुवनजित् तरि हि मारे वीरा ज्या,
गांगेय आपणा त्या विजयाकरवीं च मारवी राज्या ! ८९
पांडववीरांत शिरुनि घे तदिषुंद्वें स्वतनुस भाजून,
प्रकटुनि साधूंत जसा घेतो अत्र्यात्मजनु सभांजून[6]. ९०
जाणों गुरुला वाहुनि शर, उंजविति सास धर्म भीम कर,
त्यांच्या शस्त्रसमूहीं भीष्म, जसा सागरीं न भी मकर. ९१
लीलेनें युद्ध करी तन्हि दुर्जय भीष्म, त्यांस शंकरसा,
ज्यासि पतनीं 'अगइ ! कसि तरि मीं स्पर्शू !' म्हणे सशंक रसा.
भीष्म शिखंडिशरांहीं मर्मांत शिरोनि ही न कांपविला,
किति ते ? हरिजनवर तो करिता न शिरोनिहीनें[10] कां पविलो[11] ?
हांसुनि पितामहाला हाणी दशदा पळांत विजय शतें.
मानी प्रसन्नचित्त त्वत्तात महाप्रताप निजयश तें. ९४
आपण ही शस्त्रास्त्रें योजी, जाणों निरोप दे हातें;
जों जों कृष्णसख करी व्याकुळ हाणोनि रोपें[12] देहातें. ९५
ज्या ज्यातें सज्य करी, छेदी त्या त्या हि अतनुचापातें[13],
द्रोणादिकांसि तेणें बहु होतें दुःख, न तनुच्या पातें. ९६
निःसंशय खंडाया प्रभु[14] सज्य करुनि धनुष्य दे हातें,
हें काय नवल ? दाटुनि खंडवि[15] धरिल्या मनुष्यदेहातें. ९७
सर्व हि शरीर खिळिलें गिळिलें विजयांशुगविसराजगरें[16],
भ्रमला न प्रभु कांहीं, पक्षीश्वर[17] जेंवि भुजगराजें[18]गरें. ९८

---

१. अर्जुनाच्या पराक्रमास. २. त्रिभुवन जिंकणारा. ३. मदन. ४. त्यांच्या बाणरूप वणव्यानें. ५. दत्त-पंत. ६. पुजून. ७. यशस्वी होतो. ८. आप्तजनांसह. ९. पृथ्वी. १०. मस्तकरहित-पंत. ११. वज्रास. १२. बाण. १३. मोठ्या धनुष्यास. १४. भीष्म-पंत. १५. छेदून टाकवी. १६. अर्जुनबाणसमुदायरूपी अजगरानें. १७. गरुड. १८. सर्पश्रेष्ठाच्या विषानें.

गमलें शरीर शारदसंध्यांशुच्छुरित[1] जेंवि अभ्रें मला[2],
भ्रमता सहस्रनयन[3] हि, परि धैर्यजलधि नवीज न भ्रमला. ९९
नित्य नवा चि कथेला दिधला बहुमान साधुनीं ज्याच्या
विजय शराहीं ताडुनि सुख दे बहु मानसा धुनीजाच्या[4]. १००
दुःशासन मात्र जवळि उरला होता, तया तुज्या ताते
स्वप्रेम कळविलें बा! बहु वर्णुनि त्या पृथासुजाताते[5]. १०१
'वत्सा! पहा पहा रे! विजयांशुगनिकर[6] कायहानिकर,
कीपूर्वे[7] आम्हांवरि हरि! हरि! करिजेल काय हा निकर? १०२
यासि रणीं जिंकाया शक्त नव्हे वज्रधर हि अमरांत,
मातें हि देव दानव राक्षस करितिल न भग्न समरांत. १०३
करिति व्याकुळ आम्हां सर्वामरशत्रुफणिशिखंडीचे[8],
कुरुकुळकमळतरणिचे[9] पार्थाचे शर, न हे शिखंडीचे. १०४
न शिखंडीचे, भेदुनि जातील सुमेरुच्या हि शिखरा जे,
वज्राग्निसमस्पर्श[10] व्याळसमक्रूर हे विशिखराजे[11]. १०५
कर्कटिकेसि[12] तिचे सुत खंडिति, मत्तनुसि हे तसे बाण,
प्राण व्याकुळ होते न शिखंडिशरव्रजें[13] खरें जाण. १०६
होउनि एकत्र सकळ राजे मज विप्रपदनता[14] पातें
सर्वास्त्रांच्या देते कीं शूळाद्युग्रगद[15] न तापातें.' १०७
ऐसें वर्णुनि गंगानंदन जन्हि शक्ति राहिली थोडी,
सोडी शक्ति, तिला [16]तीं बाणांहीं अर्जुन त्रिधा[17] तोडी. १०८

---

१. शरदृतूतील संधिकालीन किरणानीं व्यापिलेले. २. ढग. ३. इंद्र. ४. भीष्माच्या. ५. अर्जुनास. ६. अर्जुनाचा बाणसमूह. ७. शिखंडीनें. ८. सर्व देवांचे शत्रु (दानव) हे च सर्प, त्यांस मोरासारखा असणाऱ्या अर्जुनाचे. ९. कुरुकुलरूप कमलास विकसित करणारा सूर्य च अशा. १०. वज्राग्नीप्रमाणें आहे स्पर्श ज्यांचा असे. ११. बाणश्रेष्ठ. १२. खेकडी—पंत. (खेकडांचीं पिलें आईचें पोट फोडून बाहेर येतात अशी समजूत आहे). १३. शिखंडीच्या बाणसमूहानें. १४. ब्राह्मणांच्या चरणीं नम्र झालेल्यास. १५. शूलादिक भयंकर रोग. १६. तीन. १७. तीन ठिकाणीं.

मग खड्ग चर्म घेउनि टाकूं पाहे उडी रथावरुनीं,
कीं टाकावें सत्वर वपु, निजरणधर्मसत्पथा वरुनीं. १०९
अंतःखिन्न धनंजय शतधा खंडूनि चर्म करवाल,
प्रभुसि म्हणे, 'गुरुजिपुढें न कळे कीं काय कर्म करवाल.'
तों बाहु उभारुनि निजसैन्यांसि म्हणे, 'त्यजूनि धर्म दया
धांवा, मारा भीष्मा, आम्हां हा धर्म कीर्तिशर्मद, या.' १११
वेढुनि सर्वांनीं हाणिति जन्हि एकदा चि अरिसेना,
भीष्म न मानी, जैसा परिसुनि हि दुरुक्ति साधु परिसेना.
त्या समयीं स्वपरांची गणिली तुमच्या न हानि कटकांहीं,
स्वर्गासि पावले बहु भट, परि न पितामहानिकट कांहीं. ११३
भीष्मार्थ युद्ध तुंबळ जालें, पूर्वीं सुधारसार्थ कसें,
असुरांपरि कुरुवीरां गमलें रणमरण तें असार्थकसें. ११४
पार्थशरवर्ष शमवी कुरुकटकातें, जसें जळ दवातें,
बहु उडविले दिगंतीं शरनिकरें गज, जसे जळद वातें. ११५
'हा! हा! हा! हा!' ऐसें म्हणत चि हतशेषबळ पळालें, हो!
तों विजयशरविकळकुरुवरवपु रविबिंबसें गळालें, हो! ११६
पडतां चि भीष्म, पडले, रडले कुरुवीर भूप सुर सगळे,
जाणों तो परमातुरहस्तींचा अमृतरूप सुरस गळे! ११७
शरचितदेहें जिंकी फळ भीष्म मनुष्यदेव पणसाचें,
समयीं सन्मित्र, तसें भेटे तों त्यास, देवपण साचें. ११८
असुहृदुदासीनांचे भरले भरतिल न अन्य काय गळे?
कांपे क्षिति, जेव्हां तो रथरत्नावरुनि धन्यकाय गळे. ११९
भीष्मावरि दिव्य फुलें देवनिकर, दिव्यतोय घन वर्षे;

१. स्वीकारून. २. अंतःकरण खिन्न झालें आहे ज्याचें. ३. कीर्ति व सुख देणारा. ४. निष्फळ. ५. वणव्यास. ६. अत्यंत आतुर (उतावीळ) पुरुषाच्या हातांतील. ७. बाणानीं भरलेल्या शरीरानें. ८. श्रीकृष्ण. ९. शत्रूंचे व उदासीनांचे.

वदले सुरर्षि, 'भो! भो! देवव्रत! साधु! साधु! अनघर्षे[1]!'
पक्कार्कबीजसा[2] न क्षितिस शिवे, वरि च राहिला काय,
वाटे इषुनीं माथां धीरगुरु[3] म्हणोनि वाहिला काय? १२१
पडतां सांजे, बहुधा दिनमणिनें शीघ्र रथ न हाकविला,
मरणानुचित समय हें कळवाया त्वत्पित्या महाकविला. १२२
तों 'दक्षिणायनीं वपु न त्यागावें बुधें, असें कवण
सांगेल या बुधवराप्रति' ऐसें होय दिव्यवाक्श्रवण[4]. १२३
'उदगयन[5] होय तोंवरि मीं शरतल्पीं असा चि राहेन,
वाहेन देह शंतनुवरसामर्थ्यें व्यथेसि साहेन.' १२४
ऐसें उत्तर देवुनि, नेत्रें झाकी जसा सुपर्यंकीं[6],
किंवा पूर्वीं जैसा गंगेच्या शिशुपणीं उपर्यंकीं[7]. १२५
त्यावरि देवनदीनें दायादाचे[8] गुणौघ आठविले,
ऋषि 'उदगयनमरण वर[9]' ऐसें सुचवावयासि पाठविले. १२६
ते हंसरूप घेउनि येउनि करुनि प्रदक्षिणा प्रणती,
'हा दक्षिणायनीं कवि होउनि मरतो कसा?' असें म्हणती.
जाणुनि भीष्म म्हणे, 'या शरतल्पीं[10] तों करीन मीं शयन,
भय न धरावें, झांकिन नयन, तंई जैं फिरेल हें अयन. १२८
मज शंतनुगंगागुरुगोविप्रवरप्रसादपात्रास
यात्रासमयभ्रंशें* दुर्गति, ऐसा धरूं नका त्रास[11].' १२९
इतुकें वदोनि उपनिषदर्थ विचारी सुखें शरास्तरणीं,
रडलों आम्हीं सर्व हि होउनि धवलाश्वशरपरास्त[12] रणीं. १३०
भीमादि नाचले बहु जेंवि परवधें सुयोध नाचावे,
अस्मच्छोक किति कथूं? शोकव्याळ चि सुयोधना चावे. १३१

---

१. हे पुराणमुने! २. पिकलेल्या रुईच्या बीप्रमाणें. ३. धीरश्रेष्ठ. ४. आकाशवाणी. ५. उत्तरायण. ६. चांगल्या पलंगावर. ७. मांडीवर. ८. पुत्राचे. ९. श्रेष्ठ. १०. बाणशय्येवर. ११. भय किंवा खेद. १२. अर्जुनाच्या बाणांनीं पराङ्मुख केलेले. * अयोग्य काळीं मरणामुळें.

द्रोणाला दुःशासन कथिता दे भीष्महानि मोहातें,
रडुनि म्हणे, 'विजयाच्या कुलगुरु तैसा चि हा निमो हातें.'
अवहार करुनि कौरव कवचें शस्त्रें सहाश्रु सोडूनीं,
सकळ मिळाले स्वगुरुशरतल्पांजवळ हात जोडूनीं. १३३
पांडव हि सर्व तेथें आले, राया! तयांसि पाहूनीं
भीष्म म्हणे, 'या हो! या' तन्नामग्रहणपूर्व बाहूनीं. १३४
'माजें शिर लोंबतसे, यास्तव उपधान द्या मला तूर्ण,
इतुक्यानें या शयनीं जालें साहित्य वीर हो! पूर्ण.' १३५
तें ऐकतां चि राजे उपधानें बहुत शीघ्र आणविती,
'प्रभुजी! स्वीकारावीं,' ऐसें जोडूनि हस्त जाणविती. १३६
हांसे भीष्म, म्हणे, 'हो! हीं उपधानें न युक्त या तल्पीं;
कोण्हा ही वीराचें मन उपभोगीं नसो अशा अल्पीं.' १३७
विजयासि म्हणे, 'बापा! तूं तरि उपधान योग्य दे, हातें
रचुनि दिलें तल्प जसें वत्सा! हें वीरभोग्य देहातें.' १३८
ऐशी आज्ञा करितां त्या शांतनवें समस्तयोधनुतें,
ठेउनि मस्तक चरणीं सज्य करी शीघ्र सुज्ञ तो धनुतें. १३९
अभिमंत्रुनि बाणत्रय गांडीवाच्या गुणासि तो लावी.
सोडी अश्रुसह, नृपा! ती अद्भुत शक्ति काय बोलावी? १४०
लागोनि अधोदेशीं ते घेउनियां सुमंत्रितेषु उंशी
उचलुनि धरिते जाले शिर, असि दिधली पितामहासि उशी.
हर्षोनि नदीज म्हणे, "दिधलें उपधान युक्त बापा! हें,
तूं या उचितज्ञत्वें स्वोत्कर्ष रणीं सदैव बा! पाहें. १४२
तुच्छ मजपुढें तो, जो करुनि स्त्रीबाहुची उशी रमला;
चुकतां न लागता तुज पळ ही शापावया उशीर मला. १४३

---

१. मूर्छेस. २. मरो. ३. तुझ्या पित्याच्या (भीष्माच्या) बाणशय्येजवळ. ४. उशी. ५. त्वरित. ६. सर्व योद्ध्यानीं स्तविलेल्या (भीष्मानें). ७. धृतराष्ट्रा! ८. सुमंत्रित असे बाण. ९. उसळी.

नृप हो! पहा कसें हें, वीरा शयनीं असें चि ओपावें;
सांबा! समयीं यासम समयज्ञाला म्हणोनि 'ओ' पावें. १४४
वपु उत्तरायणीं च त्यागिन, तोंवरि असा चि राहेन,
साहेन उष्ण शीत हि, न तनुकडे, रविकडे चि पाहेन. १४५
परिखा करवा मोटी या शरतल्पासभोंवतीं खोल,
लोले श्वापद मांसीं, लागो तुमच्या न नीतिला बोल. १४६
सोडा वैर नृपति हो! द्या हें मजला, पुरे करा समर;
किति रे तुम्हीं? न पुरला स्पष्ट जरि छंद[3]मृत्यु हा अमर." १४७
तों वैद्यराज आले शिक्षित[4]कचसे चि पोट हि चिराया,
शल्याकर्षणसुनिपुण, ज्यांचे कर मूर्त चुंब[6]क चि, राया! १४८
पाहुनि वैद्यांसि म्हणे, 'घडली हे परम सुगति नवसानीं,
जाळा शरांसह मला, वैद्यांचें कार्य काय अवसानीं?' १४९
सांगुनि सुयोधनाला त्यांतें धनमान देववी, राया!
त्या सत्वें मानवले भूदेव नृदेव देव वीरा या. १५०
परिखा करउनि, सेवक ठेउनि तद्रक्षणार्थ, पद नमुनीं,
स्वस्थाना गेले नृप, तैसे चि विरक्तिकेलिसदन मुनी. १५१
भगवान् धर्मासि म्हणे, 'नाहीं च तुळा तव प्रतापा या,
येणें लागेल पर हि लोकां[10]लोकागवप्र तापाया. १५२
साक्षात्सूर्य चि मानित होते योद्धे रणीं पहाते ज्या
तो भीष्म भंगिला त्वां, या लोकीं तूं चि बा! महातेजा. १५३
छंदमरण अतिदुर्जय, अमरांत नसे असो महामर[11]ता,
भलत्या तेजें कैसा तेज्याचा निधि असीम हा मरता? १५४
स्मरहोम श्रीरुद्रें केला, त्वां भीष्महोम हा देवा!

---

१. खंदक. २. लंपट. ३. इच्छामरणी. ४. सुप्रसिद्ध कचासारखे. ५. बाण काढण्यांत चांगले कुशल असे. ६. लोहचुंबक ७. मरणकालीं. ८. वैराग्याचें क्रीडास्थान. ९. तुलना. १०. लोकालोकपर्वताचें शिखर. ११. मोठा अमरपणा.

योग्य सखा तूं अहितायुर्वारिग्रीष्म[1] हो महादेवा.' १५५
धर्म म्हणे, "जगदीशा ! वर्णितिल तुज्या कवि प्रसादास,
केला धन्य तुवां हा, रुद्रें उपमन्युविप्रसा, दास. १५६
पावे तव प्रसादें स्पष्ट नसोनि हि सुयोध नर विजया,
तव सेवका न काळ हि भयद, मग कसा सुयोधनरविजे यां[3]?
रक्षिसि तूं चि अभिलषित पुरवुनि शरणागता अवनतातें,
बा ! तुजपुढें करावें शक्रसमें ही किती अर्वन तातें ? १५८
देतां महत्व दासा, द्या; देतो तात काय तो कनका ?
देवूं लागे प्रेमें तरि म्हणतें त्यासि काय तोकें 'नका'? १५९
होउनि बहु प्रसन्न प्रभुजी देतां स्वसेवका महिम्या,
महि म्या न जोडिजेल, सुकीर्ति हि, पूरवूनि देव काम हि म्या ?"

अध्याय अकरावा.

प्रातःकाळीं कौरव-पांडव गेले पितामहापाशीं,
दुःखित सर्व हि, जैसे बाळक पडतां पिता महापाशीं. १
स्त्री-बाळ-वृद्ध जाले नुति[6]नतिपूजाप्रदक्षिणासक्त,
व्यक्तें शिवाचे जाणों ते श्रावणसोमवासरीं भक्त. २
लोकांसि मूर्तिमान् शरतल्पीं गमला तुजा पिता महसा.
राजर्षिब्रह्मर्षित्रिदशर्षिसभांतरीं पितामहसा. ३
तो 'पानीयं[11]' ऐसें वदला राया ! नृपांसि पाहून,
तों आणविती भक्ष्यें शीतळजलकलश[12] शीघ्र वाहून. ४

१. शत्रूंच्या आयुष्यरूप उदकास ग्रीष्मऋतूसारखा. २. शनैश्चर—पंत. ३. धर्मास. ४. रक्षण. ५. बालक. ६. स्तुति, नमस्कार, पूजा व प्रदक्षिणा यांत आसक्त. ७. स्पष्ट. ८. उत्सवसा—पंत. ९. राजर्षि, ब्रह्मर्षि व देवर्षि यांच्या सभेंत. १०. ब्रह्मदेवासारखा. ११. पाणी. १२. थंडगार पाण्याचे कलश.

तें पाहुनि भीष्म म्हणे, 'हा पहिलासा चि काय हो! गमला?
हा! वेडे हो! हे या समई समुचित[1] मनुष्यभोग मला? ५
काय तुम्हांस म्हणावें? इतरा क्षुधिता पदार्थ हा चारा;
साचा राम चि समरीं जो, तो मद्वत्स पार्थ पाचारा.' ६
प्रार्थी विजय प्रभुला, जेंवि विनयभरविनम्रकाय[2] कपी,
तो 'किं करोमि[3]' हें वागमृत[4] श्रुति भरुनि भरतनायकें[5] पी. ७
'शरजाल सोडिलें त्वां भेदाया, जेंवि पर्वता पवि तें,
हें मर्मीं चावुनि अहिशतसें[6] मद्देह सर्व तापवितें. ८
बहु बाधते तृषा मज पाजाया तूं चि योग्य तोयातें,
घन जेंवि चातकातें, दावीं स्वोदारभाव तो यातें.' ९
वंदुनि, 'तथास्तु' म्हणुनि, स्वरथीं बैसुनि गुणासि[7] शर जोडी,
सोडी घनास्त्र योजुनि तद्दक्षिणपार्श्वभूमितळ[8] फोडी. १०
भूरंध्रांतूनि निघे सज्जलधारा[9] जसी सुधाधारा,
वदनीं शिरोनि निववी हरिलीलासी च त्या बुधाधारा[10]. ११
होवुनि तृप्त नृपातें भीष्म म्हणे, 'काय ती सुधा? राहो;
पाजी असा चि मजला गंगास्तन आयती सुधारा, हो! १२
बा! या किरीटिकर्मे कौरव ससहाय कां न कांपावे?
कंठीरवपाटनपटु[11] भट, यश, मर्दुनि वृकां, न कां पावे?' १३
बहु विस्मित नृप मुनि सुर म्हणती उडवूनि उत्तरीयातें[12],
'बुडतिल कौरव, दुसरी कैंची भेटेल उत्तरी[13] यांतें?' १४
सर्वत्र शंखदुंदुभिघोष परम तुमुळ होय सैन्यांत,
तत्काळ विगतगौरव[14] कौरव गेले बुडोनि दैन्यांत. १५

---

१. योग्य. २. विनयभरानें वांकलें आहे शरीर ज्याचें असा. ३. मी काय करूं! ४. वचनामृत. ५. भीष्म. ६. शेंकडों सापासारखें. ७. दोरीला. ८. त्याच्या उजव्या बाजूचा भूमिभाग. ९. उत्तम पाण्याची धारा. १०. बुधांचा (शहाण्यांचा) आश्रय अशा (भीष्माला). ११. सिंह मारण्यांत कुशल असा. १२. अंगवस्त्रास. १३. उत्कृष्ट नौका—पंत. १४. गेलें आहे श्रेष्ठत्व ज्यांचें ते.

शांतनव म्हणे, ' वत्सा ! दाखवितो जेंवि नित्य नवल हरी,
तत्सख तसाचि तूं ही; कीं क्षीराब्धींत नित्य नव लहरी. १६
त्वत्सारथि नारायण तूं नर पूर्वर्षि नारदें कथिलें,
तुमच्या द्वेषें धन्यें खळकळकें, जेंवि पारदें[1] कथिलें. १७
ज्यापरि नाक तुज यशें न तयापरि मानवे शतक्रतुला[2],
जिंकिल दुग्धाब्धिसमा कैसें अरिमानवें[3] शतक, तुला. १८
जातींत जसा ब्राह्मण, तेजांत तरणि, सरांत कीं जळधी,
चापधरांत तसा तूं श्रेष्ठ, न जाणे तुला कधीं मळधी. १९
हित कथिलें म्यां, विदुरें, द्रोणें, रामें, जनार्दनें; परि तें
मरणारा औषधसें रुचलें नाहीं च या तुज्या अरितें.' २०
दुर्योधनास हि म्हणे, "या जिष्णुपुढें करा पुरे शास्त्रें,
जाणतसे हा अर्जुन सकळें हि महाद्भुतें सुरेशास्त्रें. २१
मोटा सर्वांत हि हा होय महावीर पांडव, न धारा,
केली निर्माण कसी हाणुनि वसुधेंत कांड वनधारा? २२
ऐसें अद्भुत, इच्छुनि सज्जनरक्षा चि, यादवें कृष्णें
हें कर्म करावें कीं या रिपुकक्षाचियां दवें[10] कृष्णें[11]. २३
ऐकेल कृष्ण माजें, कृष्णाचें धर्म, भीम धर्माचें;
वांच, करूं दे साम; भ्रात्यांचें सख्य मूळ शर्माचें[12]. २४
शेष[13] असा, वरिली रणरंगीं रंगोनि हानि शांतनवें,
अतिजीर्ण तसें न, जसें म्हणवी भंगोनि 'हा !' निशांत[14] नवें. २५
दे अर्धराज्य, सानुज इंद्रप्रस्थीं अजातरिपु राहो;

१. पाऱ्यानें. (पाऱ्याच्या साहाय्यानें केलेलें कथलाचें भस्म—वंगभस्म फार च गुणकारी होतें, असें वैद्यशास्त्रांत सांगितलें आहे). २. शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्रास. ३. शत्रुरूप राजे हें च ताक. ४. मलिनबुद्धि. ५. इंद्रास्त्रें. ६. लहान. ७. बाण–पंत. ८. पाण्याची धार. ९. शत्रुरूप गवताच्या. १०. वणव्यानें. ११. अर्जुन–पंत. १२. सुखाचें. १३. शिल्लक राहिलेले कौरव. १४. घर.

तुमच्या सामश्रवणें उत्सव या आणि त्या हरिपुरा[1] हो. २६
अत्युग्र भीम काळ चि, हें वचन यथार्थ मान रे ! शम[2] रे !;
अमरेश मरेल नृपा ! धर्मक्षोभें, न कां नरेश मरे?" २७
राहे भीष्म उगा, कीं, सोडी तव सुत न दुरभिमानातें.
पावे सूक्ति न कुजनीं, हतभाग्यजनीं हि सुरभि मानातें. २८
क्षणभरि उगे चि कौरव-पांडव ससहाय चित्रसे ठेले,
केले प्रणाम दूरुनि, मग सर्व स्वस्थळासि ते गेले. २९
त्याउपरि किंचिदागतभय[3] कर्ण हळू चि जवळ ये, राहे,
पाहुनि मनीं म्हणे, 'शर कवणा करितिल न कवळ[4] येरा हे?'
तो शरतल्पगत[5] प्रभु गमला गुह[6] शरवणीं[7] जसा पडला,
रडला कर्ण महात्मा, शोकासि कधीं च जो न सांपडला. ३१
कर्ण म्हणे, 'अजि ! देवव्रत ! निजलां काय हो ! विशिखशयनीं ?
तो हा, तुमच्या खुपतो कण होउनि सर्वकाळ जो नयनीं.' ३२
नेत्रें उघडुनि, रक्षक दवडुनि, एकांत करुनि हातातें
कंठीं घालुनि, केला पुत्रादर लोभ धरुनि हा तातें. ३३
पुत्रास जसा प्रेमें अनिमिष[8] चंद्राहिपरिस बा पाहे,
एक भुज गळां घालुनि भीष्म वदे, "बोल परिस बापा ! हे.
ये ये मजसीं स्पर्धा करिता तूं विप्रतीप[9] मोटा कीं !
आलासि, धन्य होसिल, म्यां त्यजिला द्वेष, तूं हि तो टाकीं.
जरि काय मजकडे तूं आजि न येतास, समय चुकतास,
कर्णा ! कल्याणाला केवळ कविमत असोनि मुकतास. ३६
कर्णा ! तुला प्रसवली दिनकरवीर्यें पृथा, न राधा ती,
तरि च कवि विलोकुनि तुज जैसे नारायणा नरा धांती[10]. ३७

---

१. द्वारकेस. २. शांत हो. ३. कांहींसा भय पावलेला. ४ ग्रास; घांस. ५. बाणशय्येवर पडलेला. ६. कार्तिकस्वामी. ७. शर नांवाच्या गवतांत. (कथासंदर्भ परिशिष्टांत पहा). ८. टक लावून ९. विरुद्धपक्षी. १०. तृप्त होती.

तूं रविज[1] असें वदला जों लोकीं मूर्त परमह[2] व्यास,
दुर्बोधतत्वकथनीं ज्याचा सर्वत्र परम हव्यास[3]. ३८
वदले असें चि नारद केशव मजसीं रहस्य हें मागें,
केले तरी च कुळजें त्वां प्रमुदित विबुध[4] जेंवि हेमांगें[5]. ३९
न तुझा ठायीं माजा द्वेष, खरें हें मनांत आणावें,
वदलों सभेंत निष्ठुर तें तेजोवधनिमित्त जाणावें. ४०
करितात निमित्तास्तव लोक तिरस्कार जेंवि अनयांचा,
करिसि अधिक्षेप[6] तसा नसतां हि निमित्त पांडुतनयांचा. ४१
संस्कारधर्मलोपें दुष्टजनसमागमें उडे शुद्धी,
मग गुणवंतांची ही सदधिक्षेपीं[7] प्रवर्तती बुद्धी. ४२
हितरतगुरुमन, पाहुनि गतसद्वृत्ता[8] मुलास, कळकळतें;
गुरुकोप भाव्यशिवपरिहारार्थ[9] चि, हें तुला सकळ कळतें.
धरणीवरि समरीं अरिजनदुःसह[10] मज तुजें सुधनु ठावें;
संध्यार्थ हीं म्हणति तुज सोडुनि निर्लोभ ही बुध नुठावें. ४४
ब्रह्मण्यतागुणें तुज कर्णा! श्रीकृष्ण नित्य मानवतो,
शौर्यगुणें जिष्णु हि, मग काय इतर मागधादि[11] मानव तो?
बा! तूं चि एक दाता, जाले, होतील अन्य बहु दाते;
परिसुनि तव यश,जोडुनि कर,म्हणतिल तुज चि 'धन्य' बहुदा ते.
अस्त्रबळीं शस्त्रबळीं संधानीं लाघवीं वृषाकपिसा[12],
एकांग वीर तूं परबळसिंधुविलंघनीं वृषा[13]! कपिसा[14]. ४७
काशिपुराप्रति जाउनि एकें त्वां शस्त्रवर्ष सोडून,
मोडून शत्रु, कन्यारत्न दिलें कुरुपतीस जोडून. ४८

---

१. सूर्यपुत्र. २. महातेजस्वी. ३. उत्साह; आवड. ४. देव. ५. मेरुपर्वतानें. ६. तिरस्कार. ७. सज्जननिंदेच्या ठायीं. ८. गेलें आहे उत्तम वर्तन ज्याचें अशा. ९. पुढें होणाऱ्या अकल्याणाच्या निवारणासाठीं. १०. शत्रुजनांस असह्य. ११. जरासंधादिक. १२. हरिसा किंवा हरसा. १३. कर्णा!–पंत. १४. मारुतीसारखा.

दिग्विजयाची केली सत्या त्वां वीरकुंजरा! संधा[1],
आलें गुणें उणेपण रणरंगीं तुजपुढें जरासंधा. ४९
सर्वमनुष्याधिक तूं तेजोबळराशि दिविषद्[2]र्भकसा,
होइल तृणांत तृणसम यज्ञविहित[3] तज्ञर्महित[4] दर्भ कसा? ५०
आम्हीं कोप त्यजिला, दैव बहु प्रबळ, पुरुषबळ अल्प;
नाहीं तरि आम्हांला हें व्हावें प्राप्त काय शरतल्प? ५१
मत्प्रिय इच्छिसि जरि तरि पार्थांसीं, नमुनि त्या अजो[5], मिळ रे!
करिल दया, या नारायणनामें तारिला अजामिळ, रे! ५२
हा कलह मदंत[6] असो, तूं काळमुखीं न हें कटक टाकीं,
बा! शतकोटि अवीरा[7] म्हणतिल, 'बत! हंत! हा! कटकटा[8]!' कीं!"
कर्ण म्हणे, 'सत्य तुजें भाषण हें भरतनायका! सारें,
म्या तुज अमृताब्धिपुढें मिरवावें स्वयश काय कासारें[9]? ५४
जाणें, राधेय नव्हें, कौंतेय चि मीं असें, असें नातें;
कुंतीमनीं असावें जें पुत्रप्रेम बा! असेना तें! ५५
सांगा, त्याग उचित कीं माजा कुंतीस उचित अत्याग.
मज उपजतां चि मळवत्त्यजिलें याहूनि काय अत्याग[10]? ५६
टाकूं कैसि प्रभुजी! प्राशुनियां सर्व थान, राधा मीं?
स्थिति होय कृतघ्नत्वें नरकांच्या सर्वथा नरा धामीं. ५७
भोगुनि ऐश्वर्य कसें समयीं दुर्योधनासि सोडावें?
मोडावें म्या स्वकृतज्ञत्व, कृतघ्नत्व कोंवि जोडावें? ५८
जैसा धनंजयाचा परमदृढव्रत सहाय यदुप[11] कृती,
तैसा कुरुपतिचा मीं कीं बहु राज्यार्पणादि यदुपकृती[12]. ५९
दुर्योधनार्थ यापरि सधनतनयदार सोडिला काय,
आनृण्य[13] न जोडावें, तरि आम्हीं अर्थ जोडिला काय? ६०

---

२. प्रतिज्ञा. २. देवपुत्रासारखा. ३. यज्ञास योग्य. ४. ज्ञात्यानीं स्तविलेला. ५. श्रीकृष्णास. ६. माझ्या अंतापर्यंत. ७. निष्पतिसुता—**पंत.** ८. अरेरे! हाय हाय! ९. लहान सरोवरानें. १०. मोठा अपराध. ११. श्रीकृष्ण. १२. ज्याचा उपकार. १३ ऋणमुक्तता.

व्हावें शस्त्रें चि रणीं वीरांचें गलित, न वपु रोगानें,
सकळा मर्त्यजनानें सुख द्यावें नित्य नव पुरोगानें.[1] ६१
क्षत्रियशरीर जें जें पात्र सुशस्त्रा न आमयातें[2] हो,
हा पक्क विचार; तुम्हीं म्हणतां कां व्यर्थ आम[3] यातें[4] हो!? ६२
दुर्योधनाश्रयें म्यां कोपविले पार्थयोध याकरितां.
हा समरांत मरो द्या क्षत्रियजन, काय बोध या करितां? ६३
बा! सर्वक्षत्रक्षयसूचक उत्पात बहुत होतात,
सकळ मरोत रणीं सुत किंवा शोकांत न हुंत[5] हो तात! ६४
अच्युत-पांडव सकळां मर्त्यांस अजेय हें हि या कळतें,
परि योग्यवीरसमरक्रीडोत्सुकाचित्त काय आकळतें? ६५
जिंकिल चवघांस[6] सुखें हा कर्ण, असाध्य पांचवा[7] यास,
सारथि होउनि जपतो जगदीश्वर त्यास वांचवायास. ६६
शक्रास हि प्रतापें मदिषूंचा[8] दापितां[9] महानिकर[10]:
त्यावरि कीं तदिषूंचा मजवरि करु बा! पितामहा! निकर[11]. ६७
बहु कटु तुम्हांसि वदलों, कीं, नुरवी शांति परमनीं चपळ,
प्रभुजी! क्षमा न करितां तरि हा नुरता चि परम नीच पळ.
युष्मदनुमोदनानें धरिल मदुत्साहशक्ति पुष्कलता,
दग्धलता अमृतघनें फळती, न फळेल काय शुष्कलता? ६९
माजें दुरुक्त तुमच्या चित्तीं नाहींच राहिलें कांहीं;
परि चुकतां विनवावें ताता करुणाकरा हि लेंकांहीं.' ७०
भीष्म म्हणे, 'कर्णा! हे मति हो तुज सर्वकामदा ज्ञात्या!
आपण अनुसरलों ज्या कर्मा होइल न कां मदाज्ञा त्या? ७१
जा, सद्वृत्त न सांडुनि युद्ध करीं, त्यजुनि गर्वभयशोक
हो कठिन, प्राप्त तुला होतील क्षत्रधर्मार्जित[12]लोक. ७२

---

१ पुढाऱ्याने. २. रोगास. ३. कच्चा. ४. या पूर्ण विचारास. ५. भस्म. ६. धर्म, भीम, नकुळ व सहदेव यांस. ७ अर्जुन. ८. माझ्या बाणांचा. ९. धाक दाखविणारा. १०. मोठा समुदाय. ११. कहर. १२. क्षत्रियधर्मांनें जिंकलेले. (क्षत्रियधर्मानुसारी).

प्रशमीं[1] प्रयत्न केला परि माझें ही न चालिलें कांहीं,
हे काढिली नवी धृतराष्ट्राच्या हीन चालि लेंकांहीं. ७३
जा, परि पळ पाहूं दे वदन, करीं पूर्ण काम हा, भागें;
ठाक पुढें चि; धरावी इतुकी त्वां भीड कां महाभागें ?' ७४
या भीष्मप्रभुवचनें आवरला रविसुतासि न गहिंवर,
प्रेमभर चि विकळ करी धीरा, न तसा पडोनि नगं[2] हि वर. ७५
वंदुनि आज्ञा घेतां, आणी कर्णासि हुंडका[3] नातें,
सुच्छात्रासे सुगुरुचें जैसें लागोनि तुंड कानातें. ७६
निघतां प्रदक्षिणा त्या परमोदारा करूनि तो रडला.
रामघन[5] वनीं त्यजितां जेंवि बहु भरतमयूर ओरडला. ७७
हें 'भीष्मपर्व' पावो[6] साधु-श्रुतिशष्कुली-नभा सावें,
श्रीव्यासकृत मयूरेश्वरविलिखित वेगळें न भासावें. ७८
पुरुषा आर्यावृत्तें[7] जैसी, ग्रंथा जया तसी मोटी
शोभा आर्यावृत्तें[8] आली, भुलतील यासि कविकोटी. ७९
ग्रंथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकितां नीट,
गोपांत गोप भासे कृष्ण, परि नये चि पाहतां वीट. ८०
रसिक कवि, परम सज्जन, भगवद्भक्त प्रसन्न होतील
न गमेल यापरिस हित तो, जो वदनांत अमृत ओतील. ८१
कीं या विजयग्रंथीं हरिहरिजनसत्कथा, दुजी थोडी;
गोडी अन्यकथांची नित्य इला त्यजुनि गर्व कर जोडी. ८२
श्रीनारद वाल्मीकि व्यास पराशर वसिष्ठ शुक सुकवी
प्रतिभारक्षक[9]; नाशक खळ किति? अमृताश्रिता दंव[10] न सुकवी.

इति श्रीमदार्याभारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते भीष्मपर्व
श्रीमत्सीताजानिपादपद्मयोः समर्पितम ॐ तत्सत.

---

१. शांततेसाठी, समेटासाठी. २. पर्वत. ३. हुदका. ४. शिष्यत्वाचें नातें. ५. रामरूपी मेघ. ६. सज्जनांच्या कर्णरंध्रावर जावो. ७. सती—**पंत.** ८. छंदः—**पंत.** ९. स्फूर्तिरक्षिते. १०. अग्नि—**पंत.**

द्रोणपर्व.

अध्याय पहिला.

(प्रथमदिनयुद्ध).

योध[1]वरतातपतनें अनुदिन धृतराष्ट्र होय कष्टी, तें
किति वर्णावें? वि[2]जनीं अंध रडे हारवूनि यष्टीतें. १
योगीश्वरसा साक्षा[*]ज्जो पाहे सर्व संजय ज्ञानी,
तो ये पु[3]रासि चिंतित जें गावें [4]पादकंज यज्ञानीं. २
'शिबिराहुनि आलों मीं संजय, नमितों' असें वदे, त्यातें.
नृप वृत्त पुसे, सांगे गावल्गणि, कर्ण-चित्त दे त्यातें. ३
'भीष्म पडतां चि गेले सर्वांचे ही पळांत आवांके;
नसतां धुरंधर वृषभ बाळवृष भरे करूनि आ वांके. ४
कुरुकटका आठवला कर्ण महासंकटीं ग[6]जा हरिसा;
देउनि दर्शन वदला तो जें तें सर्व सांगतों, परिसा.' ५
'देवँ[7]व्रतें चि केली सत्य असाधारणा प्रतिज्ञा ती;
आहे क्षम भाराच्या कोण असा धारणाप्रति ज्ञाती? ६
रविरुचिचें तीमागें संपादे स्वल्प काज वातीस?
विसरविल काय तेज प्रकट करुनि अल्प काजवा तीस? ७
भीष्माच्या पतनाची चित्तांत धरूं नका व्यथा राया!
कुरुगुरुपुढें समर्थ न सुरगुरु, तो ही न का[8]व्य, थां[9]रराया. ८
प्रार्थुनि अभिषेकावा, देइल वर, होय सुं[10]रतरु चि, राज्या!

१. वीरश्रेष्ठ जो पितामह (भीष्म) त्याच्या पतनानें. २. निर्जन अरण्यांत. ३. हस्तिनापुरासि. ४. पादकमल. ५. संजय. ६. गजेंद्राला. ७. भीष्मे. ८. शुक्राचार्य. ९. उभे राहण्यास. १०. कल्पवृक्ष. * साक्षात्+जो.

वरितिल देवी[1] जाणति सर्व कळा विविध सुरतरु[2]चिरा ज्या.'
कुरुराज म्हणे, 'गुरुजी ! सेनापति शत्रुबळविरामा व्हा,
तुमची आज्ञा[3] पळवू अहितमदा, जेंवि पळवि रामाज्ञा*.' १०
द्रोण म्हणे, 'सेनापति होतों म्हणतोसि जरि, परि स्पष्ट
धृष्टद्युम्नासि न मीं वधिन, करीन त्वदर्थ बहु कष्ट. ११
मीं समर पांडवांसीं करिन, हरिन अरि[4]नराधिपतिकटकें.
भट केंवि टिकेल इतर ? गरुड निराखिजेल काय गा ! चटकें[5] ?
मज गुरुसीं गुरुवत्सळ पांडव रण न करितील उत्साहें;
येईल चि तच्चित्तीं कीं होइल सज्जनांत कुत्सा [6]हें.' १३
ऐसें वदोनि कुरुगुरु विधिनें अभिषेक करुनि घे, राया !
त्यासि न शकले पांडवभटकोटि हि धैर्य धरुनि घेराया. १४
गुरुरथवेग असह्य चि जाला त्या विष्णुपत्र[7]रथवेगा,
केला पांच दिवस बहु युद्धचमत्कार तो न कथवे गा ! १५
धृष्टद्युम्नें वधिला अन्यायें, सकळ सैन्य हळहळतें,
गुरुमरण तसें देतें जैसें दे मोह दैन्य हळहळ तें. १६
धृतराष्ट्र विलाप करी, बहु आपण आपणासि निंदुनि घे;
स्मृति हरपे करपे चि, न तन्नयनांतूनि अश्रुबिंदु निघे. १७
'सूता ! जो वाढविला स्वपराक्रमसा[8] च विप्र मत्तातें
धृष्टद्युम्नें वधिला ! हें वाटो साच विप्रमत्तां[9]तें. १८
भीष्मद्रोण रविशशी गिळिले पांचाळकाळराहूनीं
निर्वावित होते कीं ते जननयना सर्वकाळ राहूनीं. १९

---

१. ऋद्धि, सिद्धि वगैरे देवी. २. शृंगाररसपरिपोषक अशा सर्व कला. (कर्णाचा अभिप्राय असा कीं, द्रोणानीं मनःपूर्वक युद्ध केल्यास सर्वशत्रुनाश होऊन आम्हां सर्वांस सुखानें सुखोपभोग घेण्यास सांपडेल). ३. नामप्रभाव. ४. शत्रुकडील राजांचीं सैन्यें. ५. चिमणीनें. ६. उत्साहानें गुरूबरोबर युद्ध करणें हें. ७. विष्णूचा पत्ररथ जो गरुड त्याच्या वेगाला. ८. भीष्मानें. ९. अतिउन्मत्ताला. * मूळांत या आर्येपुढें या च अध्यायांतील ४४ वी आर्या चुकून पडली आहे.

मरण न ये, उर न उलें, जन्हि हें बहु शोकपर्व[1] तापवितें;
विधि[2] न धरी भेदाया कां या धृतराष्ट्रपर्वता पवितें[3]? २०
कविवृंद सदुपदेशें तुज सिणउनि देवि! वाणि! तळमळले;
हा कोळसा कराया शुद्ध धुतां, व्यर्थ पाणितळ मळले! २१
बहु जन बुडउनि शोकीं दुष्टा दुर्योधना! बुडालास;
मकरालय[4] लंघाया मत्ता मशका! कसा उडालास? २२
गज गोष्पदीं बुडाला! हा दैवा! सिंधु शोषिला मशकें!
न शकें सोसाया हें, वधिला तो केसरी कसा शशकें? २३
आली मूर्छा, सूता! उत्तम होईल जरि न वांचेन,
कांचेन आधिपाशीं, सुत शोक चि, गुण सुपाक यांचे न. २४
हा! भार्गवास्त्रसर्वस्वसुपात्रा![5] त्वद्बळें हरिप्रति मीं
न वचकलों, नव्हतों जयकण कल्पित अर्जुनीं हरिप्रतिमीं. २५
हा द्रोणा! हा द्रोणा! हा द्रोणा! मृत्यु तुज कसा घडला?'
ऐसें रडोनि धडडड धरणीवरि तो धरापती पडला, २६
यापरि कुरुगुरुच्या बहु शोकभरें होय काय[6] कारा ज्या,
उठविति वारा घालुनि, सिंपुनि शीतांबु, बायका राज्या. २७
दैवें, आप्तोपायें कश्मळजळधीस[7] तो नरपति तरे;
करुनि बहु विलाप म्हणे, 'निंदिल धर्मासि जो नर पतित रे!
रे संजया! महात्मा राजर्षि अजातशत्रु कोपविला.
पुण्यश्लोक, तपोनिधि, भस्म कटाक्षें करील तो पविला. २९
एकें चि गदाघातें भेदिल भीमप्रभाव भीम नगा,
शरभास जसें हरिचें, माजें ऐकोनि त्यास भी मन गा! ३०
अर्जुन नर, नारायण कृष्णप्रभु परमपूतनामा[8], या

१. शोकप्रसंग. २. दैव. ३. वज्राला. ४. मकर=मगर+आलय=घर=समुद्र. ५. भार्गवरामाच्या सर्व अस्त्रसमूहाचें उत्तम पात्र अशा हे (गुरुद्रोणा!). ६. शरीर हा च बंदीखाना. ७. मूर्छारूप समुद्रास. ८. परमपवित्र नाम ज्याचें असा.

बाळपणीं हि न शकली माराया करुनि पूतना माया. ३१
वधिला वत्स, अघ, तृणावर्त, कपटि खळवतंस बक, राहो.
कालियकेशिदमन हरि हरि, हरि! हरि! होय कंस बकरा हो!
न सरेल वानिलें जरि दिव्यसहस्राब्द आठ याम हि म्यां,
लाजोनि अनंताच्या ज्ञानें दिधली च पाठ या महिम्यां. ३३
जात्यंधास हि मजला देवें निज दिव्यरूप दाखविलें;
दाटुनि दुर्योदधीनें दीना सगदास अमृत चाखविलें. ३४
केला नाहीं च नरक निज नामानें तसा चि चक्रानें.
बळ पारिजात हरितां दाखविलें यासि काय शक्रानें? ३५
दुर्वासा भगवान् बहु वर देता जाहला सदारा ज्या,
जो जगदीश्वर जपतो, निज निधिला कृपणसा, सदा राज्या. ३६
मरतील जरि कथंचित् सतनय पांडव समस्त हि, तथापी
न भलें; कीं राज्यपदीं ईश्वर त्रि करुनि समस्तहित थापी. ३७
तो ईश्वर कृष्ण करें कवळिल कदना कराल करवाल;
सांगा तुम्हीं कवि कुशळ काय कसें रे! कराल, करवाल? ३८
कौरव मारुनि देइल निष्कंटक सर्व राज्य आतेला.
त्यजुनि हित, अहित घे तो. खळ करितो वमुनि आज्य आ तेला.
मीं, माजें हें घातक; लागो या आजि आग मोहाला;
न मनांत अहंममताभ्यधिका लोकास या गमो हाला. ४०
सांग रणकथा; काढिल, नसतां मनिं मोह, काय बाप रडें?
वांकेल ताजव्याचें भारावांचूनि काय बा! परडें?' ४१
संजय म्हणेः–नृपा! मन लावूनि अनश्वरीं सुखीं न रडे;

१. कपट. २. दुष्टशिरोमणि. ३. कृष्ण हरि (सिंह) होय (झाला). [व] कंस हा बकरा झाला. ४. देवांचीं हजार वर्षे. ५. प्रहर. (अष्टौप्रहर). ६. शेषाच्या. ७. माघार घेतली, पळ काढला. ८. रोग्यास. ९. नाहीं च असा. १०. कदाचित्. ११. भयंकर खड्ग. १२. कुंतीला. १३. मद्य–पेय. १४. नश्वर नव्हे असें जें नित्यसुख त्याचे ठिकाणीं.

हो सावध, काळानें जों नाहीं घातलें मुखीं नरडें. ४२
पुत्रासराज्यमोहें होय जरि तुज व्यथा, परि सराया
मोह श्रोत्यांचा, मीं कथिन गुरुवरें कथा, परिस राया! ४३
स्वीकारुनि अभिषेक द्रोण म्हणे, 'मज अभीष्ट वर मागें.
लोपविला चि नतजनासुहृदर्क[1] गुरुप्रसादचरमागें.' ४४
दुर्योधन नमुनि म्हणे, 'धर्म धरुनि मजसमीप आणावा;
गुरुजी! मज कोटिवरस्थानीं हा वर अभीष्ट जाणावा.' ४५
द्रोण म्हणे, "कुरुराया! या भरतकुळांत धन्य पांडव गा!
तरि च सुर म्हणाति, 'नट हो! धर्माचे गुण, करूनि तांडवें,[2] गा.'
पुण्यश्लोक, युधिष्ठिर, अजातरिपु, धर्मराज, ज्या नावें,
वानावें भगवत्सम, कविनीं मानव असें न मानावें. ४७
वसुधा त्याचा द्वेष्टा कोण्ही नाहीं च, आजि हें कळलें;
मळलें न द्वेषें मन तरि च प्रेमें[3] रसें असें वळलें. ४८
प्रथम रणीं जिंकावें, मग द्यावें काय राज्यपद भावा?
आणा धरूनि, न वधा म्हणसी, याच्या स्वयें चि वद भावा[4]."
त्वपुत्र म्हणे, "गुरुजी! अर्जुन भीम हि न आवरायाचा,
पाहुनि तुम्हांसि संमुख समरीं, जाईल आव रायाचा. ५०
कीं जन्हि तेजस्वी तो साधु, मृदु शशी, तुम्हीं तपनसे[5] हो!
कुतुकें धराल, त्याच्या पदरांत तुम्हांअसें तप नसे हो! ५१
कथितो द्यूतीं पहिल्यापरि जिंकायास पांडव धराया,
कां अन्यथा न म्हणतो? 'वा! हाण उरांत कांड,[6] वध रा[7]या.'
वधिल्या धर्म, नसे जय, भीमार्जुन परम उग्र अंतकसे
कोपें खवळुनि आम्हां सकळांचा न करितील अंत कसे? ५३
म्हणुनि धरुनि दवडावा द्यूतीं जिंकुनि वनास दायाद;

१. शरण आलेल्या लोकांचे शत्रु हा च सूर्य, तो गुरुप्रसादरूपी पश्चिमेकडील पर्वतानें लोपविला. २. नृत्य. ३. प्रेमरसानें. ४. मनांतील हेतूला. ५. सूर्यासारखे. ६. बाण. ७. धर्मराजाला.

जाणे स्वहित धूता मच्चित्त, जसें वना[1] सदा याद." ५४
हृदयीं बहु हांसोनि द्रोण म्हणे, 'युक्ति बहु भली सुचली,
राजमना जी कांहीं रुचली, ती च प्रजामना रुचली. ५५
परि जरि हरिसारथि[2] मज, धर्माला गांठितां, न लक्षील,
तरि करिन कार्य हें मीं; भीमादि न अन्य शूर रक्षील. ५६
याकरितां सर्व तुम्हीं तो कुरुसंताननलिनरवि[3] रोधा,
विजयापुढें जय कवण पावेल करूनि बलि नर विरोधा? ५७
जन्हिं म्यां प्रथम पढविला, बाळपणीं पुत्रसा च खेळविला,
तन्हिं मदधिक, कीं तेणें परमेशास्त्रप्रसाद[4] मेळविला. ५८
वृद्ध ब्राह्मण मीं, तो तरुण क्षत्रिय, मला न आटेल[5],
भार्गवनदीजसमर[6] स्मरतां मद्वचन सत्य वाटेल. ५९
न्याल उपायें अर्जुन दूर तरि धरिन रणांत धर्मातें;'
या सांतर[7]वरदानें पावे बालिशसमूह शर्मातें[8]. ६०
परहित[9] गुरु म्हणुनि करी मंत्राचा स्वकटकांत बोभाट,
होय श्रुतप्रतिज्ञास्थैर्यार्थ नृप स्वयें चि तो भाट. ६१
हें दूतमुखें परिसुनि, धर्म म्हणे अर्जुना, "महाबाहो!
बा! हो त्राता, कोणा व्यसनीं घेवूनि नाम हा बाहो? ६२
गुरुनें सुयोधनाला, देतों मज धरुनि, हा दिला वर हो!
न घडो हें समरीं; मीं मेल्यावरि तो सुखें इलावर[10] हो! ६३
अंतर वरांत आहे वत्सा! तें कळवितों, बरें परिस;
'धर्म धरिन जरि विजय न रक्षिल' गुरुवर वदे असें अरिस.
यास्तव समीप चि रहा समरीं होऊनि अनलस[11] मदवना[12],

---

१. जलास. २. अर्जुन. ३. कुरुवंशरूप कमलाना (मालन करणारा) सूर्य च असा (अर्जुन). ४. महादेवाच्या पाशुपतास्त्राचा लाभ. ५. आवरेल. ६. परशुराम आणि भीष्म यांमध्यें झालेलें युद्ध. ७. अंतर (पळून जाण्याला वाट) ज्यामध्यें आहे अशा (संदिग्ध) वराच्या दानानें. ८. सुखातें. ९. शत्रूंचा (पांडवांचा) हितकर्ता. १०. भूपति. ११. निरलस. १२. माझ्या रक्षणाला.

आश्रयगुणें लघु हि गुरु होय जनालंघ्य अनळसम दवना." ६५
विजय म्हणे, 'त्या गुरुचा वध, या गुरुचा हि उचित न त्याग.
जरि करिन भवदुपेक्षा तरि मग याहूनि कोण अत्याग? ६६
सोडीन प्राण, परि न गुरुवरि मरणार्थ बाण सोडीन,
मोडीन न प्रतिज्ञा, बोलुनि अनृत न अकीर्ति जोडीन. ६७
क्षितिवरि खचोनि सहसा सग्रह नक्षत्रमंडळ पडेल,
पृथिवी विरेल, परि हे दुष्टाची कार्यसिद्धि न घडेल. ६८
प्रभुजी! हा मीं सेवक जीवंत असें तसें कसें होतें?
पुण्यप्रताप तुमचा सिंह, सकळ शत्रुबळ ससें हो! तें. ६९
जरि ससुरासुर साक्षात् स्मरहर होइल सहाय पापा हो.
समरीं अदृष्टपूर्व स्वपरिभवा तो महातपा पाहो. ७०
असतां समर्थ सारथि, अरिची आम्हांस काय परवा हो!?
शोणितपूरीं गृध्रश्येनकृतग्रासकाय पर वाहो. ७१
दुर्लभ अहिचा बाळा होय स्पर्शी च काळसा चि मणी,
होईल काय हंसी गति टाकुनीं हि आळसा चिमणी? ७२
त्याला वर कुरुगुरुनीं, अभयवर दिला तुम्हांसि गुरुंगुरुनीं,
सिंह शरभाश्रिताचें करतील अनिष्ट काय गुरुगुरुनीं?' ७३
अर्जुनवागवसानीं बहु वाद्यें वीर गर्जले हरिसें;
अरिसेना भी; जाणों ती सिंहरवासि गजघटा परिसे. ७४
मग आम्हीं ते करिते झालों स्वजयार्थ आहवारंभा;
भट म्हणती, 'वीररसें शृंगाररसांत वाहवा रंभा.' ७५

१. एक शिवप्रिय सुगंधी वनस्पती. २. धर्माचा. ३. मोठा अपराध. ४. असेपर्यंत. ५. रक्ताच्या पुरांत. ६. गिधाड, ससाणा इत्यादिकानी खाऊन टाकिला देह ज्याचा असा. ७. परात्परगुरूनी. (भगवान् श्रीकृष्णानी). ८. अर्जुनाचें भाषण संपल्यावर. ९. गजसमूह. १०. युद्धारंभा. ११. देवांगना. (असें समरकर्म गाजवा की; हजारों वीर धारातीर्थी पडून स्वर्गी देवांगमाना शृंगाररसांत बुडवितील).

आम्हां अर्जुनपालितधर्मनृपबळाकडे पहावेना;
त्या पांडवां हि कुरुगुरुरक्षितकटकप्रभा सहावेना. ७६
राया! दोन्ही हि चमू स्तिमित[1] क्षणमात्र राहिल्या होत्यां;
चित्रीं जेंवि लिहाव्या, सर्वांहीं तेंवि पाहिल्या हो! त्या. ७७
व्यूहांतुनि रुक्मरथ[2] द्रोण चमूपति निघे महातेजा
घनपटल[3]निर्गत तरुण तरणि म्हणति निपुण हा पहाते ज्या.
इतर भट किती? पाहों न शके चि श्वेतवाहवीरा या,
सोमक पांचाळ वधुनि रक्ताची सिंधु वाहवी राया! ७९
भट गांठिती भटांतें, अहि अहितें, जेंवि पतग[4] पतगातें,
कीं हरि हरितें, अत्यद्भुत होय द्वंद्वयुद्धशत गा! तें. ८०
सौभद्र-पौरवांचें अत्युग्र द्वंद्वयुद्ध परिसा हो!
तुमचें निजापकर्षा धर्मोत्कर्षासि[5], चित्त परि साहो. ८१
करितां सारथिमस्तककोदंडच्छेद पौरवें[6] अहितें,
आर्जुनि[7] असिचर्म[8] धरुनि गांठी अरितें, जसा गरुड अहितें. ८२
खंडुनि सूतशिरध्वज वामकरें केशभार दृढ धरिला,
पाडूनि रथाखालें द्यावी जों कीं कबंधता[9] अरिला, ८३
तों खड्गचर्म घेउनि सिंधुप[10], टाकुनि उडी रथावरुनीं,
गर्जुनि हरिपरि अरिवरि धावे तद्वधमनोरथा वरुनीं. ८४
त्या पौरवासि सोडुनि सौभद्र जयद्रथावरि उंगारे[11];
हांसुनि म्हणे, 'हरिपुढें[12] वृक शशकार्या न थावरि, उंगा[13] रे!'
सैंधवसैनिकशस्त्रें खड्ग खंडुनि सरोजनाभाचा[14],

---

१. निश्चल. २. ज्याचा रथ सोन्याचा आहे असा द्रोण. ३. मेघमंडळांतून बाहेर पडलेला. ४. पक्षी. ५. धर्मराजाच्या (पक्षी) नीतीच्या उत्कर्षास. ६. शत्रु जो पौरव त्यानें. ७. अर्जुनपुत्र. (अभिमन्यु). ८. तरवार व ढाल. ९. शिरोविहीनता. १०. सिंधुदेशाचा राजा जयद्रथ. ११. चालून जाई. १२. सिंहासमोर लांडगा [क्षुद्र] सशाची शिकार करण्याकरितां [सुद्धां] उभा रहात नाहीं. १३. गप्प बैस रे! १४. पद्मनाभाचा (श्रीकृष्णाचा) भाचा (अभिमन्यु).

मोही, वीरजना हरसा, स्मरसा अप्सरोजना, भाचा. ८६
असि[1] भंगतां प्रहारें, लोकांत न थापटुनि भुजा मातें.[2]
ज्या[3] माता भी तें करि; कीं जाय तुजा पळोनि जामाता. ८७
कटकीं जयद्रथाच्या कदन करी, त्यजुनियां दया दवसा;
गमला परां जनकसा[4] तो किंवा दानवांसि यादवसा. ८८
लोकमुखें 'धन्य' असें जो म्हणुनि, रणांगणांत राहुनि, घे,
सौभद्रसुधांशुवरि[5] ग्रासाया मद्रराजराहु[6] निघे. ८९
वारुनि* सुतासि* भीम, स्यंदन सोडुनि, महाभुज गदेतें
घेउनि शत्रुभटांला दे, भेकांला महाभुजग दे तें. ९०
अवकाश सिंहनादें भरिती ते शूरसत्तम नभाचा,
मामासा नात्यासि न दे वीररसप्रमत्त मन भाचा. ९१
भीमगदा शल्यातें, शल्यगदा एकदा चि भीमातें
ताडी, मूर्छित पाडी; कांपविती सांगतां हि भी मातें. ९२
कृतवर्मा शल्यातें स्वरथीं वाहोनि शीघ्रतर पळवी.
होय स्वयें चि सावध भीम, न तो मोह तद्यशा मळवी. ९३
उठतां चि तो गदीश्वर भीम, पळे कुरुचमू न राहे ती,
अमरा हि जी न सोसे त्याची सोसेल कसि नरा हेती? ९४
कर्णाचा नंदन वृषसेन कुरुबळासि अभय दे, वारी;
तेणें केलें पांडववीर गुहें[7] जंवि सभय देवारी[8]. ९५
पाहुनियां निज सैन्यें वृषसेनशरप्रलयघनाकुलितें[9]
जें आश्रितावनें[10] यश गिरिधर[11] जोडी, स्वयें हि नाकुलि[12] तें. ९६
चापध्वज खंडुनि बहु शर सोडी कर्णसुत शतानीकीं[13],

---

१. तरवार. २. समावता—**पंत.** ३. ज्या पलायनाला. ४. पार्थसा—**पंत.** ५. अभिमन्युरूप चंद्रावर. ६. शल्यरूप राहु. ७. कार्तिकस्वामीने. ८. राक्षस. ९. वृषसेनाच्या बाणवर्षावरूपी प्रलयमेघाने व्याकुळ अशी. १०. आश्रितांचें रक्षण करण्याने. ११. गोवर्धनधारी. (श्रीकृष्ण). १२. नकुलपुत्र. (शतानीक). १३. नकुलपुत्री—**पंत.** * अभिमन्युला एकीकडे सारून.

बंधु म्हणति हा केला अहि विकळ पिपीलिकाशतानीं कीं. ९७
ते द्रौपदेय चवघे वृषसेनीं विशिख वर्षले शतदा,
न उरे कुरुकटकमनीं युद्धजयोत्साह, हर्षलेश तदा. ९८
त्या द्रौपदीसुतांवरि कर्ण, कृप, द्रौणि धांवले हरिसे;
त्यांवरि पार्षत, सात्यकि, भीम हि उठले, जवें मनासरिसे. ९९
करिते जाले युद्ध क्रुद्ध शरभसिंह-देवदानवसे;
मानवसे गमले न, स्नेहकण हि तन्मनीं तदा न वसे. १००
उठली युधिष्ठिरचमू जसि महिषासुरबळावरि भवानी;
शोभति सुभटभुज जिचे असकृत्कृतशत्रुबळपरिभवानीं. १०१
स्वबळक्षय पाहुनि द्रोण करी क्षत्रियांत भार्गवसा;
वीरांसि म्हणे, 'स्वर्गी जा, मच्छर दावितील मार्ग, वसा.'
रविला झांकी गगनीं कुरुगुरु, बहुशर भरी, तिमिर विखरी;
लीलेनें नरकेसरि लक्ष चिरी, शरभरीति मिरवि खरी. १०३
धर्माला गांठाया धांवे तो विप्र, कटक विसकटुन.
वाटे तदेकविशिखाहुनि सिंधुजगरळघट कविस कटु न. १०४
मदमत्त मतंगज कीं मर्दी जैसा समीर कदलींतें,
कुरुगुरु तसें करी, तें परिसा कटकें सकंप वदलीं तें. १०५
'पक्षिपति पक्षपवनें उडउनि जळ सागरीं अहिस धरितो,
करितो तसें चि कुरुगुरु, हा! हा! कृतकृत्य होतसे अरि तो.
हा आला! हा आला! कोंडील युधिष्ठिरासि शरभवनीं;
शिरला समोर चि, जसा सिंहासि वधावयासि शरभ वनीं.'
आम्हीं वदलों, 'केलें जें हृदय निसर्गमृदुल कर्कश तें,
धरिला चि धर्म गुरुनें;' निश्चय केला असा चि तर्कशतें. १०८
येतां समीप गुरुला पाहुनि आधीं मनांत कर जोडी;

१. बाकीचे चौघे बंधु. २. शेकडों मुंग्यानी. ३. द्रुपदराजा. ४. अनेक बेळां केलेल्या शत्रूंच्या पराभवानी. ५. नरश्रेष्ठ द्रोणाचार्य. ६. लाखों वीर. ७. गरुड. ८. पंखांच्या वाऱ्यानें. ९. शत्रु. (दुर्योधन).

सोडी श्वास शर, तया धर्म म्हणुनि धर्म संगरीं झोडी. १०९
धर्माच्या चापातें कुरुगुरु एकें चि मार्गणें तोडी;
झोडी भीमप्रमुखां बहुतांतें, बहुबळें बळें मोडी. ११०
भग्नार्तस्वभटोच्चध्वनि परिसुनि विजय निजयशोदास्या
सूता ‘ हुं, हाक ’ म्हणे, ज्या जपल्या देवकी-यशोदा त्या. १११
दुस्तर संकट पडतां मारिति शक्रादि हाक वीरा ज्या,
त्या जगदीशाकरवीं ‘हुं’ म्हणुनि हयांसि हाकवी राज्या! ११२
द्रोणानीकीं केला शरवृष्टि करूनि घोळ वीरानें
लोळविलीं रथवृंदें बहु, जैसीं वात लोळवी रानें. ११३
रक्तनदी वाहविली राया! त्या शत्रुसिंहशरभानें,
केवळ कुरुकटकांचीं हरिलीं, विखरुनि अनंतशर, भानें. ११४
जे विजयमुक्त सायक भरिती, झांकुनि रविप्रति, नभा तें;
सरतिल सरतिल मागें कधिं तरि च्यारि हि अपांपति, न भातें.
दाटे बहु निबिड तिमिर राया! त्या विजयरचित शर-भवनीं
आम्हां दिग्भ्रम जाला जैसा सिंहांसि होय शरभ-वनीं. ११६
असुरचमूचा बहुधा धीर तसा नृहरिनें नसे नेला.
म्यां सर्पदष्टकन्येहूनि उणें पाहिलें न सेनेला. ११७
तों रवि गेला. जाणों सकळकटककदन राहवाया तें
करिजेल कां न अद्भुत शंकाद्यजितें नराहवायातें? ११८
आलों शिबिरा वर्णित विजया गुरुहून अंगपाहून,
म्यालों अन्योन्याचें पर्णकुसुमवर्ण अंग पाहून. ११९
परते पार्थ, गजांच्या शून्य करुनि जेंवि हरि समस्त वना;

१. बाणानें. २. पराभूत झाल्यामुळें आर्त झालेल्या स्वपक्षीय वीरानीं मोठ्यानें केलेला कोलाहल. ३. द्रोणसैन्यामध्यें. ४. तारंबळ उडविली. ५. चार दिशेचे चार समुद्र. ६. दिशाभूल. ७. कृष्णें—पंत. ८. अर्जुनाच्या युद्धासाठीं आलेल्या. ९. द्रोणाचार्याहून. १०. कर्णाहून—पंत. ११. पळाश—पंत.

अजितत्वगुणें होय स्तोत्यांच्या विषय हरिसम स्तवना. १२०
द्रोण म्हणे, 'कुरुराजा! मद्वचन प्रत्ययासि आलें कीं?
विजयनिवारणशक्ति न माज्या चापीं, न माजियां[1] लेंकीं. १२१
युद्ध कराया हटकुनि विजयाला न्याल दूर जरि क्षारे,
धरिन न पळतां धर्मा; कौरव हो! हें यथार्थ परिसा रे!' १२२
तेव्हां म्हणे सुशर्मा, 'जरि न द्विभुज[2] हि सहस्रबाहून,
अर्जुन नेवूं ओढुनि दूर बळें संगरार्थ बाहून. १२३
आम्हांला तो किंवा त्याला आम्हीं वधूं प्रतिज्ञानीं;
बहु रक्षिति प्रतिज्ञांप्रति जैसे कुळवधूंप्रति ज्ञानी.' १२४
बोलुनि ऐसें स्वमतीं घे तो[3] सुतबंधुवीरवर्गातें,
स्वर्गातें साधाया, सुखवाया रणमखांत भर्गातें[4]. १२५
सुतबंधुवीरकटकासह निश्चितचित्त देवदेशपथ[5]
अवलंबाया, होमुनि विप्रांला वित्त दे, वदे शपथ. १२६
जैसें मरण सुशर्मा तैसें तद्भट[6] अशेष पथकरिती.
'करितां रणीं पलायन नरक घडावे,' असे शपथ करिती.
ते संसप्तकसंज्ञ[7] प्रबळ सुभट सिद्ध जाहले युद्धा,
क्रुद्धाशीविष[8] गरुडा कीं जिंकाया अशुद्धधी शुद्धा! १२८

अध्याय दुसरा.

(द्वितीयदिनयुद्ध).

दुसरे दिनीं सुशर्मा जेव्हां रणमख करावया बाहे,
अर्जुन धर्मासि म्हणे, 'दे आज्ञा शत्रु बाहती बा! हे.' १

---

१. अश्वत्थाम्याचे ठिकाणीं. २. दोन हात असणारा अर्जुन जरी हजार हात असणाऱ्या सहस्रार्जुनापेक्षां उणा नाहीं. ३. सुशर्मा. ४. शंकराला. (ही देवता संहारप्रिय आहे). ५. स्वर्गाचा मार्ग. ६. सर्व. ७. संशप्तक नांवाचे शपथ घेऊन लढाईस जाणारे वीर. ८. खवळलेला सर्प.

धर्म म्हणे, 'मागितला मद्ग्रहवर[1], कीं सुयोधनें[2] अहितें;
गुरु धरिल मला, धरितो लीलेनें पक्षिपति जसा अहितें.' २
कृष्णसख म्हणे, 'देवा! होवूं द्यावें न भीत चित्त रणीं.
होइल गुरुशरतिमिराप्रति हा[3] पांचाल्य सत्यजित्तरणी. ३
रक्षित आला तुमचा धर्म तुम्हांला पुढें हि रक्षील.
गुरु[4] तों करुण चि, कठिनें हि काळ न कोपें[5] करूनि लक्षील. ४
जरि सत्यजित् कदाचित् समरीं पावेल मरण, न रहा हो!
स्वस्थमनें आज्ञा द्या, दव[6] संसप्तकतृणांत नर हा हो.' ५
'वत्सा! विजयी हो, ये संहारुनि शत्रुसैन्य सत्वर तें,'
यापरि वदोनि आज्ञा दिधली सत्वनिरतास सत्वरतें. ६
जे जे प्रताप शस्त्रास्त्रांचे संसप्तकांकडे होते,
पांडवचंडांशुपुढें[7] जाले तत्काळ कांकडे हो! ते. ७
पार्थाचा प्रलयघनाधिक[8] दारुण देवदत्त दर[9] वाजे.
दरवाजेसे डोळे झांकिति, आइकति भीतिद रवा जे. ८
शर्मा, रथ, धर्मा, धनु, बाहु, भ्राते 'सु'[10] पूर्व पांच विती
ज्यां, त्यांसि पूतनाशा विजयविशिखवृष्टि पळ न वांचविती. ९
नरहरशरदृक्पातें[11] पडला सहसा खचोनि सुधनुरवी.
धैर्य परजनीं अर्जुन, षड्वर्गीं तिळ हि जेंवि बुध, नुरवी. १०
सर्व त्रिगर्तबळ त्या प्रेक्षुनि भटनायका द्रवे[12]; यश तें
किति वर्णूं? विपतिपुढें[13] ठाकावें काय काद्रवेयशतें[14]? ११
त्यांला म्हणे सुशर्मा, 'सुखद न हा वासवा हि लेश पथ;

---

१. मला धरून देण्याचा वर. २. शत्रु दुर्योधनाने. ३. हा पंचालकुलोत्पन्न सत्यजित् नांवाचा राजा सूर्य होईल. ४. गुरु द्रोणाचार्य हे तर. ५. रागानें पडत्या काळाचा फायदा घेणार नाहीं. ६. अग्नि. ७. अर्जुनरूप सूर्यापुढें. ८. प्रळयकाळच्या मेघगर्जनेहून अधिक. ९. शंख. १०. 'सु' पूर्व शर्मा, रथ वगैरे म्ह॰ सुशर्मा, सुरथ वगैरे. ११. अर्जुनरूप शंकराच्या बाणरूप नयनकटाक्षप्रेक्षणानें. १२. विरून गेलें, गलितधैर्य झालें. १३. गरुड—पंत. १४. सर्प—पंत.

परता, भीतां तरि कां देखुनि[1] भावास वाहिले शपथ ? १२
फिरले ते नारायण-गोपाळे[2] हि, बहु जसे घन रविवर.
विबर न तच्छर देती वाता, लोपे पराहिनरविवर. १३
शरतिमिरीं कृष्ण म्हणे, 'मच्चेतोंबुजनवातप[3] ! कोठि ?
चित्र[4], अपक्का हि फळप्रकरा[5] पाडी न वात पक्कासी.' १४
पार्थ म्हणे, "स्वस्थ असें, होती त्वच्चिंतनें चि नरक रिते.
नसतां आधार तुजा मज भस्म रणीं कधींच नर करिते. १५
देवा ! निजप्रसादा[6] म्हणसिल तूं 'होय दास;' मीं रणगा
काळा पळविन, काय न होइन परतोयदा[7] समीरण गा ! ?" १६
ऐसें वदोनि योजी त्वष्टृध्यानें[8] ओपिल्या वेशास्त्रातें.
जेंवि सुकवि सुमतातें कुतुकें खंडावया अशास्त्रातें. १७
अर्जुनरूपें शतशः क्षणमात्रें प्रकट जाहलीं कटकीं;
भुलले ते संसप्तक; केली बहु आपणांत कटकट[10] कीं ! १८
वीर म्हणति, 'हा अर्जुन, हा केशव, काय पाहतां ? हाणा.
आणा मनीं कुलज हो ! ज्या अग्निसमीप वाहिल्या आणा. १९
वेष्टा धनंजयाला, आत्मयशें सत्यपांड[11] वेष्टाया;
चेष्टा करूं न द्याव्या गोपाळा सत्य पांडवेष्टा[12] या.' २०
पार्थ म्हणोनि परस्पर हाणुनि शस्त्रांचिया महानिकरें
मेले बहुत भुलविले, त्या अस्त्रें[13] शत्रुधामहानिकरें. २१
समरीं स्वयें हि वासवि बहु शत्रूंतें, हरूनि असु, खपवी.
याचा जेंवि शर परां, तैसें देईल काय असुख पवी ? २२

---

१. मनःपूर्वक. २. हे कौरवपक्षीय यादव होत. ३. माझ्या अंतःकरणकमलास बालसूर्याप्रमाणें असणाऱ्या अर्जुना ! तूं कोठें आहेस ? ४. आश्चर्य. ५. फलसमूहाला. ६ तुझा प्रसादरूपी जो मी त्या मला हे देवा ! तूं ['हा माझा] दास होय' [असें । म्हणसील [तर] रणांत गेलेला असा मी काळाला हि पळवीन. ७. शत्रुरूप मेघास. ८. विश्वकर्म्यानें. ९. मोहनास्त्रातें. १०. मारामारी. ११. ब्रह्मांड-पर्यंत. १२. पांडवाना हितकर असणाऱ्या. १३. शत्रूंच्या तेजाची हानी करणाऱ्या अस्त्रानें. * शत्रुरूपी सर्पांचा अर्जुनरूपी गरुड.

संसप्तका नर, जसा नरहरि मारी विशृंखळ खळांतें;
होय अस्रक्स्रोतःशत[1], वाहे समराजिरीं[2] खळखळां तें. २३
अरिकदन जसें अर्जुन, कुरुगुरु हि तसें चि वीरकदन करी.
मिरवी तयापुढें भट जेंवि हरिपुढें वेंळी[3] हि मद न करी. २४
धृष्टद्युम्नवृकोदरसौभद्रप्रमुख वीर कंपविले
द्रोणें बहु शूरांचे समरसवोत्साह[4] सर्व संपविले. २५
कौंतेयें[5] गांठिला रणरंगीं नटउनि महाभटकबंध[6],
जैसा जलद समीरें, तैसा विसकटुनियां कटकबंध[7]. २६
धीर धरुनि धर्मेंद्र धीरें धर्में धनुष्य चढवीलें;
दाखविलें तें गुरुला जें होतें आपणासि पढवीलें. २७
'गुरुनें नृप धरिला रे! धरिला! हाणा हयां कशा[8], हाका;'
'हा! काय पाहतां? द्विज वेढा,' भट मारिती अशा हाका. २८
तों धावे वेचाया धर्मार्थ स्वायुधासुवित्त[9] रणीं.
वाटे मुहूर्त तो द्विजराज[10] द्विजराज शत्रुजित्[11] तरणी. २९
त्या पांचाल्यातें गुरुराज स्वर्गासि पाठवी राज्या!
तेव्हां धर्म 'पलायन धर्म' म्हणे, धर्म पाठ वीरा ज्या. ३०
धर्म न भांडे गुरुसीं, जैसा सत्पुत्र पाठ[12] दे वडिलों[12].
त्यासि न म्हणति नभींचे सोडूनि स्तोत्रपाठ देव 'ढिला.' ३१
समराजिरासि राया! सोडुनि जैसा युधिष्ठिर पळाला,
कुरुगुरु तसें चि पळवी त्याच्या स्वनिवारणोद्यत बळाला. ३२
भ्याले गुरुसि पर, जसे पंचाक्षरमंत्रजपपरा भूत.
हतशेष भट पळाले, जेंवि असुर विष्णुबळपराभूत. ३३

---

१. शेंकडों रक्तप्रवाह. २. समरांगणांत. ३. मस्त हत्ती. ४. रणयज्ञांतील उत्साह. ५. धर्मराजा. ६. मोठमोठ्या वीरांची धडें. ७. व्यूहरचना. ८. चाबूक. ९. स्वतःचीं शस्त्रें आणि प्राण हें च कोणी धन. १०. ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणाचार्य हा चंद्र. ११. द्रुपदपुत्र सत्यजित् हा सूर्य. १२. वडिलांच्या म्हणण्यास मान देतो.

कुरुपति कर्णासि म्हणे, 'आचार्यें पळविले पहा पर ते,
भ्याले सात्यकि, धृष्टद्युम्न, वृकोदर; न एक ही परते. ३४
गुरु भीष्माहुनि शतगुण अधिक, धनुर्वेद मूर्त हा सत्य!
हास त्यक्तावधि ये, जाला मद्रिपुगदांस[3] नासत्य[4].' ' ३५
राधेय म्हणे, 'राया! जयहर्षें हांसतोसि, परि समज,
परम अनर्थ परतला, भीम गमे उग्रमृत्युपरिस मज. ३६
पांडववीर पळाले, भ्याले, ऐसें तुवां न मानावें;
यांचें बळ सत्काधिनीं हरिहरबळसें सदैव वानावें. ३७
आतां गुरुवरि धर्म स्वकटक फिरवील, भीम परतेल;
परम प्रदीप्त होइल, कीं, तो नररूप वन्हि, पर तेल. ३८
रक्षावा द्रोण रणीं यत्नें आम्हीं तुम्हीं ससेनाहीं;
म्हणतिल[6] काय अरक्षित हरिमथनयशःस्पृहा ससे नाहीं?' ३९
ऐसें कर्ण वदे तों मागें सहसा फिरे कटक; राया!
प्रलयींचा पाथोनिधि जैसा पृथ्वी-प्रजा गट कराया. ४०
द्वंद्वशतें किति वर्णूं? भीम क्रीडे रणीं समुद्ररसा;
युद्धरसा त्या सेवू त्वच्छ्रुति, सेवी जसी अशुद्ध रसा[10]. ४१
भीमासीं युद्ध करी द्विरदीं[11] बैसोनि पुत्र नरकाचा[12],
टिकला भीम चि, टिकता त्यासीं समरांत काय नर कोचा[13]?
मर्दुनि करिकटकातें व्याकुळ दुर्योधनासि भीम करी;
तों प्रेरिला तयावरि अंगें[14] म्लेच्छाधिपें स्वभीमकरी[15]. ४३

१. वृक नांवाचा अग्नि आहे उदरांत ज्याच्या तो भीम. २. अमर्याद. ३. माझ्या शत्रुरूपी रोगांस. ४. अश्विनीकुमार. ५. कारण, तो भीम मनुष्यरूपधारी अग्नि आणि शत्रु हे तेल होय. ६. ज्याचे रक्षण झालें नाही अशा सिंहाचा नाश करून मिळणाऱ्या यशाची इच्छा [क्षुद्र] ससे [हि] करणार नाहींत काय? ७. समुद्र. ८. [संहारप्रिय] अशा आनंदित शंकरासारखा. ९. रक्त. १०. पृथ्वी. ११. हत्तीवर. १२. नरकासुराचा पुत्र भगदत्त. १३. कच्चा, भित्रा. १४. अंग नांवाच्या एका म्लेच्छ राजानें. १५. आपला भयंकर हत्ती.

एकें चि शरें मस्तक भेदुनि, येतां चि, नाग लोळविला.
परलोकाप्रति अंग छेदुनि मूर्धा, पळांत बोळविला. ४४
ज्या ऐरावतकुळजा अर्पुनि पूर्वी महेंद्र साम करी,
तो प्रेरिला, सकोपें भगदत्तें, सुप्रतीकनाम करी. ४५
भीमावरि, न गणुनि शरवृष्टीची झड, करी करी[1] लगट;
वाटे जनासि काळ चि तो, त्याला झडकरी करील गट. ४६
तो क्रोधमदांध, महानागायुतशक्तिमूळपीठ करी
शुंडापादाघातें साश्वरथातें पळांत पीठ करी. ४७
भीम गमे मेला, परि त्याच्या पोटातळीं दडाला हो!
तो चित्तांत म्हणे, 'बहु मदलाभें[2] ताप या जडाला हो.' ४८
भ्रमला कुलालचक्रासम नाग धरावया लपाल्याला.
जरि तो प्रवर्तला श्रितनाशीं[3], मदमत्त न त्रपा त्याला. ४९
सत्वर निघोनि पळतां, धरुनि करें[4] कंठ, दे उरीं गुडघे;
चीत्कार करी, जाणों पतिला[5] 'वांटावया' म्हणे 'गुड घे.' ५०
बंधापासुनि सुटला, वेगें भीम भ्रमोनियां उलटा,
शुंडा तसि होय, बळें जसि पडली साधुच्या गळां कुलटा.
पोटातळीं पुन्हां त्या द्विपपतिच्या तो पृथासुत लपाला.
वाटे जनासि, म्हणती कवि एक बळी, वृथा सुतलपाला[6]. ५२
भीम निघे, दृष्टिपुढें येतां निजगजघटा[7] सिरे तींत.
श्रम होय सुप्रतीका जैसा नटतां[8] नटासि रेतींत. ५३
जन म्हणति, 'नवल! साहुनि वज्राघातासि भीमनग[9] ज्याला[10]!
कीं या भगदत्ताच्या देवगजांचें हि भी मन गजाला.' ५४
वेष्टिति भगदत्ताला पांडव होवूनि एकवट सारे.

---

१. तो सुप्रतीकनामा हत्ती भीमावर चालून गेला. २. मत्+अलाभें=मीं न सांपडल्यामुळें. ३. आश्रिताच्या नाशाविषयी. ४. शुंडेनें. ५. भगदत्तास म्हणे—**पंत.** ६. बळीला—**पंत.** सुतलनामक पातालाचा राजा. ७. आपली गजसेना. ८. नृत्य करितां. ९. भीमरूपी पर्वत. १०. वांचला—**पंत.**

तेव्हां सुर म्हणति, 'अहा! गमतो जलधींत एक वटसा रे!'
मुनि म्हणति, 'या बळीं हा गज, त्या सिंधूंत जेंवि मंदर तो,
एवंविध रणयज्ञ त्यागुनि, यज्ञांतरांत मंद रतो.' ५६
बहु भग्न, चूर्ण केलें बळ त्या भगदत्त[2]सिंधुरागानें.
वाटे जग बुडवितसे प्रलयसमयमत्तसिंधु रागानें. ५७
भीम रथीं बैसुनि ये, त्यावरि 'फूं' करुनि तो थुकी उडवी.
बुडवी भयांत वाजी, पळवी, धावुनि सहाय बहु तुडवी. ५८
गजगर्जितें धनंजय समजे भगदत्तकृत्य चित्तांत.
होय बहु विकळ, कीं, बुध लुब्धयशीं, कृपण जेंवि वित्तांत. ५९
कृष्णानुमतें भंगुनि, भुलवुनि निज[3]विशिखभवतमीं पर ते,
मोहुनि सुशर्म्यातें सोदरशोकें, शरें विजय परते. ६०
कुरुकटका तप्त करी पार्थ, ग्रीष्मीं जसा पतंग[4] जगा.
तों प्रेरिला तयावरि भगदत्तें काळसा मतंगज गा! ६१
देवें गजासि म्हणे, रे! गर्व अयस्तंभ[6]समरदा! न वहा;
हा मत्सख नर सिंह चि, वज्रधरा[7]सह्यसमर, दानवहा. ६२
होय पुढें चि, न मागें पार्थशराहत हि शंतमखसख[9] सरे.
मुनि म्हणति, 'अर्जुनीं तव शक्ति, जसी सागरांत खसखस रे!'
हाणी वज्रप्रतिम प्राग्ज्योतिष[10]वीरराय तोमर[11] तो.
भगवत्प्रसाद सुकवच ल्याला जो साधु, काय तो मरतो? ६४
प्रकट करूं दे समरीं श्रीदेवी जेंवि सैरिभास[12] कळा,
तेंवि विजयचापलता; मग दवडी दूर वैरिभा[13] सकळा. ६५
विजयविशिखार्त होतां, पूर्वी दुष्कर हि आयकोन, करी

---

१. असल्या प्रकारचा. २. भगदत्ताच्या हास्तिरूपी पर्वतानें. ३. आपल्या बाणानीं उत्पन्न झालेला अंधकार—मोह यांत. ४. सूर्य. ५. श्रीकृष्ण. ६. लोखंडाच्या खांबासारखे दांत ज्याचे अशा हे गजा! ७. इंद्रास [सुद्धां] ज्याचें युद्ध असह्य असा. ८. हंता—**पंत.** दानवाना मारणारा. ९. इंद्रमित्र भगदत्त. १०. प्राग्ज्योतिषनामक देशाचा राजा. ११. गदेसारखे एक लोखंडी आयुध. १२. म्हैष—**पंत.** महिषासुराला. १३. शत्रूंचे तेजाला.

भगदत्ताचें कथिलें[1], अधनाचें जेंवि बायको न करी. ६६
शस्त्रें सरतां आला पार्थविमथनार्थ अंकुश मनाला;
विष्णवस्त्रें अभिमंत्रुनि सोडी, हरि[2] जेंवि रंकु[3]शमनाला. ६७
प्रभुनें अनिवार्य म्हणुनि वक्षस्थळ अंकुशास ओडविलें;
अत्युग्र वैष्णवास्त्रापासुनि निज मित्ररत्न सोडविलें. ६८
होवूनि वैजयंती[4] अवलंबी अस्त्र विष्णुचें उर तें.
त्या अंकुशप्रहारें न निमेष हि वक्ष जिष्णुचें उरतें. ६९
हें नेणुनि पार्थ म्हणे, "ओडविलें अंकुशासि कां उर गा!?
सुर गाती अनृत मला? गरुड न खंडील कोणत्या उरगा? ७०
कां भीसी? भय कैंचें मज असतां त्वत्प्रसादपविकवच[5]?
'भक्तः[6] प्रणश्यति न मे' हें कीं वदलासि तूं चि भविकं[7]वच. ७१
समयीं[8] न आठवूं दे हे वत्सलता[9] गुरु[10]प्रतिज्ञा ते.
काय व्यासपराशरमुख म्हणतिल तुज गुरुप्रति ज्ञाते?" ७२
देव म्हणे, 'भू[11]ऱ्कें म्यां दिधलें याच्या पित्र्या[12]स रक्षाया,
तें वैष्णवास्त्र, जालें दाय[13] तसें प्राप्त युद्धदक्षा या. ७३
त्या अस्त्रें अभिमंत्रित भगदत्तांकुश तुला न सोसवता;
अथवा तुजें चि उर हें, भाव सख्या! त्वन्मनीं नसो सवता.
अस्त्रबळरहित जाला, जय तुज देतो मरोनि भगदत्त.
होसिल सकळरिपुक्षयकर, तुजहुनि अधिक काय मग दत्त?
आधीं पट्ट[14] छेदीं, त्या वृद्धाचीं मिळोत बा! पौतीं[15].

---

१. सांगितलेलें. २. राम. ३. हरिण—**पंत.** ४. विष्णूच्या गळ्यांतील माळ. ५. तुझी कृपा हे च वज्रकवच. ६. माझा भक्त नाश पावत नाही. (श्रीमद्भगवद्गीता अ०९ पहा). ७. भावुकं भविकं भव्यमित्यमरः—**पंत.** कल्याणकर असें वचन. ८. कठिण प्रसंगी. ९. भक्तवात्सल्य. १०. 'न धरीं शस्त्र करीं मी' ही मोठी प्रतिज्ञा. ११. पृथ्वीच्या सांगण्यावरून. १२. नरकासुरास. (हा पृथ्वीचा पुत्र होय). १३. वडिलार्जित द्रव्य. १४ [आपल्या लांब असलेल्या] पापण्या डोळ्यावर येऊं नयेत म्हणून भगदत्तानें त्यावर बांधलेला पट्टा. १५. पापण्या.

दुर्जेय सुरासुरांस हि, तुल ही जो लागलीं न बापा ! तीं[1].' ७६
मारी भगदत्तातें खंडुनि तत्पक्ष्मबंधन[2], करीतें.
गुरुवचनरत्न डोळस मान्य करी, मान्य अंध न करी तें. ७७
प्रभुनें 'हूं ! वध' म्हणतां, वधिला पार्थें महेंद्रसखें[3] चुलता.
उलता शोकें, परि गुरुबोधें बाधों दिली न आकुलता. ७८
गांधाररथ[4] खवळले पाहुनि त्या पार्थशरविपन्नास[5];
ते ही वधिले विजयें, सिंहें गज जेंवि तेंवि, पन्नास. ७९
तेव्हां तुमचे श्यालक, वृषक अचळ, फार तापले रागें,
नागें मूषकसे; ते वधिले एकें शरें महाभागें. ८०
आले सुयोधना जरि शोकद शरदलितकाय[6] मातुळ ते,
तरि धन्य चि देवांसीं, सुचिरें[7] हि वांचोनि का यमा तुळते ?
यत्न करी शकुनि कपटशतदहनीं[8] पार्थकाय होमाया,
त्याच्या चालों देइल भगवत्सख पार्थ काय हो ! माया ? ८२
मायाक्षयभीत शकुनि सूतासि म्हणे, 'रथा पिटाळावें;
जरि हि रणमरण हित, अहितमर्दनकामें तथापि टाळावें.' ८३
जो नीळभूप[9] दावी बळ हरिचें मृगकुळांत शिरत्याचें;
हटकुनि[10] तटकरि तोडी भटतिलक द्रोणपुत्र शिर त्याचें. ८४
कर्णापुढें चि वधिले त्याचे भीमानुजें तिघे बंधु.
सिंधु अगस्त्याचमना न पुरे; पुरतील काय मग अंधु[11] ? ८५
दुसरे दिवसीं गुरुशरनिकरें बहु धर्मवाहिनी[12] आटे.
कुरुकटकासि किरीटी स्पष्ट कटुकुठारपाणिसा[13] वाटे. ८६

---

१. पातीं, पापण्या. २. त्याच्या पापण्यांचें बंधन. ३. भगदत्त हा इंद्राचा मित्र, अर्थात् पर्यायानें अर्जुनाचा चुलता च. ४. गांधार (कंदाहार) देशचे रथी योद्धे. ५. अर्जुनाच्या बाणानीं मरण पावलेल्या भगदत्तास. ६. बाणानीं विच्छिन्न झालीं आहेत शरीरें ज्यांची असे. ७. चिरकाल. ८. शेंकडों कपटें हा च अग्नि, त्यांत. ९. एक पांडवपक्षीय राजा. १०. सांगूनसवरून. ११. कूप—पंत. १२. धर्माची सेनारूप नदी. १३. तीक्ष्ण कुऱ्हाड धारण करणाऱ्या परशुरामासारखा.

गुरुनें कर्णादि, जगद्गुरुनें धर्मादि रक्षिले पार्थ.
विश्वाच्या यश केलें कर्पूरसुचूर्ण अक्षिलेपार्थ. ८७

अध्याय तिसरा.

(तृतीयदिनयुद्ध.)

तिसरे दिवसीं प्रातःकाळीं वंदन करूनियां राजा
द्रोणासि म्हणे, 'गुरुजी! कां आशाभंग करितसा माजा? १
प्राप्त युधिष्ठिर जाला असतां, धरिला तुम्हीं न कां काल?
झांकाल तपेन नयनें, तेजें काळास ही न वांकाल. २
आत्मा हि उपेक्षावा, परि रक्षावा च बोल संतानीं.
जाला भक्तमनोरथ न गुरुजनीं, कीं न फोल संतानीं. ३
सगळी तिकडे चि असे, तुमची इकडे नसे कृपा लेश;
ऐसें नसतें तरि, तो कां मरता शक्रसख नृपालेश?' ४
द्रोण म्हणे, 'त्यजुनि कुमति, सन्मतिसीं करुनि संग, रम राया!
निंदिसि कां तुजकरितां जन्हि सजलों करुनि संगर मराया?
त्रिभुवन हि न जिंकिल हरिसखरक्षितधर्मनंदना, सत्य;
हे अजित-कृष्ण साक्षान्निजजनहृद्रोगकंदनासत्य. ६
जेथें जगदुत्पादक केशव, तन्मित्र विजय सेनानी,
तेथें नरवीरांच्या साधावा काय विजय सेनानीं? ७
एक त्र्यंबक वर्जुनि इतर सकळ पुरुष जन्हि बळनदीप,
तन्हि दीन हरिपुढें ते दाखवितिल रविपुढें बळ न दीप. ८
पाडीन निश्चयें मीं कोणा एका महारथा आजी;

१. डोळ्यांत अंजन घालण्याकरितां. २. सूर्य. ३. श्रेष्ठ लोकांच्या संगतींत. ४. कृष्णमित्र (अर्जुन) यानें रक्षण केलेल्या यमधर्माचे पुत्रास (धर्मराजास). ५. प्रत्यक्ष स्वजनाच्या हृद्रोगकंदाविषयीं अश्विनीकुमार च असे. ६. बलसागर.

गातील जिला सत्कवि ऐसी होईल सर्वथा आजी. ९
परि हटकुनि दूर तुम्हीं त्या पार्था वीररसमा न्या, हो !
योगकथासी प्रबळारिलयकथा हे हि दत्तमान्या हो.' १०
ऐसें वदोनि चक्रव्यूह सुदुर्भेद्य युक्तिनें रचिला,
जो धीरवीरहीरप्रवरप्रकरेंकरूनियां खचिला. ११
प्रभुला म्हणे भरार्ता भू ज्यातें ' करुनि बोध वळवा जी !'
संसप्तक माराया जाय हटकितां चि तो धवळवाजी. १२
चक्रव्यूहामध्यें भूप पुढें द्रोणगुरु महातेजा;
अढळ, सदाश्रय म्हणवुनि 'मेरु' असें म्हणति कवि पहाते ज्या.
व्यूहातें भेदाया धर्म झटे करुनि यत्न सानुजनी
परि लोपवि प्रतापा गुरु, तपना जेंवि रत्नसानु जनीं. १४
धर्म म्हणे, " सौभद्रा ! दुर्भेद्य व्यूह, यत्न चालेना,
व्यूहपुरःस्थित अस्मद्गुरु, कुरुकटकेश लेश हालेना. १५
गुरुनें सकळ पळविले, गज जेंवि मृगेश्वरें समन्यूनें;
पूर्ण गुरुदया नव्हतां व्हावें कैसें तयासम न्यूनें ? १६
तत्काळ मातुळें कीं भेदावा व्यूह हा तुज्या तातें;
पांडित्य जें तयांचें तुज पाठ असे चि बा सुजाता ! तें. १७
म्हणतिल म्हणोत पर, परि म्हणेल मज ससख यदुप 'हा साधू;'
म्हणुनि व्यूह विभेदुनि बा ! स्वयशें तूं चि मदुपहासा धू." १८
अभिमन्यु म्हणे, 'चिंता करितां हे व्यर्थ काय हो ! तात ! ?
या वाक्यें बहु लज्जित कीं हे तुमचे चि पाय होतात. १९
तातें कथिला आहे दुर्भेद्यव्यूहभेदनोपाय;

---

१. युद्ध. २. बोलावून, आह्वान करून. ३. श्रीदत्तात्रयाना मान्य अशी. ४. धीरवीररूप उत्तम हिऱ्यांच्या समुदायानें. ५. पार्थातें—पंत. ६. अनुजासह असा धर्म. ७. सूर्याला. ८. रत्नमय आहेत शिखरें ज्याचीं तो मेरुपर्वत. ९. व्यूहाच्या तोंडाशीं असलेला. १०. सक्रोधें—पंत. ११. सत्कुलोत्पन्ना ! १२. मित्र अर्जुनासह श्रीकृष्ण. १३. हा धर्म साधु—सत्वशील अर्थात् युद्धकर्माला निरुपयोगी आहे.

शिरतों भय काय मनीं ? आहेत सहाय राय ! हे पाय. २०
व्यूहीं शिरेन शरसा, मागें परतेन एक पद ही न;
युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न[1] मदहीन.' २१
धर्म म्हणे,' त्वद्रचितद्वारें आम्हीं समस्त हे मागें
येतों रक्षाया तुज घावें स्वस्थैर्यधैर्य हेमागें.[2]' २२
मारुति[3] म्हणे, 'शिरे अहिरद[4]रचितें जेंवि तद्विष द्वारें;
त्वन्निर्मितें शिरेन, व्यूहीं टिकिजेल न द्विषद्वारें[5].' २३
सौभद्र म्हणे, ' शिरतों व्यूहीं डोहीं जसा मतंगज वा
हरिपोत[6] दंतियूथीं[7] कीं दहनीं करुनियां पतंग जवा[8]. २४
जें करिन आजि, होइल पितृमातुळसुचरितानुरूप चि तें;
क्रव्यादांला[9] खाया देइन उधळुनि बळें[10] कुरूपचितें.' २५
ज्येष्ठपित्याला देवुनि अभय म्हणे तो सुवीर सूतातें;
"हूं ! हाक रथ, म्हणावी माय सुभद्रा 'सुवीरसू' तातें." २६
तो सूत सुमित्र म्हणे, 'भो आयुष्मन्[11] ! कुमार आपण कीं !
हाकिन हरि[12] अरिवरि परि कुरुगुरुसीं गाठि, कठिन हा पण कीं.'
हांसुनि सौभद्र म्हणे, 'हटकीन हठें रणास भीमातें[13],
शक्रार्जुनकृष्णांसीं करितां समर न शिवेल भी मातें. २८
द्रोणानीका[14] मानू जन सागर, मज हि सत्वरा[15] मकर;
ये काय न्यायपर[16]स्वच्छात्रनदीजसत्व रामकर[17]?' २९
तन्निर्बंधें[18] नीट चि चालविला रथ विमानसा सूतें;
देती प्रभूक्तितें श्रितमति; कुलजा जेंवि मान सासूतें. ३०

---

१. तुमचे शत्रु. २. मेरुपर्वतानें. ३. भीम. ४. सर्पांच्या दांतानें उत्पन्न केलेल्या द्वारें. ५. शत्रुसमूहें–**पंत.** ६. सिंहाचा छावा. ७. हत्तींच्या कळपांत. ८. वेगानें. ९. मांसभक्षकांस–राक्षसांस. १०. कौरवानी जमविलेलीं सैन्यें. ११. सारथीनें रथीस "भो आयुष्मन्" अशी हाक मारण्याचा प्रघात आहे. १२. घोडे. १३. शंकरास. १४. द्रोणसैन्याला. १५. त्वरायुक्त अशा मला. १६. न्यायनिष्ठ स्वशिष्य जो भीष्म त्याचें सत्व. १७. परशुराम–**पंत.** १८. त्याच्या अत्याग्रहानें.

भीमादि सबळ सर्व हि उठले तो व्यूहकोट फोडाया,
इकडुनि कौरवकटक हि होय पुढें शत्रुसैन्य मोडाया. ३१
रथ थडकले, भडकले हय, शस्त्रजवन्हि धडकले वरते,
अन्योन्य द्व्यंगुल ही राहों देती न धेंड कलेवर ते. ३२
पावत असतां दोन्हीं करुनि सुतुमुलाहवास वध सेना
व्यूहीं शिरे गुरुपुढें; चित्तें हि जयांत वासवें धसेना. ३३
व्यूहीं गमे सुभद्रासुत गजयूथांत जेंवि बालहरी,
त्यावरी पडल्या सेना त्या मंथाद्रिवरि जेंवि बा! लहरी. ३४
बहुतांसीं एकाकी सौभद्र कलह करी समुत्साहें,
असकृत् सूतासि म्हणे, 'सुयशस्कर समर हो, समुत्साहें.' ३५
तच्चापलतेसि दुजी दावील अंसि काय मद नारी?
वाटे करितो कौरवसंहार मनुष्यकाय मदनारी! ३६
मूर्त वसंत गमे तो, गमति रिपु विपत्र ते करीरांग!
कुरुकटकीं पशुनिकरीं श्रीरुद्र तसा चि तो करी राग. ३७
समरीं बाळासि म्हणे रक्तप, 'गगनीं च करुनि आ वर्ते;'
किंबहुना हय, रथ, गज गिळिले शोणितनदींत आवर्तें. ३८
तेव्हां त्वत्पुत्रांचीं वदनें झालीं रणांत शुष्क रसें;
शोभे विजयोत्साहें अभिमन्युमुख प्रफुल्लपुष्करसें. ३९
दुर्योधन स्वयें मग सौभद्रवधार्थ धांवला कोपें;
कलभमथन हरिसि, तसें त्याला तें कर्म वाटलें सोपें. ४०
तें द्रोण म्हणे, 'भट हो! रक्षिति सुर जेंवि तारका सुरसा,

१. व्यूहरूप किल्ला. २. दोन बोटें. ३. नीट. ४. अत्यंत घनघोर युद्धास. ५. इंद्र. ६. समुद्रमंथनास घेतलेल्या पर्वतावर. ७. अत्यंत उत्साहानें. ८. सहर्ष--**पंत.** समुत्+साहें=आनंदानें सहन कर. ९. मानवदेहधारी शंकर. १०. पत्ररहित. ११. नेत्ती--**पंत.** एक जातीचें झाड. १२. राक्षस. १३. आहें. १४. भोंवऱ्यानें. १५. विकसित कमलाप्रमाणें. १६. गजशावकमारण. १७. रक्षणकर्त्या अमृतरसाला.

रक्षा, अभिमन्यु न हो गुहसा, कुरुराज तारकासुरसा.' ४१
भूरिश्रवा, शकुनि, कृप, कृतवर्मा, कर्ण, शल्य यांसहित
धांवे ससुत गुरु, कसें होऊं देइल समक्ष तो अहित? ४२
सोडविला नृप तेव्हां होय नृपा! शस्त्रमय नभ क्षण हो;
करितें चि त्या स्मराचें तत्तेजोरुद्रनयन भक्षण हो! ४३
आठवला जो मारुतिपासूनि सुटोनि वांचला तरणी
बसती कुरुपशिरीं परशरशनिची तेधवां च लात रणीं. ४४
सुप्तोत्थित हरिसा तो उघडी होउनि विमोह दृष्टीतें;
स्वविशिखनिकरसमीरें उडवी बहु शत्रुशस्त्रवृष्टीतें. ४५
नृप न दिसतां म्हणे, 'हा! गेलों खाया करुनि आ जवळ,
तों कंवळ पळविला कीं! पावेल चि आज लाज आजवळ.' ४६
सौभद्र बहु क्षोभे, गर्जे पाहोनि कवळ हरित्यांतें;
जाणों अपराधी गज हटकी दापूनि जवळ हरि त्यांतें. ४७
त्यां सिंहनाद होय, व्याळां पुच्छीं जसा पदन्यास;
वेष्टुनि हाणिति सर्व हि; देखवते ही न ते तदन्यास. ४८
प्रभुचा, मर्मीं हाणी सर्वांस हि तीन तीन शर, भाचा;
वाटे, बहु सिंहांसीं समर करी कुपितपोत शरभाचा. ४९
द्रोणद्रौणिकृपादि प्रबळ बहु भटांस ही न तो आटे;
फाटे तद्दृष्टिपुढें बळ, जळदीं मूर्तवातसा वाटे. ५०
होय पुढें अश्मकपति, कीं तत्तेजें न वीर करपोत;
खंडी तद्धय, सूत, ध्वज, धनु, भुज, शिर सलील नरपोत. ५१

१. कार्तिकस्वामीसारखी. २. तारकासुरासारखा. (तारकासुराला गुहानें मारलें). ३. आकाश शस्त्रांनी भरून गेलें. ४. मदनाचें. ५. अभिमन्यूचें तेज हा च कोणी शंकराचा तृतीय नेत्र. ६. सूर्य. (मारुतीनें पक्कफलभ्रमानें सूर्याचा ग्रास करण्याचा प्रयत्न केल्याची कथा सर्वश्रुत च आहे). ७. झोंपेंतून उठलेल्या. ८. आपल्या बाणसमुदायरूपी वायूनें. ९. ग्रास. १०. पाय ठेवणें. ११. त्या अभिमन्यूवांचून दुसऱ्यास. १२. रागावलेला शरभबालक. १३. त्याचे घोडे. १४. अर्जुनपुत्र.

पडतां च अश्मकेश्वर कर्णद्रोणादि करिति शरवृष्टी;
फुल्लपलाशश्री तो निववी, भिववी सुराधिपतिदृष्टी. ५२
भेदुनि शरें उरस्थळ चळचळ बळजळधि कर्ण कंपविला;
मूर्छित करूनि मद्रप सौभद्रें तत्प्रताप संपविला. ५३
एकें सुषेण वधिला बाणें, एकें चि दीर्घलोचन हो!
एकें चि कुंडभेदी; गमले ते घूक, तो विरोचन हो! ५४
मानी वीर पळाले गुरुनें हि निवारितां तडक राया!
स्यंदन शीघ्र हि पिटितां सांगति सूतांसि तांतड कराया. ५५
जाला पुढें महाबळ शल्यानुज जो तयास तो खपवी.
होय जयापरि पावुनि पर्वतपाटनजया सतोख पवी. ५६
मर्दी मद्रपकटका असुरबळा जेंवि तारकाराती,
रोधिल काय परचमू त्या, तो पूर्णावतार, कारा ती? ५७
सप्रेम पार्थपुत्राप्रति पाहुनि तत्पराक्रमें डोले,
कुरुपति परिसत असतां द्रोण कृपासीं कृपाभरें बोले. ५८
'हर्षवितो मज पुत्राहूनि, नव्हे हा कुमार सामान्य;
धन्या सती सुभद्रा! नंदन जीचा कुमारसा मान्य. ५९
मारावें सकळ हि बळ, परि सुज्ञा! तत्वें वद, न कां मारी?
वाटे धृतरणकुतुकच्छादितबहुबाहुवदन कामारी.' ६०
कुरुराज म्हणे, 'कर्णा! कुरुगुरु पळवील अंतकाला हीं;
गरुडापुढें महोग्र हि काय न पावेल अंत कालाही. ६१
परि जाला त्या शिष्यस्नेहानें मूढ हा तपोराशी;
स्तवितो भाट तसा कीं! वाटे जोडील हात पोराशी! ६२

१. फुललेल्या पळसाच्या वृक्षाप्रमाणें ज्याची शोभा असा. २. इंद्राची दृष्टी. ३. सूर्य—**पंत.** ४. ज्या आभिमन्यूप्रमाणें. ५. पर्वतविदारणाच्या जया. ६. कार्तिकस्वामीसारखा. ७. रहस्य. ८. द्रोणाचार्य म्हणतात, संहारकर्ता मदनशत्रु शंकर हा भरलेल्या युद्धकौतुकामुळें आच्छादिली आहेत बहु (दहा) बाहूनीं (पंच) वदनें ज्यानें असा वाटे; अर्थात् शंकर च स्तब्ध झाल्यामुळं संहारक्रिया थांबली. ९. काळसर्प.

बाळा दिलें बळ, जसें द्यावें दहनाचिया[1] लवा[1] वातें.
हें पाळावा पद्रें जेणें तेणें चि मालवावा तें. ६३
गुरुनें करुनि उपेक्षा केला दुःसह असाध्य[2] आमयसा[2];
पसरिल न जग गिळाया रुद्रप्रिय कोण भूत आ मयसा[3]?' ६४
दुःशासन बोले, "जड काय मदनहानिकाम उग्रास[4]?
मद्बाहुराहुचा शशधरसा[5] शिशु हा निका मउ ग्रास. ६५
आहे मच्छरनिकरा अवगत पांडित्य जें अजगरा तें;
या असुहृदपत्यातें गिळिल, ग्रासी जसा अज[6] गरातें. ६६
मरतिल सकृष्ण पांडव, धीर हि ते सोडितील आवास;
आवास[7] अंतकाचा प्रियशोक[7], हरिस म्हणेल 'आ वास.' ६७
एकक्षयें समस्तक्षय होय, असें पहा कसें करितों.
सौभद्रमस्तकासह आतां निजकटकसंकटा हरितों." ६८
ऐसें बोलुनि धावे, विधुसि गिळायासि जेंवि राहु निघे;
कार्ष्णि[8] म्हणे, "ये, देतों सच्छळफळ, पळ समोर राहुनि घे. ६९
सर्वंसहेसि[9] ही बहु देतो खळकायभार ताप सदा.
ताता भीमाचें हें नोहे बळ काय? भारतापसदा[10]! ७०
माजे न पावतिल तव हननें साधूंत ऱ्हीप्रति ज्ञातीं,
जऱ्हि खळ म्हणतिल,'भग्ना' आम्हीं साधूं तऱ्ही प्रतिज्ञा ती. ७१
'आत्मा पुत्र' असें हें श्रुतिचें मत, भीम तात, हा तनय,
श्रुतिकिंकरासि[11] देवांधर्मांसह जोडितात हात नय." ७२
परिसुनि धिक्कार रणीं मानी रथ, चाप कां न नीट करी?
गमले, सजले क्रुद्धद्विप मारायासि काननीं टकरी. ७३

---

१. अग्नीच्या फुणगीला. २. असाध्य रोगासारखा. ३. मयासुरासारखा. ४. शिवास–**पंत.** ५. चंद्रासारखा शिशु. (अभिमन्यु). ६. शंकर. ७. प्रियजनाबद्दलचा शोक हें च यमराजांचें ठिकाण (वसतिस्थान) आहे. ८. अभिमन्यु. ९. भूमीस–**पंत.** १०. भरतवंशजांतील नीचा! ११. वेदवचनांचा केवळ अनुचर, त्याला.

सक्षत तव सुत गमला, पुष्पानीं दाटला पळस साच;
मूर्छित म्हणुनि पळवितां सूतानें, वाटला पळ[1] ससा च ! ७४
धर्मादि सर्व झाले दुःशासनपरिभवें परमहर्षी;
ज्ञानें मोहपराभव होतां जैसे तपःपर महर्षी. ७५
धांवति सहाय व्हाया सौभद्रा द्रोणसैन्य फोडूनीं;
सोडूनि विशिखवृष्टी सारू पाहति परांसि मोडूनीं. ७६
भूप म्हणे, "कर्णा ! शिशु, झटले जन्हि भट समस्त, न निवारे;
स्वभुजांसि म्हण, 'सुरींचे[2] आलिंगुनि घटसम स्तन निवा रे !'
तूं या धनंजयाच्या[3] शरवर्षे शमविशील फुणगीतें[3];
घेसिल चित्तावरि तरि, भुलविसिल सुर स्वकीर्तिगुणगीतें."
शस्त्रास्त्रवृष्टि करितां, घन कर्ण गमे सुवर्णनग[4] बाळ;
किंबहुना व्यासेतररचित सविस्तर सुवर्णन गबाळ. ७९
शस्त्रें, अस्त्रें, छत्र, ध्वज, धनु, खंडुनि, वधूनि अनुजातें,
राधेयातें पळवी सौभद्र, कुमार जेंवि दनुजातें[5]. ८०
व्यूहीं शिरतां पांडव वारण केलें जयद्रथें बा ! तें
हरवरकृत्य; जलधितें करिल प्रभु थेंब, जलधि थेंबातें. ८१
वसुषेणसूत[6] नरजें[7] वधितां झाले रणीं चपळ वाजी;
जाणों परस्पर म्हणति, 'जावूं द्या यश, धणी च पळवा जी!'
वधितां वशात्यराजा[8] तद्भट काळें[9] मुखांत लपवीले;
शल्यज रुक्मरथसहित[10] तत्सखशतराजपुत्र खपवीले. ८३
हरिशिशुवरि यूथवधप्रकुपितमदमत्तयूथपाळकसा
धांवे कुरुप, परि पुन्हां त्यासि न पळवील पार्थबाळ कसा ? ८४
अंध म्हणे, 'रे संजय ! हें त्या पौत्रास वर्ष सोळावें,

१. पळभर. २. देवांगनांचे. ३. अग्नींच्या ठिणगीतें, (पक्षी) अर्जुनाच्या पुत्रातें. ४. मेरुपर्वत. ५. तारकासुराला. ६. कर्णाचा सारथी. ७. अर्जुनपुत्रें. ८. एक कौरवपक्षीय राजा. ९. मृत्यूनें. १०. सुवर्णरथसहित.

लोळावें मांडीवरि, तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें! ८५
न पवे सुनीतिचें[1] परमार्थाची वाट लेंकरूं काय?
सत्य चि कथिसी; परि हें मज लटिकें वाटलें करूं काय?' ८६
संजय म्हणेः—म्हण अनृत, भीष्माचा एकला पणतु मुलगा
करिता जाला गुहसा, बहुतानीं वेढिला पण तुमुल गा! ८७
कुरुसैन्यांत गमे ज्यापरि रंभाकाननांत[2] वारा हो!
त्या विजयश्री देउनि परिरंभा[3] कां न नातवा राहो? ८८
समरीं स्मरोनि वदलों, 'मीं धन्य!' 'अधन्य' विनयना![4] सूतें.
काय कथूं? कुरुगुरुस हि पळवि पळ त्यक्तविनय[5] नातू तें. ८९
लक्ष्मण धांवे, जेव्हां द्रोणाद्यखिल हि सुयोध नावरिती;
घननाद[6] दशमुखावरि जी स्थिति घाली सुयोधनावरि ती. ९०
हनन चि बहुमत जालें पहिलें, तुमच्या न नातवा नातें!
वदनें न वानवे, तरि शौर्य शिशूचें मनांत वाना तें. ९१
कार्ष्णि म्हणे, "ये, शोकद हो ताता[7] साधुगंजनंकुशीला;
आलें भानुमतीच्या[8] मळवाया वंश अंजन[9] कुशीला! ९२
तूं त्या योग्य, सुमित्रासुत धरि खळदुर्मिळा[10] सुनामा ज्या?
काकी[11] म्हणत्ये, 'लुप्ता करुत यशें ऊर्मिळा[12] सुना माज्या!' ९३
'लक्ष्मण' हें योग्य मला, योग्य तुला 'मेघनाद' हें नाम;
रावणसा पाप तुजा बा, माजा शुचियशा जसा राम." ९४
धिक् प्रथम, मग करुनि रण, वधिला लक्ष्मण किरीटितनयानें,
हें पुत्रशोकविषफळ दिधलें दुर्योधनासि अनयानें. ९५
सुत मरतां भूप म्हणे, 'होईल अधर्म म्हणुनि न चपापा;

---

१. ध्रुवमाता—**पंत.** २. केळीच्या बागेंत. ३. आलिंगनाला. ४. नेत्रहीना! (धृतराष्ट्रा!). ५. क्षणभर टाकला आहे विनय ज्यानें असा. ६. रावणपुत्र इंद्रजित. ७. साधुच्छळक व दुष्टस्वभावी अशा बापास (दुर्योधनास). ८. ही दुर्योधनपत्नी. ९. काजळ. १०. खळाला दुष्प्राप अशा. ११. भानुमती. १२. दाशरथी लक्ष्मणाची पत्नी.

सारे मिळोनि मारा, राहों द्या एक पळ हि न च, पा[1]पा. ९६
द्रोण, द्रौणि, बृ[2]हद्बळ, कृतवर्मा, कर्ण, कृप असे सा हे
वळले घनसे, त्यांतें कार्ष्णि महावातसा न तो साहे. ९७
कोंडुनि म्हणत होते 'विंधवूं, मारूं, दिवा, स[3]सासा' जे,
तो त्यांसि भंगुनि जयश्रीयोगें श्रीनिवाससा साजे. ९८
क्राथसुत मथुनि केला विरथ कृपाचार्य बा! तुज्या ना[4]तें;
कुरुकीर्तिदवृंदारक वधितां स्मरलें न जा[5]तु ज्या नातें. ९९
वधितां बृहद्बळातें, म्हणती सुर, 'सर्व कांपवीना?' कीं
वज्रशताधिक याचे शर; मिरवी गर्व कां पवी नाकीं? १००
कर्णासमक्ष मारी त्याचे नि[6]धियक्षवत् सचिव सा हो!
त्यांसि म्हणे, 'होवुनि चि[7]रं वी[8]रसुगतिसुरभिवत्स चि वसा हो!
कर्णाचा भंग करुनि मागधसुत अश्वकेतुला ख[9]रची;
प्रतिकूल विधि, तसा तो परबळनाशार्थ हेतु लाख रची. १०२
कालियसा दौःशासनि 'करिन' म्हणे 'त्या परासु;' धीटांचा[10]
प्रभु तन्मर्मी हाणी इषु, जैसा तो परा सु[11]धी टांचा. १०३
त्यासि म्हणे, 'सुत त्याचा कीं तूं, नरकाय पापखनि रीसें[12]
जो झोंबला सतीच्या सोडाया सत्क्रियेसह निरीस. १०४
मज जिंकाया कैंचें बळ खळजन्मा! तु[13]ला निरी हातें
सोडुनि? अजितत्व जगीं एका मन्मातुला निरी[14]हातें. १०५
जैसा बाप पळाला, तूं ही तैसा चि पाप! पळसील;
मळसील अपयशें कीं आतां चि पतंगसा चि जळसील.' १०६
ऐसें बोलुनि सोडी दुःशासनसुतवधार्थ ना[15]राच्या;

---

१. दुष्ट अभिमन्यूला. २. एका राजाचें नांव. ३. सशासारखा. ४. नातवानें. ५. कदाचित्—**पंत.** ६. निधिरक्षणार्थ ठेविलेल्या यक्षासारखे. ७. चिरकाल. ८. वीराना प्राप्त होणारी सद्गति ही च कामधेनु, तिचें बालक. ९. मारी. १०. धीर लोकांचा प्रभु. (अभिमन्यु). ११. कृष्ण—**पंत.** १२. अस्खल. १३. हातें निरी सोडणाऱ्याचा तूं मुलगा, अर्थात् शास्त्रदृष्ट्या तो च तूं. १४. निरिच्छास. १५. बाणाला.

छेदी शरत्रयें कुरुगुरु त्या मिश्रा [1]सुदर्शनाराच्या. १०७
ती शरहानि तया, जसि हरिच्या नाकांत घातली काडी!
द्रोणध्वज सौभद्र छेदुनि तत्काळ भूतळीं पाडी. १०८
शल्य पुढें होय, तया तत्काळ जरीं शरत्रयें ताडी;
मद्रप [2]शर नव [3]नैव नवनीतमृदुकुमारदारणा धाडी. १०९
विरथ करूनि पळविला शल्य जसा तारकासुर कुमारें;
शत्रुंजयादिपंचप्रबळरथी मारिले मग कुमारें. ११०
शकुनि म्हणे, 'कुरुनाथा! हा सर्वांहीं मिळोनि मारावा;
भ्याले यास भट, जसे भीती गजशिशु [3]मृगोत्तमारावा. १११
मारिल एकैकातें, [4]शरगोचर शूर कोण न खपविला?
मृदुपूर्व परि न कंपद काय [5]नृहरिरक्तशोणनख पविला?' ११२
द्रोणासि कर्ण हि म्हणे, "गुरुजी! मज तों नसे चि आवांका;
आवांका युक्ति, म्हणो न तुम्हांस हि हा 'करूनि आ वांका.'"
गुरु हि म्हणे, 'कर्णा! हा तक्षक चि, गरळ, करूनि आ, वमला;
आहें संकोचें, परि सोडुनि गेला मघां चि आव मला. ११४
मज भंगुनि हि सुखवितो, बा! हा सामान्य काय गा! बाळ?
उतरुनि सांडावा यावरुनि ससर्वस्व कांय गाबाळ. ११५
याचा धन्य गुरु, जसे धन्य प्रद्युम्न, गुह, कुशलवांचे;
न दिसे आजि मज रणीं जो सौभद्रापुढें कुशल वांचे. ११६
स्पष्ट अभेद्य कवच हा बीभत्सुकुमार अंगपा! ल्याला,
कीं अभिनवा हि, याचें भ्यावें सुकुमार अंग, पाल्याला! ११७
म्यां विजयासि पढविली, विजयानें कवचधारणा तनया;
भेदुनि कवच कैरिल सुरप हि तिलतुल्य [8]व्यथा रणांत न या.
जरि इच्छिसि [9]हतसुतकुरुपतिशोकप्रशाम [10]कौर्ष्णिच्या पातें,

---

१. सुदर्शनचक्राच्या. २. कोरे नऊ बाण. ३. सिंहश्रेष्ठाच्या गर्जनेस. ४. बाणाच्या टापूंत आलेला. ५. नृसिंहाचे रक्तानें लाल झालेलें नख. ६. योजा. ७. देह. ८. जखमेला. ९. मृतपुत्र जो कुरुपति त्याची शोकशांति. १०. अभिमन्यूच्या.

तरि पाहूं पाड कसा आधीं तोडूनि कार्ष्णिचापातें. १११९
कार्मुक-गुण-हय-सारथि-खंडन इतुकें चि शक्य बापा ! हें;
जें यांत घडेल तुला, तें करिसिल तरि करूनि बा ! पाहें. १२०
अक्षत धनु तोंवरि हें वीरशिरोरत्न नावरायाचें;
यास्तव सर्व हि रक्षूं; आजि करुनि यत्न, नाव रायाचें.' १२१
प्रभु[1] वृत्रशिरास जसा खंडी भयदायकास नाकाचा,
तैसा चि कर्ण करिता काय तया सायकासना[2] काचा. १२२
मागी हरींस[3] सहसा कृतवर्मा; सारथीस गौतम ही;
परि न गडबडे तो पितृमातुळसम[4]शुद्धकीर्तिधौतमही. १२३
सौभद्र विरथ होतां धर्मज्ञ हि करिति शस्त्रवृष्टीतें;
तें निष्कृपत्व पाहुनि झांकिति बहु सदयसाधु दृष्टीतें. १२४
म्हणती, 'हाणा, मारा, पाडा, घ्या, काय पाहतां तोंडा?
कोंडा, प्राणव्यसनीं बाळ बुडो, कर्दमीं जसा धोंडा.' १२५
तो खड्ग-चर्म[5] घेउनि अवलंबी[6] वीरनायक विहाय[6];
संकट पडतां सोडुनि धैर्यासि, म्हणेल काय कवि 'हाय!'?
पाहुनि गरुडा गगनीं धैर्य जसें काय काद्रवेयांचें,
तैसें चि भगवँदनुजातनुजा कुरुनायका ! द्रवे यांचें. १२७
केवळ हृदयीं भ्याले जे जे त्या पविपरीस[8] गाढाला,
शिरले रथातळीं, मग घेतील शिरीं न काय गा ! ढाला? १२८
खड्ग क्षितिवरि पाडी द्रोण छेदूनियां नव त्सरुंस[9];
चित्तीं म्हणे, 'न मज, तुज 'धन्य' त्रिभुवन म्हणो; न वत्स ! रुस.'
कर्ण करी चर्माचे, श्रितविघ्नाचे जसे गणप, टुकडे.
तन्हि पाहों हि न शकले वीर विशल्या हि त्या रणपटुकडे. १३०

---

१. इंद्र—**पंत.** २. धनुष्यास. ३. घोड्यास. ४. बाप व मामा यांच्याप्रमाणें शुद्ध कीर्तीनें पवित्र केली आहे पृथ्वी ज्यानें असा तो अभिमन्यु. ५. ढाल. ६. आकाशाचा आश्रय करी—उंच उडी मारी. ७. सुभद्रापुत्राला. ८. वज्रापेक्षां हि बळकट जो अभिमन्यूचा खड्ग त्याला. ९. खड्गमुष्टि—**पंत.**

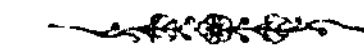
कार्ष्णि म्हणे, 'पळ इकडे पाहुत सज्जन, न प[1]त्रिकेतुकडे;
चर्मापरि लिहिले कीं वपुचे मज्जनेनप[2]त्रिके! तुकडे?' १३१
शत्रुमुखींचें, क्षितिवरि उतरुनि घेवूनि चक्र, पाणि हरी!
भासे, साक्षात् सिरला असुरसमूहांत चक्रपाणि हरी! १३२
वारिति जसें प्रयत्नें एकमतें सर्व संत परचक्र;
कर्णद्रोणादि तसें खंडिति बहु तें स्वअंतपर चक्र. १३३
मग भेकमूषकां जें क्षुधित क्रोधी महाभुजग दे, तें
दुःसह भय आम्हां दे, धरुनि करीं तो महाभुज गदे तें. १३४
तेणें हय-सूत वधुनि, अश्वत्थाम्याप्रति प्रभावातें
दावुनि, हरिली कौरवदीप्ति, जसी दीपकप्रभा वातें. १३५
पाहुनि संमुख जेव्हां धांवे सौभद्र सिंहसा रागें,
त्यजुनि र[3]थोपस्थ सरे गुरुनंदन तीन पावुलें मागें. १३६
'खा माते! देवि! गदे! धर्माहि[4]तमहिषकालिके! यातें,'
ऐसें म्हणोनि मारी तो सु[5]बळतनूज कालिकेयातें. १३७
गांधार सप्त[6]सप्तति, बाह्व[7]सातीयरथ दहा मथिले;
कैकेय वीर सप्त, द्विप दश, हे मुख्य मुख्य त्यां कथिले. १३८
केला चूर्ण सहयरथ दुःशासनसूनुचा गदाघातें;
साहे न परबळातें जैसा हरिनाममनु[8] गदाघा[9]तें. १३९
बाहुप्रतापचरितें दावी तो पार्थका[10]यज गदी शें[11];
वाटे वर्तवि[12]ला यमसा यमकोपार्थ काय जगदीशें? १४०
त्या सौभद्रावरि बळसागर गरगर गदेसि फिरवीत
दुःशासनसुत धावे, निजभुजभुजगप्रताप मिरवीत. १४१

---

१. गरुड आहे ध्वजस्तंभीं ज्याच्या त्या कृष्णाकडे. २. माझ्या जन्मपत्रिके! ३. रथाची जागा. ४. धर्माचा अहितरूप जो हा महिषासुर याला कालिकादेवी च अशी तूं. ५. गांधारदेशाचा राजा. ६. सत्याहत्तर. ७. हे कौरवपक्षीय राजे. ८. हरिनाममंत्र. ९. रोगरूप पापातें. १०. पार्थपुत्र अभिमन्यु. ११. शेंकडों. १२. उत्पन्न केला.

युद्धचमत्कार रुचिर, सुचिर प्रकटुनि महागद भ्राते
अन्योन्यकृताघातें बा ! मूर्छा पावले अद्भ्रा[1] ते. १४२
आधीं उठोनि, उठतां सौभद्रशिरीं प्रभो ! गदा घाली;
विवशे[2] करी ती दुष्परिहार्या जेंवि प्रभोगदाघाली[3]. १४३
पडली जसी कराया प्रेक्षकसुरविरस मस्तकोपरि ती,
भूवरि सौभद्रतनु हि ओकुनि सरुधिरसमस्तकोप रिती. १४४
आधीं श्रम बहु जाला होता, तो त्यांत ही असावध, हो !
केला दौःशासनिनें धर्मनय त्यजुनियां असा वध हो ! १४५
प्रेक्षक, सुर, मुनि, सज्जन बहु हळहळले किरीटिसुतपातें;
रडला पाहुनि सत्यब्रह्मज्ञ हि नारदादि सुतपा तें. १४६
ज्यांचा संकल्प, प्रियसुतशोकें जिष्णुचे असु खपावे,
ते तव पुत्र चि जाले मुदित, इतर अहित ही असुख पावे. १४७
धर्म स्वभटांसि म्हणे, 'वृत्ति परमदुर्लभा असी मरणीं.
कां रडतां? सौभद्रें वत्सें यश जोडिलें असीम रणीं.' १४८
चित्तीं च पळांत म्हणे शतदा, बाहेर न बहुवस[4], 'हाय !'
समजावुनि कटकातें धैर्यें शिबिरासि जाय ससहाय. १४९
कवच विकळ होउ न दे धर्मासि, जसा तुरंगमा तंग;
सुतशोका शिबिरीं भी, जैसा सिंहा कुरंग[5], मातंग[6]. १५०

अध्याय चवथा.

(चतुर्थदिनयुद्ध).

धर्म म्हणे, "हा ! हा ! म्यां मंदें दाटुनि कुमार मारविला;
बहुवीरसूंत दिसल्या अधिक सुभद्रा[7], उमा, रमा, रविला. १

---

१. फार. २. आसन्नमरण. ३. पुष्कळ दुःख भोगावयास लावणारी पापपंक्ति. ४. पुष्कळ वेळ. ५. हरिण. ६. हत्ती. ७. अभिमन्यु, कार्तिक व प्रद्युम्न ह्या बालवीरांच्या माता सुभद्रा, उमा व रमा.

अर्जुनकृष्णसुभद्राकृष्णाकुंतींस काय समजावूं ?
काळ न भेटे कैसा ? तद्वदनीं पुत्रकायसम जावूं. २
अद्यापि उत्तरेचें मुख पीत असेल बहुळ हळदीनें.
त्यां जेंवि, लब्धसन्निधिनाशें करिजेल न हळहळ दीनें. ३
तुज उत्तरे ! मुलि ! दिला त्यां कापायास मान विश्वास,
कलिकाळ काय बुडविल मज बहुपापासमान विश्वास ? ४
कथिलें कसें असें मज धर्मा ! 'करवाळें काढ कलहातें.
मृत्युमुखीं कुलकरगुणशर्माकरबाळका ढकल हातें.'" ५
धर्माच्या सुतशोका शमवाया, ये महातपा व्यास;
ज्या जोडिले त्रिभुवनें प्रभुच्या जैसें च हात पाव्यास. ६
तो मुनि म्हणे, 'श्रुतिस्मृतिशास्त्रज्ञा ! पांडवा ! नको चि रडूं;
शोकभरें, प्राकृतसा बा ! कृतसाफल्य तूं नको चिरडूं. ७
गेला उत्तमगतिला, पुरुषोत्तम तो जगीं असामान्य;
शोच्य नव्हे बा धर्मा ! पुत्र असावा कुळीं असा मान्य. ८
मृत्यु हरितसे समयीं अमरांस हि; कवण मृत्युला चुकवी ?
ऐसें जाणुनि तत्व, व्यसनांत न मोह पावती सुकवी.' ९
धर्म म्हणे, 'हो ! गुरुजी ! मजला मृत्युस्वरूप कळवा हो !
या तप्तावरि तुमची सूक्तिसुधासिंधु एक पळ वाहो.' १०
व्यास म्हणे, "कथितों मीं इतिहास पवित्र तुज पवित्रास;
बाधों न दे बुधा जो शोक, महेंद्रा जसा पवि त्रास. ११
होता कृतीं अकंपन नृप तो, हरि गांठिजे जसा हरिनीं,
तन्नंदन हरिसमबळ हरिनामा मारिला रणीं अरिनीं. १२
शोकार्त तूं जसा मज पुससि, अकंपन हि नारदा नमुनीं;

१. पुष्कळ. २. प्राप्त झालेल्या उत्तम ठेव्याच्या नाशामुळें. ३. क्षत्रधर्मा—पंत. ४. खड्ग. ५. कुलवृद्धि करणाऱ्या गुणांचें व सुखाचें स्थान च अशा पुत्राला. ६. मुरलीला. ७. सुवचनरूप अमृताची नदी. ८. इतिहास. ९. कृतयुगीं. १०. इंद्र किंवा विष्णु यासारखा बळवान.

मृत्युस्वरूप सांगुनि करि ऐसें मोहपारदान[1] मुनी. १३
जें तूं मज पुससि, पुसे तें चि अकंपन हि नारदा नमुनीं;
मृत्युस्वरूपकथनें त्यासि करी मोहपारदान मुनी[2]. १४
"पूर्वीं, बहुभारार्ता ऐसें चतुरानना धरा विनवी,
'वाटे भय, दाटे[3], न च आटे, किति म्यां प्रजा धरावि नवी?'
न सुचे युक्ति चतुर्विधभूतग्रामासि[4] संहरायातें;
कोपे ब्रह्मा, जाणों त्या भूतांचें चि अंहें[5], राया! तें. १६
तेव्हां विधिच्या रोमच्छिद्रवदननयनकर्णनाकानीं
वमिला वह्नि, अशा या आइकतों कोपवर्णना कानीं. १७
वनवह्नि तृणासि, तसा भूतग्रामांसि वह्नि तो कवळी;
रुद्र जगत्क्षयसमयीं धावुनि ये पद्मयोनिच्याजवळी. १८
रुद्रप्रभुला प्रार्थुनि लोकक्षयकारि तेज आवरवी.
इतर किती विनवाया? तेजस्वी ही धरी न आव रवी. १९
प्रार्थुनियां आवरवी जेव्हां कोपानळासि मदनारी,
प्रकटे रक्ता कृष्णा पिंगा, सुरदृष्टिविभ्रमद[6] नारी. २०
तो प्रभु सांगे, ठेउनि 'मृत्यु' असें नाम, तें चि काम तिला;
त्या उग्रनामकार्यश्रवणें[7] होइल न खेद कां मतिला? २१
मृत्यु म्हणे, 'प्रभुजी! हें काय? बरें तें चि कार्य करवा जी!
योजावा जन सुपथीं धीरें, वीरें हि कार्यकर वाजी[8].' २२
ऐसें म्हणुनि रडे, कीं गुरु हि सुशीळासि सोडवी[9] पाणी,
प्रभु अश्रुबिंदु तीचे न गळों दे, क्षिप्र ओडवी पाणी[10]. २३

---

१. मोहाच्या परतीराचें दान. २. मागील १३ वी व ही अशा दोन्ही आर्या समानार्थक आहेत; यावरून यांपैकी पंताना अनपेक्षित असलेली आर्या खोडून टाकण्याचें ते विसरले असावेत असे दिसते. ३. [प्रजा] वाढत आहे. ४. चार प्रकारच्या (उद्भिज, स्वेदज, अंडज व जारज) प्राणिसमूहास. ५. पाप—**पंत**. ६. देवांच्या दृष्टीला भ्रम उत्पन्न करणारी. ७. भयंकर नांव आणि काम ऐकून. ८. घोडा. ९. पाणी सोडणें=स्वत्वाचा त्याग करणें, दान देणें. १०. हात.

द्रुहिण म्हणे, 'मृत्यो! तूं माझ्या होसील मान्य उक्तीतें;
कीं जन्मलीस, योजित असतां संहारहेतुयुक्तीतें.; २४

'लघु, गुरु,' असें न म्हणतां ओढुनि घे सर्व जीव सरसकट.
जैसा गंधगजाचा मोडुनि हरितो अळींस सरस कट[1]. २५

माझ्या वरें तुला अघ कोणही हि न लावितील अनघेतें[2].'
ऐसें बहु समजावी, परि न तिचें क्रूरकार्य मन घे तें. २६

'करित्यें आज्ञा' ऐसें स्पष्ट न वदतां हि देव हर्षविला;
तो पूर्वदग्धजीवांवरि करुणामृतपयोद वर्षविला. २७

एकें चरणें चि उभी, धेनुकनामाश्रमीं नृपा! होती,
तप एकवीस पद्में[3] तपली; गमली खरी कृपा हो! ती. २८

त्यावरि चवदा पद्में पुण्यारण्यांत ही सती तपली;
मग अयुत पद्म मृगसहचर्या[4] करितां पितामहा जपली. २९

जीचें अतिशीतोदक त्या नंदेमाजि[5] ती उभी हर्षें
होती निजनियमातें संरक्षुनियां अशीतिशत[6] वर्षें. ३०

तितुकें चि कौशिकीच्या[7] तीरांत, तसें च पंचगंगांत[8],
वेतसकांत[9] हि तपली, जों ये केवळ कृशत्व अंगांत. ३१

तपली तुहिननगीं[10] सुरयजनस्थानीं निखर्व वत्सर ती;
तच्चित्तरति[11] तपीं बहु, जसि जननीच्या स्तनीं च वत्सरती. ३२

गंगातट, मेरु, मलय, पुष्कर, गोकर्ण, नैमिषवनांत

---

१. मदोन्मत्त हत्तीचें द्रवत असलेलें गंडस्थळ. २. निष्पापेला (तुला). ३. पद्म=शंभर कोटी. ४. मृगाबरोबर संचार. ५. ही कुबेरनगरीच्या बाह्यप्रदेशीं वाहणारी नदी. ६. आठ हजार. ७. ही हिमालयांत उगम पावणारी विश्वामित्रनामक नदी. ८. ही पंजाबांत वाहणारी एक नदी. ९. तीर्थविशेष. १०. हिमालय-पर्वतावर. ११. तिच्या चित्ताची आवड.

तपली, धरिले ते, जे उग्र नियम वाटले प्रिय मनांत. ३३
भेटे प्रसन्न होउनि विधि आचरतां अनंत तप तीस;
स्मित करुनि म्हणे, 'मृत्यो! कां दुर्धर नियम धरुनि तपतीस?'
मृत्यु म्हणे, 'कांपवितो प्राणिवधाधर्म, म्हणुनि तप वरिलें;
जगदीशा! अभय मला द्यावें, त्वां सर्व विनतभय हरिलें.' ३५
द्रुहिण म्हणे, 'न अधर्म स्पर्शेल, मृषा नसे चि विधिवाणी.
सति! सद्गुरूपदेश न बुडवी कोणा हि अमृतनिधिवाणी.' ३६
मृत्यु म्हणे, 'जरि आग्रह, तरि भूतांची असी च हो हानी;
भेदावे प्राणिवपु द्रोहेर्ष्याक्रोधलोभमोहानीं.' ३७
'कर्मानुरूप दुर्गुण, रोग, प्राण्यांसि नित्य खातील.
तुज, काम-कोप सोडुनि करितां संहार, साधु गातील. ३८
तव अश्रुबिंदु धरिले, रोगांचा तो चि होय हा निकर
प्राण्यायुर्हानिकर, ग्रीष्मीं रवि जेंवि तोयहानिकर.' ३९
संहारनिमित्त असी मृत्यु विधिकृता अकंपना! आहे.
रडतोसि पुत्रमरणें कां? मृत्युग्रास सर्व ही बा! हे." ४०
करु[3]णानीरद नारदमुनिच्या वर्षोनि उक्ति गारा या,
देती अकंपनाला तापापासूनि मुक्ति गा! राया!" ४१
सांगे शोक शमाया ऐसा इतिहास हा शुभ व्यास.
याच्या श्रवणें श्रोते निवती पावोनि [4]आशु भव्यास. ४२
धर्म म्हणे, 'पुनरपि मज, निववाया, कीर्तिसत्सुधाभरितें
चरितें राजर्षींचीं सांगा; मन या चि सद्वरा वरितें.' ४३
व्यास म्हणे, "जरि म्हणसि, 'श्र[5]वणीं राजर्षिचरितरस ओता.'

---

१. ही आर्या लिहिली गेल्यानंतर मागील ३२ व्या आर्येची कर्वाचे हातून चुकून द्विरावृत्ति झाली आहे; परंतु पदरचनेचा फरक कसा झाला आहे पहा:—

तुहिननगीं सुरयजनस्थानीं तपली निखर्व वत्सर ती,
तद्विस्तरति तपीं, असि बहु जननीच्या स्तनीं च वत्सरती.

२. अमृताच्या निधीसारखी. ३. दयामेघ. ४. तत्काळ. ५. कर्णीं.

तरि ऐक; श्वित्यनृपतिसुत सृंजय पांडुनंदना! होता. ४४
सख्यें करूनि [1]पर्वत-नारद आले तया पहायाला.
सृंजय पूजी प्रेमें, प्रार्थी सर्वस्व ही वहायाला. ४५
तों तत्सुता तयाप्रति येउनि, वंदुनि पदें, उभी राहे.
पर्वत म्हणे, 'नृपा! रविभा ऱ्ही श्री, कीर्ति, कोण हे आहे?'
भूप म्हणे, 'आली वरवर[2] मागायासि पर्वता! तनया.
हें कन्याकृतिचिंताह्रदिनीशत[3]; तरति सर्व तात न या.' ४७
नारद म्हणे, 'नृपा! मज योग्य जरि तुझें म्हणेल मन दे हें;
कन्यारत्न न केवळ, अर्थिकरीं[4] देति साधुजन देहें.' ४८
भूप म्हणे, 'योग्य सुतारत्ना तूं, जेंवि आनना रदन,
कोण सुबुद्धि म्हणेल, 'स्वप्रियकर योग्य आन[5]; नारद न?' ४९
[6]स्तव्या चि पिशाचसखा झाली जाणुनि सु[7]पर्वता वरिती;
स्तविते न ठेविती जरि मन हरिवरि कीं सुपर्वता वरि ती.'
पर्वत म्हणे, 'न कोण्हां तूं [8]बहुकलिहेतु [9]वांकसी वरिली?
[10]गति तुज नसो, मनें म्यां वरिली जी, हे तुवां कसी वरिली?'
'वाग्दानादिविधिविना हृदयें वरिली, म्हणोनि कसि भार्या?
तुज हि मजविना स्वर्गति न घडो, कीं व्यर्थ दूषिसी आर्या.'
ऐसें परस्परातें शापुनि, [11]सकलारिकाळबाहो! ते
सृंजयसदनीं नारदपर्वतमुनि बहुत काळ बा! होते. ५३
ज्या ब्राह्मणांसि पूजित होता पुत्रार्थ भूप तो भावें,
ते म्हणति, 'नारदा! सुतदीपें सृंजयनि[12]शांत शोभावें.' ५४
त्यासीं देवर्षि, जसा प्रियपुत्रासीं सुखें वदे तात;

---

१. एक ऋषि. २. श्रेष्ठ पति. ३. कन्यारूप चितानदीचें शत. ४. याचकाच्या हातीं. ५. अन्य. ६. परिशिष्ट पहा. ७. देवत्व—**पंत.** ८. पुष्कळ तंट्याला कारण. ९. वांकडें. (नारदा! तूं मोठा भांडखोर, तूं कोणाबरोबर तंटा केला नाहींस?). १०. स्वर्गति. ११. सर्व शत्रूंचे काळ च असे बाहु ज्याचे अशा धर्मा! १२. गृह—**पंत.**

'तुज हे सुसंतति, जसी सुजनासि सुजन सुखेंच[1] देतात. ५५
बोल, जसा तुज व्हावा, ऋषिवरवचनें तसा चि सुत पाहें.'
त्या सृंजयासि वदला होउनि बहु सुप्रसन्न सुतपा हें. ५६
भूप म्हणे, 'विख्यात, स्वायुधदहनांत[2] अहित होमुनि, हो
यन्मळमूत्रादि सकळ कनक, असा पुत्र महित, हो! मुनि हो!'
दिधला तसा चि वर, सुत अद्भुत जाला, तयासि तो जनक
ठेवी नाम 'सुवर्णष्ठीवि[3]' असें, तो हगे मुते कनक! ५८
त्याचें कनक चि सारें मळ, मूत्र, स्वेद, लाळ, सेंबूड!
कां न म्हणेल तशाचें 'मोहीं' तातासि बाळसें 'बूड'? ५९
भाग्यभरें बहु भारी भासे सृंजयपुरी, जसी अलका[4];
परि ईतें[5] चि धन वाढे, म्हणवुनि दृष्टांत होय हा हलका. ६०
किंबहुना, कौंतेया! बा! अनुपायज्ञलुब्धघोरानीं[6]
चोरानीं, हरुनि बळें वधिला कनकार्थ बाळ तो रानीं! ६१
नृपति म्हणे, 'हा! हा! हे होइल मिथ्या शिशो! कदा वार्ता?
निवविल मज कवण तुज्या कुशळसुधेकरुनि[7] शोकदावार्ता[8]?'
नारद त्यासि म्हणे, "गा! तुज उचित नव्हे चि शोक तोकाचा[9];
तो काचों[10], स्पष्ट मणि[11] त्यागुनि जो काय वेंचितो काचा. ६३
पणज्याला, आज्याला न रडसि कृतपोषयत्नबाला[12] हीं;
श्रेयस्कर ते कीं हा विरहगरद[13] सुगुणरत्न बालाही[14]? ६४
कथितों, पुण्यतर तुज्या पुत्राहुनि पुरुष, ऐक, यास रड;

---

१. क्षेमालिंगन. २. आपल्या आयुधाग्नींत. ३. सुवर्ण च मलोत्सर्जन ज्याचें असा अर्थ. ४. अलकावती. (कुबेरनगरी). ५. सृंजयनगरींत. ६. उपाय न जाणणाऱ्या लोभी व क्रूर अशा. ७. तूं कुशल आहेस अशा अमृतरूप वार्तेनें. ८. शोकरूपी दावानलानें पीडित अशा मला. ९. बालकाचा. १०. कचा. ११. रत्न. १२. पोषणाचा यत्न ज्यानें केला अशा बापाला. १३. वियोगरूप विष देणारा. १४. बालसर्प.

[1]कवि म्हणति उगें चि शिरःकंपसह हि सूक्त ऐकत्या 'सरड.'
होता [2]यज्वा, दाता, शक्राहुनि [3]लब्धरस मरुत्त रणीं;
ज्याची [4]सदुपायनियति इष्ट सुगति तेंवि न [5]समरुत्तरणीं. ६६
यज्ञ कराया प्रार्थी स्वर्गीं त्या स्वकुळगुरुवरा जीवा[6],
चुंबी शिरें पदयुगा, जेंवि मुखें तृषितमधुप [7]राजीवा. ६७
'सुरपति सोडुनि जाणें नृपयज्ञा, हें नव्हे उचित मातें.'
ऐसें मनांत आणुनि जीव उपेक्षी तया [8]शुचितमातें. ६८
भेटे नारद त्याला फिरतां, पावोनि फार खेदास
ऐकुनि वृत्त, म्हणे, 'हो! लेखावे सर्व सारखे दास.' ६९
सांगे सुरर्षि, 'आहे गुरुबंधु, तदीयवृत्ति [9]पैशाची;
'संवर्त' नाम त्याचें त्यासि यशाची [10]स्पृहा न पैशाची. ७०
[11]वाराणसीशिवीं शिवधी तो, वळखावयासि हे खुण गा!
वळखावा बहुयत्नें, अतिकृपणाचा नृपा! जसा कुणगा. ७१
वाराणसीपुरीच्या द्वारीं मांडूनि [12]कुणप उमगावा,
पुसतां, 'दहनीं शिरलों' म्हण, कविनीं त्वत्प्रताप [13]धुंम गावा.'
छळ सोसितां मरुत्तें गुरुमंत्रबळें विशंक पद नमुनीं,
होय परमइष्ट, वरद, शिष्टवर दयाप्रसन्नवदन मुनी. ७३
भक्ता अभयप्रद जो, इतरा लोका [14]सकायसंवर्त,
घालील न शरणागतकार्या तो कास काय संवर्त? ७४
करितां मरुत्तमख, ये शतमख उचलूनि वज्र माराया;

---

१. उगी च मान डोलवीत उत्तम भाषण ऐकणाऱ्याला (तदनुसार न वागणाऱ्याला), शहाणे लोक, नेहमीं च चलनवलन करणाऱ्या सरडाची उपमा देतात. २. यज्ञकर्ता. ३. मिळविला आहे वीर्यरस ज्यानें असा. ४. उत्कृष्ट उपायांचा नियम. ५. अनुकूल वायुसहित अशा नौकेमध्यें. ६. बृहस्पतीस. ७. कमलाला. ८. अत्यंत पवित्र अशा मरुत्ताला. ९. पिशाचतुल्य. १०. इच्छा. ११. काशींतील प्रेताचे ठिकाणीं मंगलबुद्धि ठेवणारा (प्रेताला हि अमंगल न मानणारा). १२. प्रेत. १३. तडाक्यानें. १४. मूर्तिमंत प्रलयकाल.

काहीं चालों न दिला संव्रतें तद्‌भिमान बा! राया! ७५
ज्याच्या मखीं सभासद सुर सर्व, मरुत्समूह[1] परिवेष्टा[2].
म्हणति परस्पर भुक्प्रिज[3], 'जरि पैट न धरि पोट परि वेष्टा.'
शक्रा धनदा देवू, उधळुनि बहु कनक, तो त्रपा दास,
म्हणउनि गुरु[4] दे ज्याला कांचनमयतुहिनगोत्रपादास[5]; ७७
केली सफळा ज्याची संवर्तें सर्वपावन[6] सवेहा[7];
ज्याच्या राज्यांत म्हणे, 'तस्कर, दारिद्र्य, दुःख, नसवे'[8] हा.
राहे पथीं च ऋत्विग्, विप्रजना बहुत दक्षिणा विटवी;
त्या सुगुणसागराचा पावेल न अंत सुकविधीटिटवी[9]. ७९
कां रडसि सुताकरितां? यज्वा, दाता, असा मरुत्त मरे!
होता बहुप्रकारें त्वत्तनयापरिस परम उत्तम रे!" ८०
देवर्षि म्हणे, "सृंजयराजा! दुसरा सुहोत्रनृप होता.
न तसा दुजा प्रतापी, अहितमहीपतिमहाहुतीहोता[10]. ८१
त्याच्या राज्यामध्यें वर्षति घन बहुत वारिपरि सोनीं,
चित्तीं 'मिथ्या' न म्हणें, हें परमाश्चर्यकारि परिसोनीं. ८२
ज्या तद्राज्यांत नद्या, वापी, जे कूप, काय कासार,
तत्तोय, पंक, शैवळ, कनक[11] चि तें मनुजनायका! सार[12]. ८३
त्यांतील स्वर्णमय प्लुव[13] दर्दुर[14], मकर, मीन, कांसव, हो!
ऐसा सभाग्य न करिल होउनि गुरुचरणलीन कां सव[15] हो!?
जें हेमयादं[16] पडलें मेघांतुनि तें हि हेमयादा वी.

---

१. मरुद्गणांचा समूह. २. वाढपी. ३. भोजनप्रिय ब्राह्मण परस्परांस म्हणतात कीं, आतां धोतरें रहावयाची कठीण; तेव्हां त्यांच्यावर व पोटावर वेढणीं घाला! असा भाव. ४. संवर्त. ५. सुवर्णमय हिमालयाचा लहानसा भाग. ६. सर्वांत पवित्र अशी. ७. यज्ञेच्छा–पंत. ८. असणार नाहीं. ९. चांगल्या कवीची बुद्धिरूप टिटवी. १०. शत्रुराजांच्या मोठ्या आहुतीनीं हवन करणारा. ११. सुवर्ण. १२. सगळें. १३. पाणकोंबडी. १४. बेडुक. १५. यज्ञ. १६. सुवर्णमय जलचर.

अद्भुत दाखवि त्या अतिअद्भुत नृपभाग्य हें मया[1] दावी. ८५
यज्ञांत सर्व सोनें दे, छत्र चि त्या न देववे, दानें
त्या याचकांचीं हि दिलीं; यजिले जे उक्त देव वेदानें. ८६
जो हयमेधसहस्रें सविधि यजी, वीर राजसूयशतें;
परवीरसू न जें तिळ मिरवि बहु [2]सुहोत्रराजसू यश तें. ८७
मेला असा हि; कोणि हि जन न मृतिस करुनि पुण्य तरतो कीं.
वद आपणांत अथवा गुण ऐसा कवण पुण्यतर तोकीं? ८८
हयमेधसहस्रांचें जेणें केलें सहस्र सन्मत रे!
ऐसा हि अंग मेला; काळाला कोण वरुनि जन्म तरे? ८९
जो शतसहस्र देता जाला यज्ञांत दक्षिणा कन्या;
मख उत्तरोत्तर अधिक; वर्णाव्या दानजाति किति अन्या? ९०
मखनटनर्तकसुख तें ऐकुनि हि दिलें नृपा! सुख न कानें.
[3]अंगें मखक्रिया मरुमार्गीं केली कृपा सुखनकानें. ९१
तुजहुनि चतुर्गुण बरा, त्वत्पुत्रापरिस पुण्यतर अंग;
तो ही मेला; राया! कां रडसी? सोड शोककर संग." ९२
देवर्षि म्हणे, "राया! श्रवण तुवां तो नसेल शिबि केला.
ज्याच्या कीर्तिहुनि उणी म्हणति सुकवि अमृतवर्षि[4]शिबिकेला.
[5]युद्धहताहितनृपहृतवित्तें विष्णवादिसर्वदेव यजी.
[6]गोब्राह्मणप्रजावननिजधर्मकरीं च सर्व दे वय, जी! ९४
श्रीगणपतिजवळ [7]गणकसिद्धांतरहस्य जो सुधी सिकता

---

१. मयासुराला. २. सुहोत्रराजाची माता. ३. अन्वयार्थः—सुखनकानें (उत्तम खणणाऱ्यानें) मरुमार्गीं (निर्जल प्रदेशांत) [जेंवि] कृपा [करावी] (विहीर वगैरे खणून पाण्याची सोय करावी) [तेंवि] अंगें [जनीं] मखक्रिया केली. ४. चंद्राच्या [शुभ्र] पालखीला. ५. युद्धांत मारलेल्या शत्रुराजांपासून हरण केलेल्या द्रव्यानें. ६. गोब्राह्मण व प्रजा यांचें पालन हा जो स्वधर्म त्याच्या हातीं. ७. ज्योतिषाच्या सिद्धांतांतील रहस्य.

तो त्या बळें न मोजिल कां गंगासिंधुजंतुसह[1] सिकता[2]? ९५
मोजील वर्षधारा, तारा, सारा सुमेरुपाखाण[3].
शिबिदत्तधेनु वर्णिल जरि वरदेश्वर[4] म्हणेल 'वाखाण.' ९६
रथहयचतुष्टय जसें प्रेरित अस्तो[5] कवि प्रतोदानें[6],
वपु बोधें प्रेरी, बहु सुखवी अस्तोक[7] विप्र तो दानें. ९७
बहु अश्वमेध केले, बहु गोकन्यादिदक्षिणा दिधल्या.
कवि म्हणति, 'कंठकर्णीं सन्मुक्तावृंद[8] यद्यशोभिध ल्यां[9].' ९८
ज्या शिव म्हणे, 'शिवेचा धनपत्वें अपरमित्र देवर[10], हो;'
अक्षय धर्मश्रद्धा, सुयश, असे बहुत चिश्र दे वर हो!" ९९
धर्मा! देवर्षि म्हणे, 'गेला, मेला, असा हि शिबिराजा.'
यास्तव नको रडों, म्हण या साश्रुजनास हि, 'स्वशिबिरा जा.'"

अध्याय पांचवा.

देवर्षि म्हणे, "होता दशरथनृपपुत्र रामराजा, गा!
जेणें साधूनि दिला लोका, सुरसिद्धपामरा, जागा*. १
वधिला जेणें राक्षसवर, विश्वविनाशकर, दशानन गा!
आली, द्याया यत्पदयश, देवांच्या[11] हि वरदशा न नगा[11]. २
यच्चरणांच्या घेती मस्तक मळवूनि देव धूलीला.
तीर्थाधिक हें, गौतम[12]मुनिची कळवूनि दे वधू[12] लीला. ३
कीं[13] पाहे शापतमीं चिंतुनि चित्तांत जें[14] विभात[15] शिळा[16].

---

१. गंगानदींतील प्राण्यांसह. २. वाळु. ३. पाषाण. ४. गणपति. ५. असतो. ६. टोंचण्याच्या शस्त्रानें. ७. पुष्कळ. ८. ज्याच्या कीर्तिनामक उत्तम मौक्तिकांचा समुदाय (पेंडें). ९. धारण करा. १०. दीर. (शंकर हे कुबेरास आपला भाऊ मानितात, तसें च शिबीस मानूं लागले). ११. कल्पवृक्षास. १२. अहल्या. १३. किंवा. १४. चरण. १५. प्रातःकाळ. १६. शिलारूपी अहल्या. * स्वर्ग.

यत्पदयशें सुधारस विरस, सुरसिकांसि जेंवि भात शिळा.
द्रवुनि अजडा[1] केली यत्पादरजोलवानिलें[2] कुशिला[3];
यज्जननीच्या होउनि दुग्धधिनें[4] लोल[5] वानिलें[6] कुशिला[7]. ५
यत्तेजें जलनिधिच्या तरले न दगड, विशाळनग हि, वंर[8];
ज्याच्या सुयशें आला स्पष्ट दशमुखास मात्र न गहिवर. ६
न तुळा शतांत पहिल्या मधिल्या अंत्या हि तुरगमेधा त्या;
गुरुकुळ मखश्रुतींचें[9] साक्षात् साकेतपुर[10] गमे धात्या[11]. ७
युववृत्त[12] असो; चाविति सर्प पिसा वा हि न वपु ढेंकुण, गा!
राष्ट्र प्रेमें पोषी, कृपण जसा नित्य नव पुढें कुणगा. ८
करिते जाले ज्याच्या कीर्तिसुखें शंभुसे चि कपि लास्य[13].
यद्दर्शनें हि सर्व हि तत्वज्ञ, न पाहतां हि कपिलास्य[14]. ९
रुद्रसहस्राब्द[15] करुनि रंजन दे सेवटीं सुपद विश्वा;
किंबहुना पावविला जेणें यतिपतिमता सुपदवि श्वा[16]. १०
गेला ऐसा हि प्रभु; बा! करिसी शोक काय तोकाचा?
सोनें हगो, मुतो; जो स्वजना दे शोक काय तो काचा. ११
भूप भगरिथ होता जो शत्रूंतें हि सुगति दे वधुनी.
ज्यासि म्हणे, 'त्वत्पुत्री मीं' ऐसें नमुनि सुगतिदेवधुनी[17]. १२
उगमापासुनि सागरसंगमपर्यंत इष्टकामहिता[18]
गंगोचयनें[19] रचिली कनकाच्या करुनि इष्टका[20] महिता. १३
यज्ञांत दक्षिणा दे विप्रांला भूप भूपसुतकन्या.

---

१. हलकी, निष्पाप. २. ज्याच्या पादरजाच्या मंदवायूनें. ३. कुत्सितशीला. ४. क्षीरसागरानें. ५. साभिलाष. ६. स्तविलें. ७. कुसव्याला. ८. समुद्रावर. ९. यज्ञ आणि वेद यांचें गुरुकुल च. १०. अयोध्याशहर. ११. ब्रह्मदेवाला. १२. पुंड लोकांची गोष्ट तर राहो च. १३. नृत्य—पंत. १४. [महायोगी] कपिल-मुनीचें मुख. १५. अकरा हजार वर्षें. १६. कुत्रा. १७. सुवृत्त (?) अशी भागी-रथी नदी. १८. इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारी. १९. गंगेवर घाट. २०. विटा. (कवीनें ही आर्या पोथी लिहून झाल्यानंतर समाविष्ट केली आहे).

अन्या न घडायाचें घडलें हें दान, त्या चि अतिधन्या. १४
विप्रांसि सहस्रांचें कन्यांच्या दे सहस्र तो भूप;
आच्छादिलें जयांचें दिव्यांबररत्नभूषणें रूप. १५
प्रतिकन्याकनकरथीं, जोडियले च्यार, नव, चतुर गमनीं;
कैंची[1] कशा? प्रतोदें[2] हि? साहति 'हूं' हें हि न वच तुरग मनीं.
एका एका रत्नध्वजभूषितकन्यकारथामागें
शत शत सुमणिसुवर्णस्वंबर[3]धर गज दिले महाभागें. १७
नागांनागामागें[4] कांचनमाली[5] सहस्र दे वाजी.
तें हरिहरां म्हणति कवि, 'तुमचें देणें अनंत देवाजी!' १८
वाजीवाजीमागें शत समवत्सा[6] यथोक्त[7] दे गाई;
विप्रसती म्हणति, 'शिवे! ऐसें चि सदा कथोक्त[8] दे गाई!' १९
गाईगाईमागें जें, वर्णूं काय किति अजाविक[9] तें?
हें साधुभाग्य घेइल विश्वस्रष्ट्या हि त्या अजा विकतें. २०
ऐसा हि भूरिदक्षिण[10], यज्वा, राजा भगीरथ न राहे;
राहेल कसा त्वत्सुत? कवणा न स्पर्शली गति नरा हे?" २१
देवर्षि म्हणे, "होता सत्पालक विष्णुचा दिलीप गडी;
जेणें अप्रणतांच्या न शिरीं शाश्वत उरों दिली पगडी. २२
यत्सुपदासीं हरिच्या[11] मैत्री संपादिली पदानें हो!
सुरनिलय[12]रत्नसानु हि पावे कंपा दिलीपदानें हो! २३
यज्ञांत दक्षिणा वसुपूर्णा[13] वसुधा दिली पदा नमुनी,
ऐसें हें अत्यद्भुत गाती प्रेमें दिलीपदान मुनी. २४
क्रतुमन्यूपें[14] जो प्रभु मान्य जसा व्यजन[15]वायु वायूपें.

---

१. चाबूक. २. घोड्याना टोंचून प्रेरणा करण्याचें शस्त्र. ३. स्वंबर=उत्तम वस्त्र. ४. प्रत्येक हत्तीमागें. ५. सुवर्णमालायुक्त असे. ६. सारख्या वत्साच्या किंवा वत्सासह. ७. शास्त्रोक्त. ८. कथेंत सांगितल्याप्रमाणें. ९. शेळ्यामेढ्यांचा कळप. १०. पुष्कळ दक्षणा देणारा. ११. इन्द्र—पंत. १२. देवांचें वसतिस्थान जो मेरुपर्वत तो. १३. संपत्तीनें पूर्ण. १४. इन्द्रत्वेक्षां. १५. पंख्याचा वारा.

ज्याच्या, लाजविला विधु सुदृगादृत[1]भजन या युवा, यूपें[2].
असति कनकमय वेदी, मंडप, यूप हि; परंतु हेमाचे
यज्ञ[3]वाटवाट हि, ज्यांत निजुनि नृप हि म्हणति, 'हे माचे[4].'
सुर शिवसें देखति ज्या करित्या सुखवृष्टिच्या दिलीपातें,
दूरुनि विलोकित्यां ही स्वर्गति यद्दृष्टिच्या दिली पातें. २७
ज्याचें रथचक्र जळीं न बुडे, आत्मज्ञमन[5] जसें भवनीं.
कृपण जसा वित्ताच्या सत्याच्या अति निविष्ट[6] जो अवनीं.
कवि वदले, 'नेत्रांहीं कर्णांहीं लोक हो! दिलीपा प्या.'
पुण्यश्लोकें रामें सद्गति जेणें तसी दिली पाप्या. २९
स्वाध्यायज[7], चापगुणज[8], 'खा' 'जेवा' 'प्या' असे, जसे अब्द
तैसे, उदार ज्याच्या सदनीं हे पांच न जिरती शब्द. ३०
मेला असा हि; ज्याचें अरिला लिहिलें[9] हि दे वपु त्रास;
कां आठवूनि शोचिसि? रे सृंजय! मनुजदेव! पुत्रास." ३१
नारद म्हणे, "वियोगें पुत्राच्या पावलासि कष्ट महा;
तरि परिस, सांगतों तुज शोक सराया समर्थ अष्टम हा. ३२
नृपति युवनाश्व होता, गेला मृगयार्थ तो वनीं दूर;
तेणें श्रांतें, तृषितें, ऋषिसत्रींचा विलोकिला धूर. ३३
सत्रीं शिरोनि न पुसे देउनि एका हि हाक विप्रांसी,
भाविबळें[10] स्वार्थ चि, मुनिसाधितपृषदाज्य[11] हा कवि प्राशी. ३४
तत्काळ गर्भवान् नृप होउनियां होय सभय सत्रप[12], हा;
पृषदाज्यपानसंकट जाणुनि वदले समस्त सत्रप[13] 'हा!' ३५

---

१. (चंद्रपक्षीं) चांगल्या दृष्टीनां ज्याचें भजन स्वीकारलें असा, (युवापक्षीं) सुलोचना स्त्रियानीं ज्याच्या सेवेचा आदर केला आहे असा. २. यज्ञस्तंभानें. ३. ज्याच्या यज्ञशालेचे मार्ग. ४. मंचक. ५. ब्रह्मवेत्त्यांचें मन. ६. तत्पर. ७. वेदाध्ययनापासून उत्पन्न झालेला शब्द. (वेदघोष). ८. धनुष्याच्या दोरीपासून झालेला शब्द. (टणत्कार). ९. चित्र. १०. भवितव्यतेच्या बळानें. ११. दधिमिश्रित आज्य. १२. याज्ञिक. १३. सलज्ज.

भेदुनि युवनाश्वाला, हांसोनि म्हणे सदेव वासव, हो !
'हें संकट हरितों, परि सांगुनि पुत्रासि[1] देववा सेव हो !' ३६
वैद्याकरवीं[2] तदुदर, व्हाया गर्भासि वाट, तो चिरवी;
या कर्में बहुकर हि द्विकरसुतन्यून[3] वाटतो चि रवी. ३७
काढुनि उदरांतुनि शिशु, मोहांतुनि नृप हि, तूर्ण[4] बाहेर,
शक्रासि दस्र म्हणती, 'केला आदेश पूर्ण, बा ! हेर.' ३८
शक्र म्हणे, 'युवनाश्वा ! करिताहे उर्वशी हि बा ! लास्य.
ऊठ सख्या ! नेत्रांहीं प्याया पीयूषपूरबालास्य.' ३९
अमर म्हणति, 'कां धास्यति[5] ?' तों 'मां धाता[6]' असें म्हणे शक्र,
घाली अंगुलि वदनीं, ती हि अमृतें[7], जेंवि गोपिका तक्र. ४०
'मां धाता' शक्र म्हणे; झालें तन्नाम तें चि गा ! राज्या !
तत्कीर्ति सुखा देती पीतां, तशा जनासि गारा ज्या. ४१
जाला श्रुतिशास्त्रनिपुण, तरुण, सुभट हि भरतां दिवस तीस;
दिवसांत[8] चि तो विजयी जिंकुनि देवासुरादिवसतीस. ४२
विषयीं प्रथम शिरावें, जैसें पावोनि यौवना श्वानें.
ऐसी जंतुस्थिति[9]; परि वरिलें शुचि शील यौवनाश्वानें. ४३
गमला मूर्त घटजकर[10] परनृपबळसिंधुपतित[11] मांधाता,
ज्यातें निर्मुनि पावे कीर्ति त्रिजगांत अतितमां धाता. ४४
'यद्राजसूयहयमखशत' म्हणति 'अपूर्व !' अमर ही राज्या !
भंगावया न शकले परनृपमणि, करुनि समर, हीरीं[12] ज्या. ४५
विश्व हि, शतदा पावुनि ज्याचें तें यज्ञपुण्यपर्व, तरे,
घृतमधुदुग्धदधिनदीशत ज्यांत बहुत सदन्नपर्वत रे ! ४६

---

१. पुत्राकडून यज्ञ करवा. २. देववैद्य अश्विनीकुमाराकडून. ३. युवनाश्वाच्या दोन हात असलेल्या मुलापेक्षां बहु (सहस्र) कर (हस्त—किरण) असलेला सूर्य हि उणा (अल्पतेज) वाटतो. ४. त्वरित. ५. कोणाते पान करील ? ६. मातें पान करील. ७. दुग्धस्वरूपी. ८. एका दिवसांत. ९. प्राणिमात्राची गति अशी च. १०. अगस्त्याचा हात. ११. शत्रुराजांच्या सेनासागरामध्यें पडलेला. १२. हिऱ्याला.

जो जो गयादि होता समरीं, जिंकी पराक्रमांधा त्या.
आलें चि मरण बापा! सृंजयराया! अशा हि मांधात्या. ४७
भाग्यें, शौर्यें, ज्ञानें जो विश्वाधिक, असा हि तो मेला.
ऐकसि कीं? कां शिशुच्या शोकें त्वन्मुखशशांक कोमेला? ४८
होता असा चि हरिच्या जो सुगुणें उतरला ययाति तुकीं.
वदले कवि, 'सत्कर्में, सुयशें जीं, तीं वशें यया तितुकीं.' ४९
वज्रधरास हि बहुभयदायक यत्पाणिवर्तिकुश नाकीं,
तो ज्याचा श्वशुर असुरपतिवृषपर्व्यासमेत उशना कीं. ५०
ज्याच्या प्रसूसि परिसुनि, 'धन्य' म्हणे देवराजसू 'यश तें;'
कीं तो यजिता झाला, हयमेधशतें सराजसूयशतें. ५१
बहुधा घडलें नुरवी तिळ जें अघ वाजपेयशत गा! या.
यज्ञासें बहु 'हरिहर' नामें मघवा जपे यश तगाया! ५२
अरि यत्समरीं, हरिच्या जेंवि शिरःपुंडरीकद शश, तरे;
दशशत अतिरात्र करी जो विधिनें पुंडरीक दशशत रे! ५३
सत्रें, चातुर्मास्यें त्यांची संख्या बरी कथावि किती?
स्वल्प चि रसिकमत वदति. बहुत लिहुनि काय कवि कथा विकिती? ५४
भूमंडळ विप्रकरीं, करुनि ब्रह्मस्ववेगळें, दे, हा.
आधीं राज्यश्री, मग वरुनि तपस्या, म्हणे 'गळें देहा!' ५५
जें हिमहेममहिधरीं क्रीडे बैसोनि देवयानीं, तें
नृपरत्न क्षण रडवी, वरुनि विरक्तीस, देवयानीतें. ५६
ऐसा हि प्रभु मेला, बरवा तुजपरिस जो चतुर्गुण गा!
गुण गाउनि पुत्राचे काय रडसि? शुद्ध शंभुचे गुण गा. ५७
नृप अंबरीष होता, यत्पितृसंबंधिनाम नाभाग;
जो नित्य म्हणे, 'न विषयभजनें हरिनतिविना मना! भाग.'

१. तुझा मुखचंद्र. २. ज्याच्या हातांतील दर्भ. ३. असुरगुरु शुक्र. ४. इंद्र. ५. शिरकमल देणारे. ६. यज्ञविशेष. ७. ऋणमुक्त. ८. हिमालय व मेरुपर्वत यांवर. ९. चौपट गुणी.

क्षितिस प्रजा, प्रजेस क्षिति हि, म्हणे, ' सुगुणसद्मनाभागा
आम्हांकरितां करिता जो सदय, तया चि पद्मनाभा गा. ' ५९
परिपाळिल्या प्रजा बहु जैशा भगिनी, सुता, सुना, भाच्या;
जेणें आशीराशी वरिल्या, मर्दूनि खळ सुनाभाच्या. ६०
अरिराजसहस्रांचें जिंकूनि सहस्र, जो सदय न वधी;
शरणागताभयव्रत सोडुनि सुकुलज कशी करिल नव धी? ६१
न सुधेसीं ज्याचा मखविप्रोच्छिष्टान्नवसुवास वदे.
हा एकीं हि सर्वी, तें हयमेधशतीं हि न वसु वासव दे. ६२
यज्वे वदान्य राजे सपरिच्छद लक्षसंख्य, विप्रकरीं
दिधले, यज्ञांत जसे पशु द्यावे ! ख्यात हें कविप्रकरीं. ६३
येथें सर्व हि पहिला संपन्न गणेशदेव दोदानें,
बा ! अन्नदान एक चि ज्याचें, दुसरीं न दे वदो दानें. ६४
मूर्धाभिषिक्तदानें तो दे तैसीं सदा न गंज दानें;
किति सांगों? दिधलीं हयगोदानें त्या सदानगजदानें. ६५
प्रमुदित विप्र पहाया यज्ञचमत्कार अंबरीख रची.
इतरीं धन, नग्नजनीं निजअंबर, जेंवि अंबरी खरची. ६६
'हा पुत्रा!' काय म्हणसि? काय रडसि? जो असा अरिसभारी,
मेला तुजपरिस चतुर्गुण गुणवान्, त्वत्सुतापरिस भारी." ६७
देवर्षि, "म्हणे राजा ! परिसावा नृपजनेंद्र शशबिंदु;
यद्दृष्टिपुढें अरिनृपसिंह, तयाचा बळाब्धि, शश, बिंदु. ६८
त्या शतसहस्र होत्या सुगुणामृतसिंधु बायका, राज्या;

१. सद्गुणांचें माहेरघर जो नाभाग त्याला. २. करणारा. ३. चक्राच्या—पंत. सुदर्शनचक्राच्या. ४. यज्ञांतील ब्राह्मणांच्या उष्ट्या अन्नाचा नूतन वास. ५. कवाजम्यासह. ६. पट्टाभिषिक्त राजदानें. ७. गज आणि दातृपुरुष यांतील उपमान-उपमेयसबंध प्रसिद्ध आहे. ८. मदोन्मत्त हत्ती देणाऱ्या त्यानें. (दान—मदोदक). ९. बलवान्. १०. देतो. ११. शत्रुसमूहाचा शत्रु. १२. शत्रूचा. १३. ससा. (ज्यापुढें शत्रुसिंह ससा आणि त्याचा बलसमुद्र हा थेंब, असा अर्थ).

लिहिति ' रतिस्तुति ' पूर्वी मात्रा देवूनि बा ! 'य' कां त्या.
पुत्र सहस्र[3] सहस्र स्वसमगुण दिले स्वदारलक्षातें
जेणें, कथिलें, ' देणें हें धर्माचें; स्वदार ! लक्षा तें.' ७०
सुरुचिर, सुशीळ, सुचरित, सोक्षर, ते सर्व ही अयुतयाजी
देह प्राणांसि, तसे जे येतां ब्राह्मणां म्हणति 'या जी !' ७१
तितुके हि अश्वमेधीं दिधले, देतां हि सुत नवे दानीं.
कथिला एक हि भावी ऐसा कविलोकनुत न वेदानीं. ७२
एकैकसुतामागें शत शत कन्या दिल्या महाभागें.
कन्येप्रति शत शत गज, बा ! आइकतां न या मही भागें. ७३
एकैक गजामागें शत शत रथ दे; रथारथामागें
शत शत हरि दे; हरिला श्रद्धा, परिसावया कथा, मागें[10]. ७४
एकैका हरिमागें दशशत ज्या भरिति घट[11] सुधेनु [11]तिथे;
ज्यांच्या पयें म्हणावें करुनि[12] अयज्ञोचितें सुधे[12] 'नुति घे.' ७५
एकैक धेनुमागें बहु दे जो दानपति अजाविहि[13] रे !
ज्यासि तसे विषय, जसे क्षीरसमुद्रालया[14] अजा[14] [15]विहिरे. ७६
हयमेधांतीं उरले क्रोशोन्नत अन्नराशि तेरा हो !
कांचनयूपाद्यद्भुतसाहित्याची[16] कथा चि ते राहो. ७७
ऐसा शशबिंदु, न जो करितां अरिकार्यहोम[17] घामेला,
तो ही वृद्धमुनि म्हणति, ' बहु पुसतां काय ? हो ! मघां मेला.' "
देवर्षि म्हणे, "भूपा ! परिस बरें हें सुवर्णन गयाचें.

---

१. 'य' या वर्णास. (रतिस्तुतिपूर्वी 'ये' लिहिती म्हणजे ' येर ति स्तुति,' ती रतीची स्तुति येर—निष्फळ आहे असें म्हणती, असा भाव). २. बायका. ३. एक एक हजार. ४. आपल्या लक्ष स्त्रियास. ५. सुशिक्षित. ६. दशसहस्रयज्ञकर्ते. ७. नवे सुत झाले असते तर ते हि देता. ८. उत्सवास. ९. कष्टी होऊ नकोस. १०. मागून घे. ११. तीन घागरी. १२. अमृताला यज्ञकर्मांत त्याज्य करून. १३. शेळ्या आणि मेंढ्या. १४. क्षीरसागर च घर ज्याचें अशा विष्णूला. १५. शरे. १६. सुवर्णयज्ञस्तंभादि अद्भुत साहित्याची. १७. शत्रुदेहाचा होम.

प्रतिहयमेध धरी भय अत्रिकाधिक मणि[1]सुवर्णनग याचें. ७९
मेळविलें पुण्ययश न्यायाचरणें अनंत रायें हो!
केलें शतवर्षें हुतशिष्टाशाशन अ[2]नंतरायें हो! ८०
गय, सुप्रसन्न होतां अग्नि, म्हणे त्यासि, 'पावका! मातें
जरि वर देसी, पावसि, या पुरवायासि पाव कामातें. ८१
वरदा! वरदानाधिक कांहीं जरि नाठवे द्यावेगा!
तरि सद्गुरुप्रसादें यमनियमें पाठ वेद यावे गा! ८२
मज अक्षयें मिळावीं धर्में, न करूनि अन्यहानि, धनें.
या सुवरें धन्य जरि न करिशिल, हो दास धन्य हा निधनें.
देतां सर्वस्व, सदा श्रद्धा ब्राह्मणपदावर असावी.
शि[3]वमूर्ते! नाशाया सर्व सुरद्रुम[4]मदा, वर असा [5]वी. ८४
भार्या भल्या स[6]वर्णा थोड्या चि बहुत, नको बहु कुशीला.
पुत्रत्वें साध्वींच्या यावें म्यां द्यावया यश कु[7]शीला. ८५
श्रद्धा बहु दे आले असतां अशना [8]वराक राजे वा;
सम विनवावें कीं, 'द्या सूदां यश, नावरा करा; जेवा.' ८६
बा! जेंवि पि[9]शुनमन परमर्मीं, धर्मीं च मन्मन रमो, जी!
धर्मरतिविना वानरजन्मांत चि कां न जन्म नर मोजी? ८७
माज्या विहिताचरणीं इक्पात नसो चि अंतरायाचा.
व्हावा या निजधर्माचरणांतासह चि अंत रायाचा.' ८८
अग्नि म्हणे, 'अप्रतिम प्रभुसत्तम, तूं नृपा! इ[10]लेवर हो.'
जे मागितले ते त्या रूपें जगदीश्वरें दिले वर हो! ८९
नित्य प्रातःकाळीं शतवर्षें जो प्रभु प्रमोदानें
अयुत वरतुरगदानें दे, निष्क हि लक्ष लक्ष गोदानें; ९०

---

१. याच्या प्रत्येक अश्वमेधाचे वेळी मेरुपर्वताला भय पडे की आतां आपलें पुष्कळ सुवर्ण व रत्नें खर्च होणार! २. निर्विघ्नपणें. ३. कल्याणस्वरूपा! ४. कल्पवृक्षाच्या गर्वाला. ५. दे. ६. सजातीय. ७. वाईट चालीच्या. ८. गरीब, भिकारी. ९. क्षुद्राचें मन. १०. पृथ्वीवर.

मणिवालुकान्वित[1] कनकमय करुनि क्षोणिवलय[2] दे हातें.
करि गय हयमेध यशश्चंदनशतनिलयमलय[3] देहातें. ९१
सव्विस गावें जीची रुंदी, जी लांब तीस गावें गा!
असि गयहयमखवेदी[4], काशीस तसें च तीस गावें, गा. ९२
ती विप्रजना गयनृपवाक्[5] हयमेधक्रियासुखनि[6] वेदी,
मणिकनकमयी जसि तनु साध्वी व्हाया प्रिया सुख निवेदी.
द्विजदत्तशेष[7] बहु मणिकांचनमययूप इक्षुसे वेची;
ज्यास रुचि अर्थिरतिची[8], जेंवि मुमुक्षूस भिक्षु*सेवेची. ९४
ने तृप्तिप्रति भूतग्रामातें खमहिसिंधुनिलयातें[9],
गय हयमखीं; रणीं ही विशिखें[10] मर्मी च विंधुनि लयातें. ९५
परमपवित्रान्नांचे पृथ्वीपाताळतृप्तिला पुरले.
पुर[11] लेखांचें[11] धालें, परि पर्वत पंचवीस कीं उरले! ९६
वाहत होत्या पुष्कळ पूतपयःप्रमुखसर्वरसकुल्या[12].
तैशा चि बहुत उरल्या वस्त्रालंकारराशि गिरितुल्या. ९७
वर्णू अक्षय्यकरणवट[13] कीं तें ब्रह्मसर चि; न गयाचें
यश वर्णवे कविशता; 'देणें बहु' म्हणति अमरनग 'याचें.'
बा! लागला चि समयीं पुरवावा अंतकाळकाम गया.
राजा! त्वां शोचावें कां हें ऐकोनि बाळका मग या?" ९९

---

१. रत्नें ही च वाळू तिनें युक्त. २. भूमंडल. ३. अश्वमेधांचें यश हें च चंदनतरुशत त्यास स्थानभूत जो मलयागिरि तो. ४. गयाची अश्वमेधभूमि. ५. गयराजाची वाणी. ६. अश्वमेधकर्माची उत्तम खाण च अशी. ७. ब्राह्मणाना देऊन उरलेले. ८. याचकांवर प्रेम करण्याची. ९. आकाश, पृथ्वी आणि समुद्र यांत राहणाऱ्या प्राणिसमूहाना. १०. बाणानें. ११. देवनगर—अमरावती. १२. पवित्र दुग्धादि सर्व रसांच्या नद्या. १३. अक्षय्यवट. * संन्याशी.

अध्याय सहावा.

नारद पुन्हा म्हणे, "गा राया! सोडुनि खंति दे, वाचीं
मंजु हरिहरस्तोत्रांपरि, चरितें नित्य रंतिदेवांचीं[1]. १
अभ्यागतातिथींतें ज्याचे सूद[2] द्विलक्ष ओगरिते!
कीं अन्य रंतिदेवा गमले वाहूनि सर्व योग रिते. २
ज्याचें स्वयें चि वरिति स्वर्गार्थ सुसत्र पशु, भय जनाचें
न धरिति; हें वर्णिति यश शतमखमुख[3] सत्रप[4] शुभयजनाचें[5].३
पशुचर्मराशिपासुनि जाली चर्मण्वती नदी, नांदे
कृमि यत्पानें स्वर्गीं; जी भलत्यां अर्थ ती न दीनां दे. ४
साष्टशत[6] सुवर्णात्मकनिष्कशतसहस्रदान ओपावें
जेणें, द्विजां म्हणावें, 'अणु[7]' वितरणपाणिनें[8] 'न कोपावें.' ५
जो एकदिवसमात्र द्विज राहे, निष्ककोटि तो लाहे.
किति धनदधनदकीर्ति[9]? प्रभुकीर्तिसवें चि कीर्ति तोला हे. ६
देउनि कोटि म्हणे, 'हे वाहिलि,' जोडूनि हात 'पांकोळी[10],'
'तंतुपटें काय हरिल दिगिभाच्या घनहिमातपा[11] कोळी[12]? ७
अभय न देवू, माज्या तुमचा, वदतां मृषा, कुळा पाणीं[13],
आवडतें मज याचें दर्शन, जैसें तृषाकुळा पाणी. ८
प्राणविरह सुसह, पळ हि बहु दुःसह विप्रपाणिविरह मला.
वमला जो विष वासुकि, ऐसा तापद नसेल तो गमला. ९
मीं मीनसा चि, माज्या द्विजवृंद घरीं, जसें चि आप[14] सरीं.
पाहुनि मेघांसि जसा चातक, मीं ब्राह्मणांसि आ पसरीं.' १०

---

१. राजविशेष. २. आचारी. ३. इंद्रप्रमुख देव. ४. सलज्ज असे. ५. पवित्र यज्ञकर्माचें. ६. एकशें आठ. ७. किंचित्. ८. दानशूर हस्त ज्याचा अशा ज्या रंतिदेवानें. ९. मेघ आणि कुबेर यांची कीर्ति. १०. फुलाची पाकळी. ११. पाऊस थंडी आणि उष्ण याना. १२. ऊर्णनाभि—पंत. कीटकविशेष. १३. हात. १४. पाणी.

जो रंतिदेव ऐसें बोले, विप्रांसि कनक दे हातें,
द्विजबहुमानासि जपे, साधु असा वृद्धजनकदेहातें. ११
कांचनमयगोशतयुत कांचनमयवृष सहस्रशः पूर्ण
शतवर्षें नित्य दिले, कीं हें जाणार सर्व ही तूर्ण. १२
श्रीरंतिदेवसदनीं अतिथि द्विज एक रात्रि जो राहे,
तो एकविस सहस्र प्रातःकाळीं च धेनुधन लाहे. १३
जें अग्निहोत्रहयमखमुखयज्ञगृहोपकरण[1] सर्व हि तें
विप्रांसि दिलें भूपें सर्व जनांचीं करूनि सर्व हितें. १४
कव्यांस[2] पितर घेती प्रत्यक्ष तसे चि देव हव्यांस[3],
हव्यास धरुनि करि बहु यज्ञांचा जनसुखावह व्यास[4]. १५
श्रीस न आली वेचुनि बहुमणिकार्तस्वरा[5] जरा ज्याच्या;
लाजवि समृद्धिला जो न हरुनि आर्तस्व[6] राजराज्याच्या[7]; १६
मेला असा हि, करिता जो हयमेधादि सर्व सव सुकृती.
न रडति, अनित्य जाणुनि जातां सुत, दार, वपु हि सवसु कृती."
नारद म्हणे, "प्रसवली ज्या कण्वसुता शकुंतला, गावा,
परिसावा भरत; तुज न सुतशोकहुताशकुंत[8] लागावा. १८
म्हणसी 'शकुंतलासुतरत्नाचा सुमहिमा वदा,' तरि तें
पाडी गहन, हरुनि हरिशत[9] मल्लीसुमहिमावदात[10], रितें. १९
व्याघ्रवराहमहिषगजमद नुरवी मूर्ति सुरुचिरा शिशुची,
हरिशत दमुनि मुनिवनीं जी बहु वर्धिष्णु[11] सुरुचिराशि शुची[12].
सुतपोवनांत लावी हरिहारितोकांस[13] दामनीला[14] जो
तेणें न कण्व हरिसह हरि हरि, तो कां सदा मनीं लाजो[15]? २१

---

१. अग्निहोत्र व अश्वमेधप्रमुख यज्ञगृहांतील यज्ञसाहित्य. २. पितृभागास. ३. देवभागास. ४. विस्तार—पंत. ५. पुष्कळ रत्नें आणि सुवर्ण यांस. ६. दुःखितांचें धन. ७. कुबेराच्या. ८. पुत्रशोकाग्निरूप भाला. ९. शेंकडों सिंह. १०. हरिशतविशेषण—पंत. जाईचें फूल आणि बर्फ तद्वत् शुभ्र असें. ११. वाढणारी. १२. शुद्ध अशी तेजाची राशि. १३. सिंहांस व त्यांच्या छाव्यांस. १४. दाव्याला. १५. परिशिष्ट पहा.

सिंहादि सर्व सत्वें सोडी तो सर्ववीरवर दमुनीं;
यास्तव 'सर्वदमन' हें ठेविति भरतासि नाम वरदमुनी. २२
शत यमुनेच्या तीरीं, तीन शत सरस्वतीतटीं भरतें,
गंगातटीं चतुःशत केले हयमेध धर्मलाभरतें. २३
पुनरपि हयमख केले दशशत, शत राजसूय साधूनीं.
स्तविला रिपुनीं हि भरत, केवळ वाखाणिला न साधूनीं. २४
तैसा चि विश्वजित्[1]सव, अग्निष्टोमातिरात्रसन्मख गा!
इतरां भरतयश, गरुडयश दुर्लभ जेंवि नीडजन्मे[2]खगा. २५
वा! 'वाजपेय' म्हणति ब्राह्मण पुण्यर्धिच्या अगारा ज्या,
त्या यज्ञसहस्रांचीं तीन सहस्रें करी अगा राज्या! २६
हंस तसा आर[3]ब्धाखिलमखकर्माब्धिला भरभर तरे.
शुचिसचिवशिरीं ठेवी राज्याचा सर्व ही भर भरत रे! २७
अर्पुनि शुचि जांबू[4]नदपद्मसहस्र क्रतूंत, पद नमुनीं
जेणें केला कण्व चि न, सकळ ही सुप्रसन्नवदन मुनी. २८
शंभर वावें ठों[5]सेर कनकाचा यूप भूपरत्नानें
यज्ञांत घडविला, तो होय उभा सामरें[6]द्रयत्नानें! २९
धनधान्यगृहक्षेत्रग्रामरथद्विरदधेनुहयदानें
दिधलीं, 'नको नको' तों, त्या भरतानें कुबेरें[7]भयदानें! ३०
दासी बहु कोटि दिल्या पात्र करुनि बहुसुवस्त्रमणिकनका,
ज्या म्हणती, 'भूषणभर दुर्वह, इतुका चि फार, अणिक नका.'
बहु कोटि दिले भूषिततनु, कार्यसमर्थभुज, नवे दास,
स्वामीस आदरें जे भजणारे, जेंवि सुजन वेदास. ३२
ऐसा हि भरत मेला; मग संसारांत कां न इतर मरे?
खाणुनि सुतशोक, सदा जाणुनि भगवत्पदीं च हित, रम रे!"

१. यज्ञविशेष. २. घरट्यांतील पक्ष्यास. ३. आरंभिलेल्या सर्व यज्ञकर्मरूप समुद्राला. ४. सुवर्णकमळसहस्र. ५. जाड. ६. देव व इंद्र यांच्या यत्नानें. ७. कुबेरास भय देणाऱ्या भरतानें.

देवर्षि म्हणे, "बहुधा त्वां आइकिला नसेल पृथु कानें,
तरि च मरोनि तुजें मन मोहीं केलें निमग्न पृथुकानें[1]. ३४
पृथुच्या पृथु[2] प्रताप प्रेक्षुनि जाली भयें इला[3] दुहिता[4];
गाईस गोपसा, जो राजा जाला स्वयें इलादुहिता[5]. ३५
पृथ्वी अकृष्टपच्या[6], सर्व सुखस्पर्शा[7] दर्भ कनकाचे
जाले. कोणाला ही ज्याच्या राज्यांत अर्भक न काचे. ३६
वत्सें प्यावें, द्यावें, गाईनीं दुग्ध भरुनि घागर गा!
कुसुमरसमिश्रितामृतकल्पोदकपूरपूर्ण सागरगा[8]. ३७
वृक्षांच्या वल्लींच्या पुटकीं[9] पुटकीं प्रभूत मधुरस रे!
बा! ज्यापुढें न अमृत हि म्हणवाया आपणासि 'मधुर' सरे.
जन तुष्ट पुष्ट, अकुतोभय[10], नयमय, सर्व ही अगदवार्त[11].
पृथु राज्य करित असतां नव्हते च वनांत ही अग[12] दवार्त[13]. ३९
बहुत चि जन रंजविला लाउनि निजगुणरसीं पृथुकथानीं;
जननीनीं जेंवि करुनि तप परम चरमवयीं[14] पृथुक थानीं. ४०
स्तंभितजल[15] होय जलधि, देती ज्या प्रभुसि मार्ग पर्वत रे!
जन ज्याचें यश गावुनि, पावुनि काशींत जेंवि पर्व, तरे. ४१
सवदैवतमात्रास[16] न, दे विश्वास प्रमोद तो यजनीं.
मखमंडपीं न तितुकें दानजळ, बहु प्रमोदतोय[17] जनीं. ४२
क्षितिवरि होते पार्थिव[18] जे जे ते करुनि हेममय सारे
दे दान हयमखीं, पृथु परिस गमे अर्थिलोक[19] अयसा[20] रे! ४३

---

१. बालकानें. २. मोठा. ३. पृथ्वी. ४. कन्या. ५. भूमीला दोहनकर्ता. (भूपति). ६. नांगरल्याशिवाय पिकणारी अशी. ७. सुखकर स्पर्श ज्यांचा असे. ८. नद्या ह्या पुष्परसानें मिश्रित अशा अमृततुल्य उदकांच्या पूरानीं भरलेल्या [असत]. ९. झुबक्यांमध्यें. १०. निर्भय. ११. रोगवार्तारहित. १२. वृक्ष. १३. दावानलानें पीडित. १४. उतार वयांत. १५. स्थिर झालें आहे उदक ज्याचें असा. १६. केवळ यज्ञदैवतांस. १७. आनंदाश्रुजल. १८. राजे. १९. याचकजन. २०. लोखंडासारखा.

पृथु सांगे, 'गर्ज[1] ओता, पाहुनि हरिचा[2] करी लपो. कळतो
श्रम मज किति; घेत्याचें देत्याचें हित करील पोकळ तो?' ४४
ओतविले कनकरसें सासष्ट सहस्र भव्य दंती हो!
विप्रांसि दिले, तेव्हां मीं होतों, हे न किंवदंती[3] हो! ४५
मणिरत्नभूषिता हे कनकाची करुनि दान दे वसुधा;
पृथुकीर्तिरत विसरले*, रंभा विसरतिल कां न? देव सुधा.
एवंविध चरितसुधानिधि हि निधन पावला चि पृथु कवि रे!
ज्या काळाच्या वदनीं मेरु विरे त्यांत कां न पृथुक[4] विरे?" ४७
देवर्षि म्हणे, "भार्गवरामाची सृंजया! कथा परिस.
अतुळप्रताप दुःसहशर जो विश्वास मन्मथापरिस[5]. ४८
रणपंडितकोटिपुढें ज्याचा मागें न परशु कवि[6] सरला;
जो आपणा समरपर, जैसा हरिकीर्तिपर शुक, विसरला. ४९
भिववी ज्याची श्रीमद्दत्ताप्तसहस्रबाहुता[7] शमना[8];
जो अर्जुन[9] अर्जुनता[10] दे अरिच्या, होय बा! हुताश, मना; ५०
त्या जलधीस[11] शरकरें भृगुवंशघटज[12] महातपा प्याला;
तप्तायःपिंड[13] तसा जो लावूं दे न हात पाप्याला. ५१
जो प्रभु म्हणे, 'दिले क्षितिवर्ति क्षत्रिय; सुखें कुठारा! खा;
उठलां कबंध हो! यश राखाया? बहु बरें, उठा, राखा.' ५२
राम चतुःषष्टिअयुत[14] बाहुज[15] मर्दी धरून कोदंड,
कोण म्हणेल पितृवधक्रुद्ध प्रभुला 'करूं नको दंड?' ५३
खड्गें सहस्र हैहय[16] ताडी, पाडी सहस्र तो मुसळें.

---

१. सोन्याचा ओतीव हत्ती करा. २. इंद्राचा. ३. लोकवार्ता, गप्प. ४. योद्धा. ५. मदनापेक्षां. ६. कुशल असा. ७. श्रीमत् दत्तकृपेनें प्राप्त झालेलें सहस्र-बाहुत्व. ८. यमास. ९. सहस्रार्जुन. १०. तृणता—पंत. ११. सहस्रार्जुनरूप सागरास. १२. भृगुकुलोत्पन्न परशुरामरूप अगस्त्य. १३. तप्त लोहाचा गोळा. १४. ६ लक्ष ४० हजार. १५. क्षत्रिय. १६. कार्तवीर्याच्या देशाचें आणि तेथील लोकांचें नांव. * 'देव सुधा विसरले' असा अन्वय.

खळरक्तासि म्हणे, 'जा, मेरें मिश्रा कुजों, कुजो! उखळें.' ५४
अत्यंतोत्कंठित जो ओतुं तसा मत्तपरशुकाऽपाया
लागों दे अयुतातें पळ हि न हरदत्त परशु कापाया. ५५
उद्बंधनें हि वधिले प्रबळ ब्रह्मघ्न पाप दशशत रे!
क्षत्रिय एक हि न, जसा लावुनि मृगभूमिपा पद शश, तरे. ५६
देखिलि रामें केली निःक्षत्रा एकवीसदा महि म्यां;
या गाती, जे हरिहरचरितरसिक, ते कवी सदा महिम्या. ५७
रक्तें भरी प्रतापी प्रभु तो रक्तप-चमू-सुखकर तळीं;
स्थापी स्वयश कविमुखीं, सर्वक्षत्रियवधूमुख करतळीं. ५८
निष्कंटक सद्वीपक्षितिमंडळ सर्व वश्य पाहून
राम म्हणे, 'या दाना पात्र नसे अन्य कश्यपाहून.' ५९
संपादुनि सर्व हि, सव करुनि सकळरत्नहेममंडित हो,
कन्यारत्न तसें, दे भूमंडल युद्धयज्ञपंडित हो! ६०
कश्यप रामासि म्हणे, 'माज्या राहों नको चि विषयांत,
कीं यशआयुःक्षयकर दत्तपुनर्ग्रहणरूपविष यांत.' ६१
राम म्हणे, 'बहु उत्तम.' मागे स्थळ तो नदीनदेशाला.
प्रभुनें प्रभुला द्यावा, देइल दीना न दीन देशाला. ६२
उत्तर हि याचकास न जैसें बहुभाग्यमत्त मानव दे,
तैसें चि तो हि जलधी कांहीं त्या वीरसत्तमा न वदे. ६३
बहुधा घटजापासुनि पूर्वी जें काय होय तें विसरे.
शर सुटतां मागें, खळबळ जेंवि, समुद्रतोय तेंवि सरे. ६४

१. मंगळ—पंत. २. दुष्टोत्पन्ना—पंत. ३. मांजर; बोका. ४. उन्मत्त शत्रुरूप शुकाला अपाय करण्याला. ५. गळफांसानें. ६. मृगराजास. ७. पिशाचसमुदायास सुखदायक. ८. तळहातीं. (सर्व क्षत्रियवधूंना हातानें तोंड झांकून दुःख करावयास लावी). ९. देशांत. १०. नदी आणि नद यांचा स्वामी समुद्र त्याला.

त्या इषुपातक्षेत्रीं पाहोवि महेंद्रनामनग रमला.
राम म्हणे, 'करिन सुचिर रुचिर तप; कशास देश नगर मला?'
ऐसा हि राम अंतीं मरणार, यथार्थ जाण सन्मत रे!
संसृतिनदींत काळावर्तीं पावोनि कोण जन्म तरे!" ६६
व्यास म्हणे, "हें षोडशराजिक आख्यान सर्वसन्महित;
धर्मा! याच्या श्रवणें एकीं जन्मीं च कोटिजन्महित. ६७
हा सोळा राज्यांचा महिमा पूर्णायु करि लवायूतें;
यापरि जें मंद दहनतेज, सबळ काय करिल वायू तें? ६८
सांगुनि आख्यान असें देवर्षि म्हणे, 'नृपा! असे तोकीं
होते गुण? सांग खरें गेला तच्छोकभर, असे तो कीं?' ६९
भूप म्हणे, 'बा! चातकचित्ताला मुदिर हर्ष दे, वर्षे;
परि अल्प चि तो, म्यां तुज सांगावा काय हर्ष देवर्षे! ७०
जो अस्मदादिजीव प्राकृत, होईल तो कसा मान्य?
ज्यासि रडत होतों मीं बहु मानुनि, तें हि तोक सामान्य. ७१
त्वद्दृष्टिपुढें प्रबळ हि नतमोह, ज्ञानिनायका! सरतो.
देवीसमक्ष उरला, त्रिभुवनदुर्जय हि, काय कासर तो?' ७२
देवर्षि म्हणे परिसुनि, 'सूक्ति न घे पशु; भला भला! मागें.
उपदेशासि न वळतां, कोणी ही न शुभ लाभला मागें.' ७३
वंदुनि तो भूप म्हणे, 'जे झाला सुप्रसन्न, हा च वर.
श्रीकर माथां असतां, बहु काय छत्र? काय बा! चवर?' ७४
नारद म्हणे, 'कृपेची त्वत्साधुत्वें न आवरे उकळी;
हो पूर्णकाम. सुरभीपोषक जन ताक काय गा! उकळी? ७५

---

१. बाण पडलेल्या स्थळीं. (परशुरामक्षेत्रीं). २. 'अश्वत्थामा बलिर्व्यासो' या सुप्रसिद्ध श्लोकांतील सात चिरंजीवांमध्यें परशुराम आहे, तथापि तो हि कधीं काळीं मरणार च, असा भावार्थ. ३. काळरूप भोंवऱ्यांत. ४. मेघ. ५. रेडा. (महिषासुर). ६. सुभाषित. ७. [वर] मागें.

भेटो त्वत्सुत तुज, जो गेला होउनि परासु[१] नरकास.
घालूत साधु भजनें पावाया गति[२] परा[२] सुनर कास.' ७६
या वाग[३]वसानीं तो अंकीं च प्रकट होय जनकाच्या.
सनकाच्या बंधुपुढें, अमृतकथा म्हणति सुज्ञ जन 'काच्या.'
धरिला पुत्र सुवर्णष्ठीवी हृदयीं द्रवोनि मग, नमुनी
प्रथम प्राज्यप्रेमें नित्यनवद्यामृताभ्र गगनमुनी. ७८
हयमेधादि मखांच्या ठेवी सप्रेम चित्त तो यजनीं.
वर्षे सृंजयधाराधर सर्वत्र स्व-वित्त-तोय जनीं. ७९
शिशु अनपत्य अर्य[४]ज्वा रणयज्ञांत हि न पावला मरण,
म्हणुनि उठविला मुनिनें करवाया सुगतिकर सदाचरण. ८०
अभिमन्युसिं धन्य म्हणाति गेले करुनि सुकृतें सुगतिला जे;
ज्यास स्वर्गति घडली या मर्त्यगतीस तो सुगति लाजे. ८१
निववितसे जो विखरुनि सुखकर कर[५]निकर इंदु नित्य जगा,
तो चि अभिमन्यु. धर्मा! धरिल्या शोकासि निंदुनि त्यज गा!
उरले शोच्य; सुगतिला गेल्याचा शोक कां करावा हो!?
कर्पूर कुशळ वाहे नेत्रीं, जड[६] लोक कांकरा[७] वाहो. ८३
जोडावा स्वर्ग तुम्हीं, सोडावा सर्व मोह, माजा तों
हा भाव; शोक सारा सरला कीं; राज[८]सत्तमा! जातों. ८४
स्पर्शो न मोहाचा हो तुज, अंत[९]र्हित परा[९] शराचा हो."
ऐसें बोलुनि झाला सुत[१०] अंतर्हित पराशराचा[१०] हो! ८५
नृप आपणा मानिं म्हणे, "'कोठें तो वत्स उत्स[११]वदशील?'
हें पुसतां, विजया तूं काय कसें प्राप्त[१२]कुत्स वदशील?" ८६

---

१. गतप्राण. २. श्रेष्ठ गति. (मोक्ष). ३. भाषणांतीं. ४. यज्ञ न केलेला. ५. किरणसमूह. ६. मूढ. ७. खडे-**पंत.** ८. मूळ पाठ-**साधुसत्तमा!** ९. गुप्त शत्रूला. १०. व्यास. ११. आनंददायक शील ज्याचें. १२. निंदित असा.

अध्याय सातवा.

संसप्तक मथुनि विजय सांजे[1] शिबिरासि यावया,परते;
प्रभुसि म्हणे, 'कां कांपे मन, कांपविले जरि स्वयें पर ते? १
कंठ गहिंवरें भरला! शिरली हृदयांत केशवा! धडकी!
येतें रडें वृथा कां? बा! माजी प्रकृति काय गा! रडकी? २
स्फुरण हि अनिष्ट, भिववितित उत्पात हि, सांग काय बापा हें!
कुशळ असे कीं माजा राजा? ध्यानांत नीट बा! पाहें.' ३
देव म्हणे, ' कुशळ असे प्रभु, ऐसें मन्मनास वाटतसे;
कीं थोडे जन जगतीवरि धरिते धर्मनीतिवाट तसे. ४
जालें असेल आणिक कांहीं, त्वद्विक्रिया[3] नव्हे वंध्या.
यद्वार्तद्वास्तु; करूं आधीं न गणूनि आधिला संध्या.' ५
संध्या करवुनि नेतां सेनेंत, मनीं म्हणे परस्वामी,
'स्वधना न जपों कैसा? काय रथीं वाहतों परस्वा मीं?' ६
अर्जुन अस्वस्थहृदय होय गतश्रीक शिबिर पाहून;
प्रभुसि म्हणे, ' महदप्रियसूचक बहु चिन्ह काय याहून? ७
मीं नायकें सुवाद्यस्तुतिगीतरवासि, तूं हि नायकसी.
मज पाहुनि आप्त अधोमुख होती. गति असेल हाय! कसी?
अतुळ प्रताप लोकीं ज्या खळबळजळधि[6]वाडवाभाचा
तो कृष्णा! आज तुजा मज आला कां न आडवा भाचा? ९
व्याकुळ होय महाजन, भाजन होउनि जसा महाघातें,
लोक तसा हा दिसतो, व्हावें विकळत्व हें महाघातें.' १०
शिबिरीं शिरोनि विजयें धर्मादिक देखिले अधोवदन.

---

१. सायंकाळी. २. वामनेत्रादि स्फुरण. ३. तुला होणारी चिन्हें. ४. जें असेल तें असो. ५. श्रीकृष्ण. ६. दुष्टांचे सैन्यरूप समुद्रास वडवानलासारखा. ७. मोठ्या पातकाला. ८. मोठ्या घातानें.

तें पुत्ररत्न एक चि न निरखिलें सद्गुणाब्धिचें सदन. ११
मृदुलप्रकृति न साहे सुतशोका, जेंवि न रविला पाला;
शिबिरीं करी परोपरि नाराणमित्र नर विलापाला. १२
" मज आडवा न आला, तरि या पांचांत[*] पृथुनयन[1] सावा[2]
कां नीरजनाभाचा भाचा सुगुणाब्धि पृथुनय[3] नसावा? १३
बोले, कृष्णमुखींची वेणु तसा, परम लाडिका वाणी.
जो स्पर्शो, शिशु हि, न घें गुरुसंन्निध, पर, मला डिंकावाणी[4].
जो बहु परपृतनांसीं[5], गोपींसीं बाळकृष्णसा, रमला,
दावा हो! सत्वर तो स्वगुरुवचनगीतकृष्णसार[6] मला. १५
बाळ हि जो खड्ग-परशु-चक्र-गदा-चाप तोमरा वाहे,
संकल्प दुर्जनांचे जाले कीं सफळ ' तो मरावा ' हे. १६
ज्याची शास्त्रीं शस्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज[7],
काय तुम्हीं केला हो!? आणुनि तो भेटवा चि वत्स मज. १७
बहुधा तुम्हीं धरुनि गुरुकृतचक्रव्यूहभेदकामातें[8]
केला चि पुढें. नाहीं तरि करिता स्पर्श खेद कां मातें? १८
न तुम्हीं. न कौरव हि; मीं तद्घातक; कीं, तया रिघायाचा
कथिला उपाय चपळा; आधीं म्यां न कथिला निघायाचा[9]. १९
इतुक्यांसि एक बाळकसंरक्षण कठिन कां? नवल यांचें
भुजसौकुमार्य! ‡ सुचलें अपनयन हि सेवकां न वळयांचें[10]. २०
तुमच्या भुजशस्त्रांतें धिक्! हा निःसार हो! खटाटोप.
शिर ज्या न रक्षवे, तो कार्याचा काय ओखटा[11] टोप. २१
वदला असेल कृष्णा, ' अव्हेरिसि बाळनमन कां? पावें.'

१. दीर्घनेत्र. २. महावा. ३. नीतिमान. ४. बालक असताना हि जरी मीं त्याला वडिलासमक्ष घेत नसे, तरी तो मला गोंदाप्रमाणें चिकटून राही. ५. शत्रु-सैन्यांसीं. ६. आपल्या पित्याचें वचन हे च गात, [त्याला लुब्ध होणारा] हरिण. ७. ज्ञान. ८. द्रोणरचित चक्रव्यूहाचा भेद करण्याच्या इच्छेला. ९. काढणें. १०. कड्यांचें. ११. व्यर्थ. * प्रतिविंध्यादि पांच द्रौपदीपुत्रांत. ‡ परिशिष्ट पहा.

अथवा त्या तेज्याचें समयीं अळुमाळ[1] न मन कांपावें. २२
हर! हर! जाणों चुरिला तो बाळ करेणुनीं[2] चरणपातें.
शिव! शिव! भरितिल कीं हो! तो बाळक रेणु[3] नीच रणपातें.
कुंतीस काय सांगूं? कृष्णेला दाखवूं कसें वदन?
दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन. २४
जावूं दिला मजविना परलोका काय एकला भाचा?
होतां उपाय हातीं सुयशाच्या हा हि एक लाभाचा. २५
खाता चि अद्वितीय सुदर्शनें[4] परबळ पळांत चाटून,
परि बुडविल निजयश[5] तें कर्म करिल कवि[6] कशास दाटून? २६
यांचें[7] स्वरूप कळतें तरि पळ न विसंबता चि बाला[8] हा;
'शिव! शिव!' म्हणेल मरणावधि वैधव्याधिमग्न बाला[9] हा!
समयीं कोठें गेल्या बा! तुज सोडूनि गुरुजनवराशीं?
वाहेल आधिच्या किति ती मृदुलप्रकृति नित्य नव राशी. २८
स्वार्थपर, अकृप, निस्त्रप[10], आम्हीं म्हणउनि मनांत विटशील;
परि उत्तरा सती परगतिकामा[11] तुज म्हणेल 'विटशीलें[12].' २९
न म्हणे 'अमृतरस अधिक,' करि ज्याच्या बाप लालना कवि तो;
काय पितृपरिष्वंगज[13] जें सुख त्या बा! पलालें[14] नाकें[14] वितो? ३०
कां माजें उर न उले? कवि 'पवि' कीं म्हणति तोकशोकाला!
लोका लाजे मन, कीं जावें यश हारवूनि ओकालों[15]. ३१
न तुतें पार्थ कदाचित्, कृपण हि वांचेल सोडुनि, धनातें;
चुकविल न चकोराच्या विधुवांचुनि सर्व[16] सोडुं[17] निधनातें. ३२

---

१. यत्किंचित्. २. हस्तिणीनीं. ३. धूळी. ४. सुदर्शनचक्र. ५. आपला शस्त्र न धरण्याचा नियम. ६. शहाणा (कृष्ण). ७. धर्म, भीम व नकुलसहदेव यांचें. ८. मी. (अर्जुन). ९. उत्तरा. १०. निर्लज्ज. ११. श्रेष्ठ गतीची (मोक्षाची) इच्छा करणाऱ्या. १२. जारस्वभावाचा. १३. पित्याच्या आलिंगनापासून झालेलें. १४. तृणप्राय, क्षुद्र असा स्वर्ग. १५. गृहाला. १६. इतर कोणी हि. १७. नक्षत्र-मंडळासह अशा (चंद्रावांचून).

हा वत्सा रक्ताक्षा! जाले त्वत्सुगुण आजि घातकसे!
बा! वाहिले परांचे तुजला हाणावयासि हात कसे? ३३
अभिमुख परप्रहारें पडला कीं, धर्मराज! सांगावें.
प्रभुजी! न जें यशस्कर तें स्वगुरुसमक्ष तोक कां गावें? ३४
संरक्षिलें न, असतां शस्त्र नयन बाहुही विपुळ, याला;
निष्फळ भार[1] वहातां कां? सोडा, जो नव्हे रिपु-लयाला." ३५
भगवान् म्हणे, 'बुडाला कीं हा मोहांत! रक्ष[2] भो गीते[3]!
जीवांला विषय, तसे संमोहाया न दक्ष भोगी[4] ते.' ३६
प्रभु पार्थासि म्हणे, 'भो बुधवीरशिरोमणे! सखे! दमन
केलें तुजें हि शोकें; माजें येणें चि बहु सखेद मन. ३७
गळबंधन कीं पुत्रप्रेम विवेकें चि तोड; बापा! हें
सुखकर नव्हे चि; उघडुनि विषरत्नांचा न तो डबा पाहें. ३८
सोत्साह युद्धधर्मी होता; नव्हता चि तो असावध हो!
गेला उत्तम गतिला; त्याचा कां शोकें[5] हा असा वध हो?' ३९
धर्म म्हणे, "जें झालें तें कथितों सर्व ऐक बा ज्ञात्या!
म्या 'व्यूहीं द्वार करीं' ऐसी केली स्वयें चि आज्ञा त्या. ४०
द्वार करी, शिरतां भी न व्यूहा, जेंवि सागरा मकर.
तुरवी कुमार परमद लव हि, जसा धरुनि राग रामकर. ४१
होय जयद्रथ आम्हां हेतु कुमारास अंतरायास,
त्यास न निवारवे, बा! जेंवि प्रबळास अंतरायास[6]. ४२
आम्हां त्या क्षुद्रवरें रुद्रवरेंकरुनि वारिलें वाटे.
प्रभुनें[7] सौभद्रासि न, पांचांस हि आजि मारिलें, वाटे. ४३
कृतवर्मा द्रोण कृप द्रोणज कौशल्य कर्ण रथ सा हे,
शर वर्षले जलदसे; परि धैर्यें धरुनि धर्मपथ साहे. ४४

---

१. जो रिपुलयाच्या कामाचा नाहीं तो निष्फळ भार. २. रक्षण कर. ३. हे भगवद्गीते! ४. सर्प. ५. शोककारक. ६. यमरायास. ७. शंकरानें.

केला विरथ अधर्मे दूषुनियां शुद्धयुद्धसव सार्नी,[१]
दौःशासनिनें वधिला स्वगदेनें कश्मळांत[२] अवसानीं. ४५
अष्टसहस्र रथ, द्विपपति नवशत, राजपुत्र रणदक्ष
द्विसहस्र, मर्दिले बा! सौभद्रें अश्व पत्ति बहु लक्ष. ४६
गुरुला न सांपडावें म्हणउनि ऐसें करावया गेलों,
तों शोका सांपडलों पुत्राआधीं च मीं न कां मेलों?" ४७
पाडी विजयास, म्हणे, 'तुज ही मीं' शोकवेग 'मोहीन.'
हा अधिक, क्ष्वेड[३] करी मूर्छित तन्हि ओकवे, गमो हीन. ४८
धर्ममुखें वृत्तांत स्वसुताचा ऐकतां चि तो कानें,
पडला मूर्छित अर्जुन 'हा वत्स!' असें म्हणोनि शोकानें. ४९
सर्वाप्त-वीरमंडळ झालें अत्यंत घाबरें होतें.
धर्म म्हणे, 'दाखवितें न तपोवन यां[४] अंधा, बरें हो! तें.' ५०
सावध होउनि अर्जुन सोडी बहु दीर्घ उष्ण निश्वास,
कोपें पेटे, वाटे जाळील सधार्तराष्ट्र विश्वास. ५१
विजय म्हणे, "सत्य उद्यां मारीन जयद्रथासि आपण, हो!
म्या केला, होइल जरि मिथ्या, शरणागतीं च, हा पण, हो.[५] ५२
वांचेल कराया तप, जरि जाइल काय तो अरण्यातें,
अथवा म्हणेल, 'शरणागत मीं' या केशवा शरण्यातें; ५३
किंवा युधिष्ठिराच्या आश्रय तो जरि करील पायाला,
गेला शिवाहरिभयें[६] प्रभुमागें तरि करी लपायाला; ५४
अथवा भीम-नकुळ-सहदेवांसि म्हणेल, 'वांचवा दास,'
तरि खोट्यास हि राखिति साधु, जसे काय लांच[७] वार्दास.[८]
ज्या जीवदान दिधलें, तो हा कीं? कां अजी! वदाना तें?
कळलें, पात्र, दुखविला अहिंसा वैरी, न जीवदानातें. ५६

---

१. सहाजणानी. २. मूर्छेत असतां. ३. विष. ४. या दुःखाला. ५. शरणागताचे ठायीं मात्र मिथ्या होवो. ६. दुर्गावाहन सिंहाच्या भयानें. ७. हत्ती. ८. [खोट्या] वादास.

वधिला चि रणांत उद्यां म्यां बाळकघातहेतु सिंधुप हा,
या गरुडें धरिला तो[1] अहि उडउनि शत्रुसैन्यसिंधु, पहा. ५७
मारिन जयद्रथाला, कोंडिन दोघे[2] गुरू हि शरभवनीं[3].
भ्रमतिल कौरव माज्या ईषुपटलीं[4] जेंवि सिंह शरभ-वनीं. ५८
न वधिन जयद्रथा तरि पावेन असत्यसंध[5] नरका मीं;
ज्या ज्या पावे क्रोधी, लोभी, बहुसंपदंध नर कामी. ५९
मारिन जयद्रथ, करिन यश भुवनीं, विशिखजाळ[6] विततं[7] रणीं;
हें न घडतां जळेन ज्वलनीं, होतां चि अस्तमित[8] तरणी." ६०
करितां असि प्रतिज्ञा, जगदीशें पांचजन्य वाजविला.
लाजविला प्रलयजलदनाद, ब्रह्मांडगोळ गाजविला. ६१
वाजउनि शंख जाला कौरवहृदयासि देव दत्तदर[9].
तैसा चि सखा त्याचा अर्जुन फुंकोनि देवदत्त दर. ६२
देतां दुर्जनहृदया स्वदररवें करुनि कंप देवांचें[10]
प्रकटिति कटकीं भेरीप्रमुखें बहु नादसंपदे वाद्यें. ६३
चारकथित[11] प्रतिज्ञा परिसुनि बहु सिंधुराज तो भ्याला.
भिववी धननाशाची वार्ता अत्यंत जेंवि लोभ्याला. ६४
राजसभेप्रति जावुनि पार्थाची श्रुत करी प्रतिज्ञा ती.
'पळतों' म्हणे, 'न रक्षिति पळ हरिभागा[12] करीप्रति ज्ञाती.' ६५
'जा च म्हणा, न उगे तुम्हिं धरुनि असा ध्यान; हा निरोपाला
पावो, रिपुची त्याच्या[13] लेश असाध्या न हानि रोपालीं[14].' ६६
कुरुप म्हणे, "पतनावधि[15] निजधर्मी कार्य[16] हा निभावो जी!
शुद्धयशोहानिपरिस बहु वपुची काय हानि भावोजी[17]!? ६७

---

१. तो (जयद्रथरूप) सर्प. २. द्रोणाचार्य व कृपाचार्य. ३. बाणांच्या घरामध्यें. ४. बाणांच्या आच्छादनांत. ५. खोटी झाली प्रतिज्ञा ज्याची असा. ६. बाणांचें जाळें. ७. विस्तृत. ८. अस्तास गेलेला. ९. भयदायक. १०. श्रीकृष्णानें. ११. हेरानीं सांगितलेली. १२. सिंहाचा भाग जो हत्ती त्याप्रत. १३. अर्जुनाच्या. १४. बाणाला. १५. मरेपर्यंत. १६. देह. १७. असें मेहुण्याला संबोधितात.

दुःशासनादि आम्हीं आहों तुज सर्व वज्रकोट[1], रहा.
कर्ण भुजाश्रितजीवा न म्हणों दे कीं सुरद्रुकोटर[2] 'हा!' ६८
आहेत कृप, द्रोण, द्रौणि, शुचियशासि सर्व थारा जे,
रक्षितिल तुला यत्नें हे कालिंगादि सर्वथा राजे. ६९
आहेसि शूर; तूं ही सोडूं धृति-धर्म-नय नको, पावें.
कोपुनि काय करिल पर? न महेशाचें चि नयन कोपावें." ७०
बोलुनि ऐसें, येउनि वंदुनि गुरुच्या पदाप्रति ज्ञाते
कुरु-सिंधुराज कथिती पार्थकृता तापदा प्रतिज्ञा ते. ७१
सिंधुपति म्हणे, 'गुरुजी! लाघव[3] दृढ दूर[4]लक्षवेध रणीं
बहु जाणें मीं कीं तो; रविला चि अशेष लक्षवे धरणी.' ७२
द्रोण म्हणे, 'सिंधुपते! ठावें हें तुज हि, त्या हि सभ्यास;
परि तुजहुनि विजय अधिक; त्याचा चापीं अखंड अभ्यास.
बहु खवळला धनंजय वनवासें; त्यांत आजि सुतपातें[5];
तत्तप बहुमत त्यां, जे तपले पंचाग्निमाजि सुतपातें. ७४
परि तूं भिवों नको चि; त्यजुनि मरणभय सुखें करीं समर.
न शकतिल मद्भुजाश्रितमर्त्यविलंघन करावया अमर. ७५
रक्षीन असंशय मीं, तूं वदन करूं नको चि अवनत[6] रे!
कासेसि लागल्याचें[7] क्षुद्र[8] अलाबु हि करूनि अवन, तरे. ७६
करिन असा व्यूह, जया तो न शके वासवि[9] हि तरायातें.
प्रिय, हित, सत्य वदावें; मज भूदेवांस[10] विहित, राया! तें.७७
अनुभविलें साध्वीसुतरत्न-परिष्वंग-सुरसदाम[11] हि ज्यां.
गाती यशोरसाच्या, अमृतरसाच्या न, सुर सदा महिम्यां. ७८
पुरवी, प्रयागसा कीं, हा धीरांचा समस्त काम, रण.

---

१. अभेद्यकोट. २. कल्पतरूची ढोल च असा. ३. चातुर्य. ४. लांबचें निशाण मारणें. ५. पुत्रमरणानें. ६. खालतें. ७. आश्रयास आलेल्याचें. ८. मूळ पाठ–**प्राकृत हि नदींत करुनि.** ९. अर्जुन. १०. मला ब्राह्मणाला. ११. साध्वीपुत्राचें आलिंगन हा च सुरस हार.

नाचवि अमस्तका[1] हें, कां नाचविना समस्तका मरण ? ७९
कौरव, पांडव, यादव, अन्यजन तसा च, ससुत मीं हि महा
अध्रुवे[2] सर्व हि. तुरवी काळ जगीं स्थिति, जसा तमीं हिमहा[3].
नरवर्या ! पर्यायें[4] आम्हीं हरिलों असों चि कालबलें.
सुगतिद रणमरण उपस्थित होतां कैंवि चित्त कालवलें ?' ८१
गुरुच्या अभयें, बोधें, काळें ही सिंधुपाळक वळविला.
हा काय ? मृत्युकरवीं दैवें प्रभुमित्रबाळ[5] कवळविला. ८२
सैंधव म्हणे, 'विभय मीं झालों; कीं गुरु न व्हे अलीक[6]वचा.
गुरुवचना कीर्ति जसी, कैंची पविच्या[7] तशी भली कवचा?' ८३
सस्मित सचिंत होउनि गुरुशिष्यांच्या गुरुप्रतिज्ञानीं,
प्रार्थिति, 'अपकीर्ति न हो,' ऐसें त्रिजगद्गुरुप्रति ज्ञानी. ८४
ऐकुनि गुरुप्रतिज्ञा कुरुकटकीं वाद्यमात्र वाजविलें,
बहु नरसिंहध्वनिनीं घटिकाभरि सर्व गगन गाजविलें. ८५

अध्याय आठवा.

देव म्हणे, "सखया ! मज, भीमा धर्मा हि, न पुसतां स्वमतें
कसि दुर्घट प्रतिज्ञा केली ? बा ! परम कठिन हें गमतें. १
जाणों, वेडे ते, जे स्वगुरुजना सुमतिदायका पुसते !
बा ! तूं सत्य धनंजय काय ? द्रोणादि काय कापुस ते ? २
हे चार[10] म्हणति, 'ज्याला सैंधव परिसुनि गुरुप्रतिज्ञा ती
कथिते झाले त्यासह पाय धरुनि हें गुरुप्रति ज्ञाती. ३
तद्रक्षणार्थ केली स्वमुखें गुरुनें तुज्या प्रतिज्ञा, ते
कीं हे सत्या ? गातिल त्याच्या कीं तव भुजाप्रति ज्ञाते ? ४

१. कबंधातें. २. अस्थिर, अशाश्वत. ३. सूर्य. ४. प्रकारांतरानें. ५. अभिमन्यु. ६. असत्य बोलणारा. ७. इंद्राच्या. ८. एकुणएक वार्ये. ९. अग्नि. १०. हेर.

शकट[1]व्यूहीं पद्म[2]व्यूह, तयाच्या हि कर्णिके[3]माजी
राहेल जयद्रथ कीं; बहु चिंता बुद्धि पावली माजी. ५
कर्ण, वृषसेन, गुरुसुत, मद्रप, भूरिश्रवा, कृपाचार्य,
सिंधुपतिपुढें षड्रथ[4] हे; तेव्हां साधतें कसें कार्य ! ६
हे दुर्जय जिंकावे त्वां आधीं मग सुदुर्जय द्रोण,
तेव्हां कीं सैंधववध ! हें शक्य म्हणेल तुजविना कोण? ७
मंत्रज्ञ सचिव, सात्यकि, भीमादिक, धर्मराज, हा आर्य
साध्यासाध्य विचारूं, कीं व्हावें सिद्ध योजिलें कार्य.” ८
अर्जुन म्हणे, “मुकुंदा ! मानिसि ज्यां सारथांसि अधिकबळ,
ते मद्बळार्ध; समबळ न; जसे नवनीतकबळ[5] दधिकबळ. ९
कृष्णा ! असोत मदधिकबळ, ते कर्णादि सा रथ, कवीन[6],
कोदंडवेदपंडितैं[7]; मीं त्यांसि हरूनि सार थकवीन. १०
सैंधवशिर हरिन, करिन रण, सगणद्रोणगुरुसमक्ष, महा.
चिंता करूं नको बा ! गुरुमाहात्म्यें चि गुरुसम क्षम हा. ११
किंबहुना, जरि तिकडे होइल, जिंकीन तूर्ण विश्वास.
माझ्या शस्त्रास्त्रांचा मजला आहे चि पूर्ण विश्वास. १२
मजसीं करील गुरु, त्या पापा रक्षावयास कटकट कीं,
एक हि अभग्न राहों देईन न मीं, तयासकट कटकीं. १३
गांडीव यशस्वि, जयश्रीचें लोकीं अगार मानिल या
दुर्योधन हि उद्यां; अभिमानी तो कीं अगा रमानिलया[8] ! १४
गांडीवचापयोद्धा मी, सारथि तूं श्रितस्वरग[9], काय
मग जिंकिला न मागें कोण, पुढें ही न, मत्करंगकाय[10] ? १५

१. शकटाकार सैन्यरचना. २. कमलाकार सैन्यरचना. ३. मध्यभागीं-(कर्णिका=कमलाच्या मध्यभागीं असणारा केसरपुंज). ४. कर्णादि सहा महारथींस. ५. लोण्याचा ग्रास. ६. कविश्रेष्ठ–पंत. ७. धनुर्वेदचतुर. ८. रमाबासा श्रीकृष्णा ! ९. भक्तकल्पतरु. १०. माझ्या अधीन शरीर ज्याचें असा.

‘सर्वार्थदर्शीक’ म्हणे तुझिया भास्वच्छवि प्रसादास;
या स्वार्थपात्र, सुगृहस्था अतिथि स्वच्छविप्रसा, दास. १६
मद्रथ सिद्ध असों दे उदयापूर्वीं च हें च कर, जा, गा!
आहे चि तुजा स्वीकृत[2]सर्वसमवनीं सदैव कर जागा.” १७
त्या रात्रींत श्रांत हि गज मन निद्राकरीं न दे, वाजी
जो तो हि म्हणे, ‘सैंधव मेल्या निद्रा करीन, देवाजी!’ १८
विजय म्हणे, ‘माधवजी! दावाया वदन न स्वसे[3] लाजा,
शोकाग्नि तिचा विझवा, भिजवा पुसुनि नयन स्वसेला, जा.
सुविवेक सुभद्रेच्या द्या परिदेवनपरा[4] सुनेला हो!
बहुधा देह शिवांनीं[5] त्याचा होतां परासु नेला, हो!’ २०
अंतःपुरांत जावुनि देव सुभद्रेसि बोध युक्त करी.
त्या सकरुणासि हें किति? केला जेणें क्षणांत मुक्त करी[6]. २१
“तूं वीरजा सुभद्रे! बाइ! उगी. वीरबांधवा कन्या,
जालीस वीरपत्नी, वत्से! तैसी च वीरसू धन्या. २२
सुयशें पितृमातुळकुळ उज्वळ करिता असा असावा गे!
बाई! वदलें सुर, ‘गिरिजासुत[7] तारकबळीं[8] असा वागे.’ २३
त्यजुनि अमृत, मधुर म्हणुनि जेंवि न मधुखंड-पायसां[9] गावें;
तव सुतयश इतरयशोधिक, ऐसें बहुत काय सांगावें? २४
वत्से! आम्हांसि असी गति देवू वरदनायक पिनाकी.
रणमरण अमरताधिकें[10]; जाले नाहींत काय कपि नाकी? २५
उडविल उद्यां स्वसुतवधहेतुजयद्रथशिरासि सितवाजी.
आण तुझी, होईल प्राप्त दशा, योग्य होय कितवा जी.” २६
ऐकुनि म्हणे सुभद्रा, ‘हा वत्सा! काळ काय हा निधना?

---

१. परिशिष्ट पहा. २. अंगिकारलेल्या सर्वांच्या उत्तमप्रकारें रक्षणाविषयीं. ३. भगिनीला. (सुभद्रेला). ४. विलापमग्न. ५. कोल्ह्यानीं. ६. गजेंद्र. ७. कार्तिकस्वामी. ८. तारकासुराच्या सैन्यामध्यें. ९. शर्करायुक्त क्षीरीला. १०. देवत्वाहून श्रेष्ठ.

जाली कशी अकस्माद्धनलुब्धाच्या समूळ हानि धना? २७
शोकीं कसे बुडविले माजे असु, उत्तरासुसह, सारे.
जालासि स्वप्नींचा निधिसा तूं, दृष्टनष्ट, सहसा रे! २८
धिक्! पांडुयदुबळातें, रक्षाया न शकलें मुलाला जें.
स्वपतिपराक्रमवर्णनशीलत्वें मीं हि बा! तुला लाजें. २९
जालें व्यर्थ वृकोदरभावोजींचें बळाढ्यपण आजि.
वाटे मरेल शोकें, नातू आहेत फार पण, आजी.[1] ३०
हा वत्सा! धैर्यनिधे! हा वत्सा! जनमनोहराकारा!
हा वत्सा! कुलतिलका! हा वत्सा! सर्वसद्गुणाधारा! ३१
जैं[2] शूरसाधुधार्मिकपितृसुरगुरुविप्रभक्तपरमगती,
प्राप्त असो तुज वत्सा! विरह न देवू कदापि पर मग ती.'
इतुक्यांत उत्तरेसह कृष्णा ये, होय भर विलापाला
शोकीं आप्तसमागम, विषतरुचा जेंवि भरविला पाला. ३३
मूर्छित पडे सुभद्रा, शीघ्र तिला सांवरी कमळपाणी.
वारा घाली, लावी नेत्रांला शीतसें अमळ पाणी. ३४
कृष्ण म्हणे, 'कृष्णे! दे पुण्य, असावी च उत्तरा सासु;[3]
हा,[4] हे तिची, वदवितों; परि किमपि न दे चि उत्तरा, सासु.[5]'
प्रभुला 'हाय!' म्हणाया लावी मोहीं बुडोनि घटिका हो!
स्नेह असा चि असे, जरि लटिका करितील साधु, लटिका हो.
उठवुनि अनुजेसि म्हणे, 'हें तुजला योग्य काय गा बाळ!?
त्यजिति, हित सुयश जोडुनि, कवि पलभुग्भोग्यकाय[6] गाबाळ.
जें[7] तव उदार, देता झाला सर्वा परा, सुत रणीं, तें
मुनिदुर्लभ; कीं भेदुनि गेला तत्कृतपरासु[8] तरणीतें. ३८

१. अभिमन्यूची आजी कुंती. २. ही आर्या पोथी लिहिली गेल्यानंतर समाविष्ट करण्यांत आली आहे. ३. जीवंत. ४. हा मी कृष्ण. ५. ही तिची सासू सुभद्रा. ६. मांसभक्षक अशा श्वापदानीं उपभोगण्यास योग्य असें शरीर. ७. जें यश. ८. त्या शत्रूनीं मारिलेला.

सत्य करिल प्रतिज्ञा, हा न कधीं विजयिबाहु टळला गे!
न उडेल अरिशिरस्तृण कां ज्या विजयेषुवाहुटळ[1] लागे?' ३९
कृष्णोत्तरासुभद्राधेनूंच्या मथुनि मोहयवनातें,
भवनातें येउनि, तो प्रभु विजयाच्या करी समवनातें[2]. ४०
प्रक्षाळुनि करचरण, प्रभु विमळजळें करूनि आचमनें,
शुचिशयन रची; मानी मित्रा मणि, आपणास काच मनें. ४१
लिप्तस्थंडिलशयनीं[3] एक हि सोसेल शुष्क दर्भ कसा?
देवाला भक्त नवानवसांचा, गतवयास[4] अर्भकसा. ४२
शयनासमीप मांडी गांडीवप्रमुख सर्व हेतिरें[5].
श्रिततेज[6] वाढवी; निजतेजाचें घे करूनि मातेरें. ४३
निजतां रात्रौ त्र्यंबकबळिविधि[7] हा शिष्टपथ सदा साचा,
त्या महदस्वास्थ्यांत[8] हि लोपों दे लोकगुरु न दासाचा. ४४
अर्पावें गंधकुसुमउपहार त्र्यंबकासि जें कांहीं,
कृष्णासि अर्पिलें तें पार्थें, कीं स्वास्थ्य मानसीं नाहीं. ४५
स्मित करुनि मनिं म्हणे प्रभु, 'गेलें सोडूनि भान निज यातें.'
स्मितदर्शन होतां स्वस्खलित[9] समजलें मनांत विजयातें. ४६
यज्ञापरवें खचले पावुनि अहितांसमेत कांप हुडे[10],
तो पार्थ स्वापार्थ[11] प्रभुनें संप्रार्थिला, न कां पहुडे? ४७
समजुनि शरण्यवर्य[12], स्वर्गी स्तवितो जयास शिबिराजा,
अर्जुन म्हणे तयाला, 'श्रमलासि, निजावयास शिबिरा जा.'
निधिरक्षणार्थ जैसा अतिसादर राजराज[13] यक्षांतें,
पार्थावनार्थ तैसा स्थापी शिबिरीं मुकुंद दक्षांतें. ४९
शयनीं निजोनि पाहे परमेश्वर, परि न पळ हि निज लागे.

---

१. अर्जुनाचे बाण हीच वावटळ. २. चांगल्या प्रकारें रक्षणातें. ३. यज्ञासाठीं सारवून तयार केलेल्या ओट्यावरील शयनाचे ठायीं. ४. वृद्धास. ५. शस्त्रें. ६. आश्रितांचें सामर्थ्य. ७. शंकरपूजाविधि. ८. त्या मोठ्या अस्वस्थ स्थितींत. ९. आपली चूक. १०. बुरुज. ११. निद्रार्थ. १२. रक्षण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ. १३. कुबेर.

चित्तीं चिंतेसि म्हणे, ‘ त्वां वरिला कोण जड हि निजला गे !’
देव निशीथीं शयनीं बैसे; मग दारुकासि आणउनीं,
त्यासीं वदे प्रतिज्ञा पार्थाची, प्रथम सर्व जाणउनीं. ५१
“ भक्तीं जसा मदात्मा, देहीं हि तसा न, दारुका ! रमला.
या विजयवेदवचना द्यावा लागे सदा रुकार मला. ५२
निजरक्षणाधिक ध्वजरक्षण राज्यासि दारुका ! पडतें.
मोलें राजशिराहुनि बहु असतें काय दारु कापड तें ? ५३
मद्रथ सिद्ध असो दे. जाणोनि व्यसन कां गळांठावें ?
पतिच्या श्रितप्रतिज्ञा बुडतां, पडती स्त्रिया गळां, ठावें. ५४
विश्वास हि कुरुगुरुचें आप्तविपत्सरिदलाबुधनु ठावें.
कोण म्हणेल ‘ व्यसनीं स्वजनसमवना ’ भला बुध ‘ नुठावें ’ ?
तूं पांचजन्यनाद श्रवणीं शिरतां चि शीघ्र पाव कसा.
पेटेन बसोनि रथीं मीं कुरुकटकीं, तृणांत पावकसा. ५६
साची करिन सख्याची, मारुनि सर्व हि अरि, प्रतिज्ञा ते.
जोडितिल उद्यां बहु कर या शार्ङ्गाप्रति अरिप्रति ज्ञाते. ५७
प्राकृत हि लुब्ध, जातां पदरींचा एकदा रुका हि, मरे.
सर्व हि पदार्थ तापद मज, भक्त चि एक दारुका ! हिमं रे !” ५८
दारुक म्हणे, ‘ अवश्य, स्यंदन आहे चि सिद्ध. अजि तरणी
तेज न मिरविल; तुमचा प्रभुजी ! सेवक हि सर्व अजित रणीं.’
मोहे प्रियसुतशोकें, करुनि पण हि दुःशलाविलापार्थ;
स्वप्नीं दर्शन दे प्रभु; कीं तो कासेस लाविला पार्थ. ६०
स्वप्नीं हि प्रेमें दे प्रत्युत्थानासनादि वासवि त्या;
जोडी कर तेजस्वी तेजस्वीशा, जसा दिवा सवित्या. ६१

---

१. मध्यरात्रीं. २. हा कृष्णाचा सारथी. ३. अर्जुनाच्या वेदतुल्य वचनाला. ४. लाकूड. (ध्वजाची काठी). ५. प्राप्त झालेल्या विपत्तिरूप नदींत भोपळ्यासारखें तारणारें असें धनुष्य. ६. धनुष्याप्रति. ७. चक्रातें. ८. थंड. (शांतिदायक). ९. दुःशला ही जयद्रथस्त्री. * स्वीकारलेल्या प्रतिज्ञा.

श्रीपति म्हणे, 'सख्या ! कां म्लान वदन, चित्त काळजी वाहे?
चिंता चतुर न वरिती; नाशी धृतिवित्त, काळ जीवा हे. ६२
भीती न काळकाळप्रभुचे, काळाहिच्या विषा, दास;
सांग स्पष्ट सख्या ! तूं कां सांपडलासि या विषादास?' ६३
पार्थ म्हणे, 'देवा ! कसि होइल केली खरी प्रतिज्ञा ती?
रक्षितिल सकळ सैन्य व्यूहामार्गे अरिप्रति ज्ञाती. ६४
मज दुर्घट न सकळकुरुकटकचटककदनकर्म; परि सविता
द्रुतगति; कृतप्रतिज्ञ द्रोणगुरु हि सर्वधर्मपरिसविता. ६५
सैंधवशिर न उडवितां जरि जाइल काय भानु अस्तनगा,
तरि जीवित अयशस्कर व्यर्थ, स्त्रीरत्न जेंवि अस्तन, गा ! ६६
दुसरी तरि प्रतिज्ञा रक्षिन, दहनांत काय होमीन.
नाक हि नरक तुजविना. वांचे अन्यत्र काय हो ! मीन? ६७
स्पर्शमणे ! संगक्षणविघ्नें धरिला विषाद या लोहें.
मित्र तुझें पात्र न हो विरहापयशोविषा दयालो ! हें.' ६८
प्रभु करुनि जळस्पर्श, प्राङ्मुख बैसे उगा चि पळ आधीं;
मग विजयासि म्हणे, "मीं सांगेन तसें चि कार्य तूं साधीं. ६९
जेणें देव महेश्वर समरीं असुरांसि मारिता जाला,
परमास्त्र सनातन जें, ज्ञाते म्हणताति 'पाशुपत' ज्याला, ७०
तें जरि असेल अवगत, मारिसिल उद्यां जयद्रथास रणीं.
अवगत नसेल तरि, मन लावीं त्या श्रितसुरद्रुच्या चरणीं. ७१
करिल प्रसाद, देइल अस्त्र, सुनिश्चय करीं असा; ध्या तें
शिवपद; सुसाध्य करितें, ध्यातां मोक्षा हि कीं असाध्यातें. ७२
बैस स्वस्थ ध्यानीं, पात्यांसीं पातयांसि लाव कसा.
हो श्येनसा सख्या ! तूं, शत्रु जयद्रथ हि शीघ्र लावकसा." ७३

१. मृत्युंजय शंकराचे. २. काळसर्पाच्या. ३. चिमणी. ४. त्वरित चालणारा. ५. अस्ताचलास. ६. जलरहितस्थळीं. ७. समागमोत्सवामध्यें आलेल्या विघ्नाकें.

उदकस्पर्श करुनि नर बैसे दर्भासनीं असा ध्याया
कीं, नारायण हि म्हणे, ‘परमा सिद्धि हि नसे असाध्या या.’
धरितां समाधि पार्थ ब्राह्ममुहूर्तीं[1] च तो असें पाहे,
जातों स्वयें उदीचीप्रति[2] गगनपथें, सवें[3] हरि हि आहे. ७५
चालविला, दक्षिणभुज[4] धरुनि, नभीं पार्थ जळजनाभानें[5].
ज्याच्या तेजःश्रवणीं, सोडुनि जावें चि खळजना, भानें[6]. ७६
पाहे हिमनग मणिमान् श्वेताद्रि धनाधिपप्रिया नलिनी;
कविनीं शिवलीलासी, जी सादर सेविली सदा अलिनीं. ७७
स्वर्गासि सुखें जीच्या स्नानें पानें, सुरापें[7] गेला हो!
अवलोकी नारायणसख बहुमानें सुरापगेला[8] हो! ७८
प्रेक्षी मंदारद्रुमभूषित मंदरगिरिप्रदेश तदा.
पाहुनि काळनगातें ‘दृष्टि न लागो,’ असें वदे शतदा. ७९
जो ब्रह्मतुंगपर्वत तैसा चि सुतुंग[9] आणि शतशृंग[9],
शर्यातिवनीं तापस, कमळवनीं जेंवि हंसखग भृंग. ८०
अश्वशिरःस्थान[10] सकळ सिद्धींचें जें सभाग्य माहेर;
आथर्वणाश्रम हि, ज्या त्यजुनि पळ हि न मुनि निघति बाहेर.
वृषदंश महामंदर पूर्वीं हृदयांत रेखिले होते,
जे परम रम्य तापससुरसिद्धनिवास देखिले हो! ते. ८२
श्रीरामबाणसमगति देउनि दावी सख्यासि नवल हरी,
देवदया दासा दे सुख, न तसें अमृतसिंधुनवलहरी. ८३
तो श्रीनारायणसख नर तेजःपुंज पर्वता पाहे,
चित्तीं म्हणे, ‘निवाले डोळे सोडूनि सर्व तापा हे.’ ८४
त्या शैलाच्या अग्रीं जाले सुर चित्रसे पहाते ज्या,
अवलोकिला भवानीसह भगवान् भूतपति[11] महातेजा. ८५

---

१. रात्रीच्या चवथ्या प्रहरी. २. उत्तर दिशेस. ३. बरोबर ४. उजवा हात. ५. कृष्णानें. ६. देहभानानें. ७. मद्यपी. ८. देवनदी भागीरथीला. ९. या नांवाचे पर्वत. १०. हयग्रीवस्थान. ११. शंकर.

ज्याच्या शुद्ध तपासम कोठें ही, किमपि, तप न भास्वर[1] गा!
कृष्ण नमस्कारी त्या दासांच्या कोटितपनेभा[2] स्वर्गा[3]. ८६
अजित तसा विजय नमी क्षितिवरि ठेवूनि सुचिर शिर गुडघे;
बहु नमनलाभलोभी, जाणों दुष्काळसुक्षुधित गुड[3] घे. ८७
ईश्वर म्हणे, "उठा; बहु साधु तुम्हीं मुनि कविप्रवर दास;
मज 'आशुतोष[4]' म्हणती सर्वज्ञ अनेक विप्रवरदास. ८८
झालों प्रसन्न; मागा" ऐसें ऐकोनि अभयदान मुनी[5],
स्तविति प्रेमें सात्विकभावांत बुडोनि, अभयदा नमुनी. ८९
'त्वत्सेवासुरभीच्या कासेला भक्तवत्स लागावा,
कविनीं तुजा प्रसाद चि अनुदिन बा भक्तवत्सला! गावा. ९०
सर्वार्थसंप्रदर्शक अर्क तुझे पाय, अंधकाराते[6]!
यांचे आश्रित जे जे, भीति भवाख्या[7] न अंधकारा ते.' ९१
नमनें स्तवनें अर्जुन होय स्नात प्रसादवृष्टींत,
आलें धैर्य मनांत, प्रभुदर्शनयोग्य तेज दृष्टींत. ९२
जें आपण कृष्णासि त्र्यक्षबळिद्रव्य[8] वाहिलें होतें,
प्रभुच्या पायांपाशीं पार्थें पुष्पादि पाहिलें हो! तें. ९३
पार्थिवमूर्तिसमर्पितमाल्य[9] किरातीं, तसें चि हें वाटे.
हरिहररूपाभेदज्ञानानंदाप्तिनें[10] गळा दाटे. ९४
मागे मग प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थ प्रभुसि पाशुपत नमुनी;
कीं म्हणति, 'न हो अयशीं, हो मृत्युमुखांत आशु[11] पतन,' मुनी.
स्मित करुनि महेश म्हणे, 'यदुकुरुवर हो! पुरेल हा हेत.
जा, चाप-बाण आणा; त्या अमृतसरोवरांत आहेत.' ९६

---

१. देदीप्यमान. २. कोटिसूर्यांसारखी कांति ज्याची अशा कल्पवृक्षाला. (शंकराला). ३. आर्या० वन० अ० १२।३२ मधील १५ वी टीप पहा. ४. त्वरित संतुष्ट होणारा. ५. नरनारायणमुनींचे अवतार कृष्णार्जुन. ६. शंकरा! ७. संसारनामक. ८. त्र्यंबकाचें पूजासाहित्य. ९. पार्थिवलिंगास अर्पिलेलें पुष्प. १०. हरिहरांच्या रूपांतील अद्वैतज्ञानाच्या आनंदप्राप्तीनें. ११. त्वरित.

कृष्णं[1] प्रभुसि नमुनि जों गेले रविमंडलप्रभा सुसरा,
तों एक नाग आहे, घोर सहस्रास्य[2], घोरतर दुसरा. ९७
पहिल्याहुनि बहु दुसरा दुष्प्रेक्ष्य, विषाग्निसंपदे वमुनीं;
ज्यातें पाहुनि पावति दूरस्थित नत हि कंप देव-मुनी. ९८
वंदुनि भावें, म्हणतां शतरुद्रियपाठ, हात जोडून,
झाले धनुष्यशर ते नाग, स्वमहोग्ररूप सोडून. ९९
कृष्ण स्कंधीं घेती; चाप गमे हळ[3], विशाळ शर भाला.
प्रभुला नमुनि निवेदुनि, नमिति पुन्हां, सिंह जेंवि शरभाला.
गुण[4] शर जोडुनि जेव्हां प्रभु मांडुनि ठाण, चाप आकर्षी,
तें ध्यान पाहुनि 'जितं,'[5] कृष्ण चि न म्हणाति, समस्त नाकर्षी.
श्रीमूर्ति राजमुद्रा, नर कागद, त्यांत सम ठसा हो! तो;
तो ध्यानयोग, बुडतां सर्वा हि जडासि, कमठसा[6] होतो. १०२
हृदयांत ध्यान तसें धरिलें, सरहस्य पाशुपत गा! तें,
जें काळातें जिंकी, जेंवि गरुडतेज आशु पतगातें[7]. १०३
प्रभु, दावुनि निजविजयद सदङ्घ्रि ध्यान, चाप चढवूनीं,
शर त्या सरीं च टाकी, कार्मुक हि, महास्त्रमंत्र पढवूनीं. १०४
'विजयी व्हा, जा,' ऐसी आज्ञा होतां, महेशपद नमुनीं,
होउनि कृतार्थ आले शिबिरासि पुन्हां प्रसन्नवदन मुनी. १०५
प्रभुनें स्वप्नीं केला कृतकृत्य सखा, न लेश भागविला.
इकडे दारुक गोष्टी सांगोनि प्रातरवधि[8] जागविला. १०६
प्रथम करी जपहोमब्राह्मणपूजादि विहित जें कर्म;
मग विश्वकर्मनिर्मित भासुर[9]भद्रासनीं बसे धर्म. १०७
शुभ्रांबर, मुक्ताधर, सितचामरवीज्यमान[10] शोभे तें
बहु राजरत्न, ओढूनि घे शारदपूर्णचंद्रशोभेतें. १०८

---

१. कृष्णार्जुन. २. सहस्रमुख. ३. नांगर. ४. धनुष्याची दोरी. ५. जिंकिलें! (आमचा जय झाला). ६. कूर्मासारखा. ७. पक्ष्यातें. ८. प्रातःकालपर्यंत. ९. तेजस्वी अशा. १०. शुभ्र चामरांनीं वारा घातला जात आहे ज्याला असें.

चंद्र किति ? जसा धर्मा, न तसा कवि मानवे शतकतुला.
मग तद्यशोमृताची धरिल कसें मानवेशतक[1] तुला? १०९
ज्याचा प्रतापरवि मधुकैटभतिमिरीं[2] लव प्रभा वमला[3],
तो प्रभु ज्याच्या द्वारीं, वाच्य न त्याचा लव प्रभाव मला.
तों भूपप्रभ कवची खड्गी मणिकुंडली युवा वंदी
द्वारस्थ, म्हणे, 'प्रभु येतो तो, वेद स्तविति ज्या, जसे बंदी.'
धर्म म्हणे, 'त्यजिति, जया नमुनि, कुळधनादिभवमदा[4], ज्ञाते,
प्रभुचरण दर्शन मला द्याया इच्छिति कसे मदाज्ञा[5] ते? ११२
तिमिरहत[6] गतीच्छु[7] कवण रविच्या घालील आण[8] वाजीतें?
आणा हो द्वारस्थ! तया, पूजासाहित्य आणवा जी! तें.' ११३
येतां, प्रभुचें, धर्म स्वकरें लागे, सभाजन कराया.
'धन्य' म्हणे यां[9], जसि रघुपतिबहुमानीं सभा जनकराया.
भक्तापुढें न मिरवी तेज श्रीमूर्ति, रविस भाजी[10] जी.
दावी बहु विनय, म्हणे जरि हि ब्रह्मादिकविसभा 'जी जी.'
द्रुपद विराट वृकोदर सात्यकि इत्यादि सर्व ही आले,
झाले कृतार्थ हरिला पाहुनि, चंद्रा चकोरसे, धाले. ११६
धर्म म्हणे, 'माधवजी! भ्यालें मन, करुनि बोध वळवा जी!
व्यसनीं तरेल मंदरसा, जरि ताराल तो धवळवाजी.' ११७
कृष्ण म्हणे, 'राज्याजी! कां भ्यालां? विजय हा असामान्य,
एका पुरारिवांचुनि[11] नाहीं च जगत्त्रयीं असा मान्य.' ११८
ज्या पाहुनि सुर हि म्हणति,'कृष्ण चि कृष्णानुजाधव[12], लवा[13] जी!'
तो धर्माला सर्वांमागुनि येउनि नमी धवलवाजी[14]. ११९
आलिंगुनि धर्म म्हणे, "वत्सा! विजयोत्सुका! महाबाहो!

१. दुर्योधनरूप ताक. २. मधुकैटभरूप अंधकाराच्या ठायीं. ३. टाकिता झाला. ४. सत्कुल, द्रव्य इत्यादिकांपासून उत्पन्न झालेल्या गर्वाला. ५. माझी आज्ञा. ६. अंधकारामुळें अडलेला. ७. गमनेच्छु. ८. शपथ. ९. धर्माला. १०. दाह करी. ११. शंकरावांचून. १२. सुभद्रापति. १३. नम्र व्हा. १४. अर्जुन.

‘मारिन जयद्रथ,’ म्हणसि, तरि सत्य तुजा सुकाम हा बा! हो.
आश्रय मोठ्या विजया विजया! होतोसि तूं करुनि औजि,
कीं हा प्रसन्न बहु तव मुखवर्ण, असा चि अच्युत हि, आजि.”
धर्मासि विजय सांगे स्वप्नींच्या अद्भुता अनुभवातें.
नमिति, क्षितिवरि ठेवुनिं शिर, सर्व संदेवकीज[2]नुं भँवातें[3].१२२
किति म्हणति, ‘काय सुरभी[4]? पुरवी आस्था पिनाकिलीला हो!’
किति म्हणति, ‘एक हरिहर; इतरीं हा स्थापिना किलीला[5] हो!’
धर्म म्हणे, ‘हूं! अद्भुत करुनि, मला आजि समरसव[6] दावा.
काय इतर रस? योग चि एक भला आजिसमरस वदावा.’
धर्मप्रेरित गेले ते भीमादिक सुरोपम रणाला;
रामप्रहित जसे दशमुखकटकांच्या सुँरोप[7] मरणाला. १२५

अध्याय नववा.

श्रितवत्सलें मुकुंदें त्यजिला स्वस्वामिभाव सार थिंता[8];
प्रेमें श्री हि न वरिली तैसी, जैसी स्वदाससारथिता. १
सिद्ध करिति यन्नामें[9] ब्रह्मादिसकळमनोरथास जुंनीं,
तो प्रभु म्हणे, ‘पटु न मीं, दे पंचाक्षर[10]मनो! रथा सजुनीं.’ २
देव म्हणे, ‘अर्जुनजी! व्हा सिद्धरथस्थ तपनकोपार्थ[11].’
तैं कां न म्हणेल मनीं, ‘ब्रह्मपदाद्यर्थ तप नको,’ पार्थ? ३
करुनि प्रदक्षिण द्विजवृंदासि, रथासि, तो कवि नयानें
मग वेघोनि[12] अधिष्ठी[13], जनकांका जेंवि तोकें[14] विनयानें. ४

१. युद्ध. २. देवकीनंदन कृष्णासह. ३. शंकरातें. ४. कामधेनु. ५. किल्लीला, युक्तीला. ६. युद्धयज्ञ. ७. उत्तम बाण. ८. अल्पसा. ९. पुराणानि—**पंत**. १०. पंचाक्षरमंत्रा! (‘नमःशिवाय’ हा मंत्र). ११. सूर्यकोपार्थ. १२. चढोनि. १३. रथासि अधिष्ठी=रथांत बसे. १४. बाल.

काय उणें त्या[1], करि सश्रीकृष्णा ज्या निवास विप्राशी?
कर्णाहीं स्वस्तुतिस श्रीकृष्णाजानि[2] वासवि प्राशी. ५
जाला निजदासाचा, ज्या स्ताविति सुधीर विप्र, तो दास;
श्रीनलिनीचा[3], चक्र त्यजुनि, धरि, सुधी रवि, प्रतोदास. ६
पांसुनिकर[4] हि, प्रभुच्या हेतु बहु प्रीतिचा, बुकासा च.
वाटे न कौस्तुभाला, जपला जगदीश चाबुका साच. ७
अनुभविती रूपाची एक स्थिति, एक हानि, पट[5] सूत[5],
तैसे हे कृष्ण सखे, एक रथी, एक हा निपट सूत[6]. ८
कृष्ण रथीं चढले; मग तो हि चढे पुत्र सत्यकाचा हो!
जेंवि हररथीं विधि-हरि[7]; दुसरा दृष्टांत सत्य काचा हो. ९
अवलोकुनि सात्यकिला पार्थ म्हणे, 'धर्मराज रक्षावा.
सैंधववधाहुनि उणा न तुवां हा कार्यभाग लक्षावा. १०
चिंता करूं नको, तो कुरुगुरु तेजें असो अनळ[8], सर[9] हा.
एक मजपुढें माधव, तूं जा धर्मापुढें, अनळस रहा.' ११
गेला तो धर्माला रक्षाया, जेंवि सत्यकपित्याला.
सुंगलोक्त[10] रामसेवा स्मरला पाहोनि सत्य कपि त्याला. १२
द्रोणें रचिला सैंधवरक्षार्थ व्यूहनायकव्यूह[11],
परमार्थरक्षणक्षम अपराजित जेंवि काय कव्यूह[12]. १३
चोवीस कोस लांब व्यूह, दहा कोस रुंद तो मागें.
जेणें श्रिता न बाधों द्यावा परकाळ[13] जेंवि सोमांगें[14]. १४
जिंकीसा कोणी हि न शास्त्रें, शस्त्रें, तपोनि धीरा ज्या,

---

१. ब्राह्मणाच्या आशीर्वादानी श्रीकृष्णासह ज्याला आपलें निवासस्थान केले आहे त्या अर्जुनास. २. द्रौपदीपति अर्जुन. ३. लक्ष्मीरूप कमलिनीचा सूर्य. (लक्ष्मीप्रियकर कृष्ण). ४. धूलीसमूह. ५. वस्त्र आणि सूत. ६. सारथि. ७. मूळ पाठ—**विधि-व हि.** (व=वरुण). ८. अग्नि. ९. हा अर्जुन सरोवर [आहे]. १०. सुग्रीवाने सांगितलेली. ११. सर्व व्यूहांपेक्षां श्रेष्ठ व्यूह. १२. कवितर्क. १३. शत्रुरूप काळ. १४. कैलासें—**पंत.**

तो अपला, अमृतरसा बहु शक्र तसा, तपोनिधी राज्या. १५
सैंधव[१] मागें दूर स्थापूनि व्यूहगूढगर्भांत,
होय पुढें परकटकीं जाया, दव[२] जेंवि शुष्कदर्भांत. १६
व्यूहापुढें स्वयें गुरु, दुर्मर्षण[३] त्यापुढें, उभा राहे.
मृग जैसा वाराया हरिची; तो वाट जिष्णुची पाहे. १७
सेनाग्रीं वाजविती नरनारायण सखे दरवरा[४] जे,
ते मोरसे, भुजगसे ऐकति होउनि सखेद रव राजे. १८
रोमांचकंचुकाला[५], कडकडतां कृष्णकंबु[६], कंपि[७] त्याला;
पर सोडी भानाला, सिंहरवें जेंवि जंबुक पिल्याला. १९
बहु गज हय हगति मुतति, दे शंखस्फुरण तें विपत्तींतें.
श्रीनृहरिनामगर्जन भूतांतें होय, तेंवि पत्तींतें. २०
ज्याचे निवातकवचाद्यसुरबळा निपट म्हणति, शर 'दभ्र[८],'
त्या दुर्मर्षणबळ किति? गर्जुनि भिववील वायु शरदभ्र[९]? २१
अर्जुनबाणसमूहें दुर्मर्षणकटक सर्व भंगे तें,
जरि विजयशक्तितें पर रोधिल, सैकत[१०] हि सेतु गंगेतें. २२
दुःशासन होय पुढें दुर्मर्षणसा चि भग्न हि, रणांत.
खद्योततेज उरतें कांहीं तरि काय अर्ककिरणांत? २३
दुःशासन शीघ्र पळे, जाणों गिरिवरुनि दगड तो घसरे.
गुरुवरि जाय कपिध्वज, जेंवि पुढें, मथुनि सेतु, ओघ सरे. २४
कृष्णानुमतें अंजलि जोडुनि, अर्जुन म्हणे, "अहो गुरुजी!
'स्वस्त्यस्तु[११]' म्हणा, द्या मज शिष्या आशी, जयप्रदा उरु[१२] जी.
पांडुसम, युधिष्ठिरसम, कृष्णसम, तुम्हीं त्रिनेत्रसम मान्य[१३] हित.
करिल प्रसाद तुमचा जेंवि, तसें नाकनाथ न, ममहित. २६
प्रेम असामान्य करी गुरुराज, दयाळु जनक सामान्य,

१. जयद्रथास. २. दावानल. ३. या नांवाचा धृतराष्ट्रपुत्र. ४. शंखश्रेष्ठ. ५. रोमांचरूप कवचाला. ६. कृष्णाचा शंख. ७. मारुती. ८. तुच्छ. ९. शरदृतूंतील मेघ. १०. वाळूचा बांध. ११. कल्याण असो. १२. फार. १३. पूज्य.

ते न स्मरेल जो, तो होईल कृतघ्न जन कसा मान्य? २७
या दुर्भेद्यव्यूहीं इच्छितसें आजि मीं शिरायास.
तुमचा प्रसाद नसतां होइल माजा वृथा चिरायास[1]. २८
अश्वत्थामा तैसा सैंधववधपण हि, हा हि राखावा;
कीं भंगतां प्रतिज्ञा मानधनें अग्नि वा हिरा खावा." २९
हांसोनि द्रोण म्हणे, 'पार्था! मजला न जिंकितां आजि
जिंकावया जयद्रथ शक्य नव्हे; मजसवें करीं आजी.' ३०
ऐसें वदोनि मार्गणवृष्टि[2] तयावरि महातपा सोडी,
जैसी आटोपाया मत्तगजाशिरीं महात पांसोडी[3], ३१
तों अर्जुन, गुरुकार्मुक खंडाया, बाण निजगुणीं जोडी,
तों जाणोनि गुरुप्रभु गांडीवाच्या चि त्या गुणा तोडी. ३२
जोडुनि गुण पार्थ करी कुरुसेनापालविप्रकटकांता[4],
कीं गुरुपराभवें ही कु[5] रुसेना; पालवि[6] प्रकट कांता[7]. ३३
त्या दोंही कृष्णांवरि गुरु खवळे जेंवि देव कीनाश[8];
बहुधा म्हणे, 'पृथेसह शोकें पावो चि देवकी नाश.' ३४
द्रोण करी नाराचें क्षत वक्षीं, जेंवि तक्षक रदानें[9].
कांपे क्षण, जो[10] भीता रक्षाया परम दक्ष करदानें[11]. ३५
धैर्य धरुनि गुरुवरि शर सोडी श्वेताश्व जेंवि कुपिताही.
हर्षे द्रोण, न कोपे. पुत्रोत्कर्षें कुढे[12] न[12] कुपिता ही. ३६
जो योजिला गुरूनें, सर्व हि तो कृष्णरक्त सायक पी.
याच्या व्रजीं[13] प्रसादें खाती ब्रह्माद्यलभ्य[14] साय कपी. ३७
गुरुशर पडाति नररथीं, नवजळजीं[15] जेंवि भृंग सुरसार्थें[16].

---

१. चिरकालीन परिश्रम. २. बाणवृष्टि. ३. झांपड. ४. कौरवसैन्याचें पालन करणाऱ्या द्रोणाचे सैन्याच्या नाशास. ५. पृथ्वी. ६. रक्षण करवी. ७. प्रिय पुरुषाला, (धर्माला.) ८. यम. ९. दांतानें. १०. कृष्ण. ११. हात देऊन. १२. दुःख न मानी. १३. गोकुळीं. १४. ब्रह्मादिकाना अलभ्य अशी. १५. नूतन कमलांवर. १६. उत्तम मकरंदार्थ.

कीं त्या सुयज्ञवाटीं शिरला, घ्याया स्वभाग, सुरसार्थ. ३८
केशव म्हणे, 'सख्या! हा गुरु सोडुनि मुख्य कार्य साधावें;
सैंधववधार्थ सत्वर, नियत शिवार्चार्थ आर्यसा, धावें.' ३९
पार्थ म्हणे, 'सूचविलें समयीं हित, उचित काय तुज वाहूं?
चाल सख्या! लवकरि, हा कुरुसेनापाल घाल उजवा; हूं.' ४०
गुरुतें प्रदक्षिण करुनि रथ काढी वासुदेव वेगानें,
न च म्हणितलें जयाच्या 'किमपि' यशाच्या 'न देववे,' गानें.
जातां गुरुवरि सोडी शर नर, होऊनियां पैरावृत्त.
असुरा अमृत तसें बहु दुर्लभ, ज्या साधुचें पैरा वृत्त. ४२
द्रोण म्हणे, 'रे अर्जुन! कोठें जातोसि? कां निसरलास?
शत्रुस न जिंकितां तूं, न निघसि कीं; कां पणा विसरलास?'
पार्थ म्हणे, 'शत्रु न तूं, माजा गुरुराज, बा दयालो! कीं.
जोडील कोण समरीं तुज जिंकुनि साधुवाद या लोकीं?' ४४
ऐसें बोलोनि निघे अति सत्वर सिंधुराजवधकर्मा.
त्या अयुतबळें रोधिति जय, कांबोज, श्रुतायु, कृतवर्मा. ४५
त्या कटकातें मथितां, गांठी कुरुगुरु पुन्हां हि; परि त्यातें
सोडी पार्थ महामति, कालविलंबार्थ युद्ध करित्यातें. ४६
कृतवर्म्यासीं झटतां, देव म्हणे, 'चाल करुनि मथना, तें
आणूं नको चि चित्तीं, व्याही हें, त्यजुनि धर्मपथ, नातें.' ४७
मोडुनि भोज निघे, कीं, प्रभु वरिचेवरि म्हणे 'सख्या! निघ रे!'
शिरतां नर, द्रवे परबळ अर्कें घन हि घृत जसें विघरे. ४८
पांचाल्य, उत्तमौजा, चक्रत्राता दुजा युधामन्यु,
त्यां गांठी भोज, जसा गतसत्संगा तपीं बुधा मैन्यु. ४९
ख्याली ज्याला वरुणापासूनि नदी प्रसिद्ध पर्णाशा;

१. उत्तम यज्ञमंडपीं. २. देवसमूह. ३. परतलेला असा. ४. ज्या द्रोणाचें. ५. शत्रूला. ६. गेला आहे सत्संग ज्यापासून अशा. ७. कोप. ८. प्रसवली. ९. या नांवाची नदी.

जेणें पूर्ण न केली स्वपरिभवें शत्रुची च कर्णाशा[1]· ५०
पर्णाशा प्रार्थी बहु, 'ज्या अमर करा वरें,' असें वरुणा,
ज्याला मंत्रपुरस्कृत[2] सुगदा देउनि पिता करी करुणा; ५१
ज्यासि म्हणे वरुण, 'तरणि[3] होउनि अरिसागरांत तारील*;
युद्ध न करि, त्यावरि जरि सोडिसिल, गदा तुला चि मारील,'
तो धांवला श्रुतायुधराजा भीमानुजासि वाराया;
होउनि विरथ, स्वगदा सोडी नारायणासि माराया. ५३
जें भक्ष्यभ्रांत्यागतमूषीतें[4] भय महाभुजग दे, तें
त्या वरुणसुतनृपाच्या, देता जाला महाभुज[5], गदेतें. ५४
जसि योजितां अविषयीं कृत्या, तसि ती महागदा परते;
मारी श्रुतायुधाला, सर्व भयें भंगले तदा पर ते. ५५
मग कांबोज सुदक्षिण नृप वधिला, जेंवि सिंह शरभानें.
हरिति[6] शिरें बहुतांचीं जैशीं तैशीं च पार्थशर भानें. ५६
हाणी श्रुतायुराजा समरीं रक्तप्रपार्थ[7] तोमर तो
मोहे प्रभु हीं; जाणों वदला, न वदोनि, पार्थ तो 'मरतों.' ५७
तद्बंधु अच्युतायु हि हाणी शूळेंकरूनि सितवाहा.
देव म्हणे, 'बा! सावध हो; देइल हर्षमोह कितवा[8] हा.' ५८
उठतां, वाटे, आला जावूनि प्रेतराजसदनातें,
वारा घालूनि पुसी प्रभु वारंवार मित्रवदनातें. ५९
गमले स्वकाळिजा अहि डसले शर शौरिच्या शरीरा जे,
विजया; निजनयनयुगीं कण, दोघे बंधु, ते शरी[9] राजे. ६०
दावी विकळत्व प्रभु, जों कांहीं कौतुकें चि कोपार्थ;
इंद्रास्त्रें कटकासह करि दोघांचें हि भस्म तो पार्थ. ६१
नियुतायु एक, दुसरा दीर्घायु, कुमार वीर जे त्यांचे,

---

१. श्रवणेच्छा. २. मंत्रपूर्वक. ३. नौका. ४. भक्ष्य पदार्थाच्या भ्रांतीनें आलेल्या उंदरीस. ५. अर्जुन. ६. देहभानें हरिति. ७. रक्ताची पोई होण्याकरितां. ८. दुर्योधनास–पंत. ९. बाणधारी श्रुतायु आणि अच्युतायु. * [गदा] तारील.

ते ही वधिले विजयें राहों न दिले चि गर्व जेत्यांचे. ६२
वेष्टिति अंग कलिंग प्राच्य असे बहुत भूप कोपानें;
ते दंडिले नरानें, जेंवि स्वपशु प्रमत्त गोपानें. ६३
पार्थ प्रवर्तवी, परबळ मर्दुनि, शोणितापगेला हो!
जैसा वर्षाकाळें, तैसा चि क्षोणिताप गेला हो! ६४
प्रभुसि गदेनें हाणी तो अंबष्ठश्रुतायु जगदीशा.
हृदयीं 'धन्य' म्हणे त्यां विजयध्वजनिलय वायुज गदीशा.
नर त्या गदेसि खंडी जों तों धावे धरूनि दुसरीतें;
आला गमे नदाचा लोंढा चि पुढें करूनि सुसरीतें. ६६
तोडी आधीं प्रभुलीं मग पार्थाला पुनःपुन्हां रागें;
अद्भुत तें, चावावे गरुड-गुहशिखी बळें जसे नागें. ६७
जासि गति घटकर्णाची करि, पुरवाया स्वकाम राम रणीं,
झाली प्राप्त तसि च त्या पार्थापासूनि पामरा मरणीं. ६८
शिरतां विजय बहु करी दुर्योधनकटक तें विकळ पातें.
भिववील न प्रवेशें, हरिणांच्या, हरि हि तेंवि, कळपातें. ६९
व्यूहीं शिरतां अर्जुन, दुर्योधन निजमनीं म्हणे 'हाय!'
जाय द्रोणापासीं, नमुनि म्हणे त्यासि, 'हें बरें काय? ७०
तो तुज समक्ष कैसा सिरला व्यूहीं? शिरों नये वातें!
तेजें अलंघ्य कीं तूं आचार्या! वासवादिदेवातें. ७१
भ्याले सर्व हि योद्धे पार्था, हरि जेंवि वधपरा शरभा.
आम्हां न सोसवे नररथमा, जासि राक्षसां पराशरभा. ७२
दिधलें जयद्रथाला अभय, व्यूहीं सिताश्व शिरकविला.

---

१. पूर्वदेशाचे राजे. २. रक्ताच्या नदीला. ३. पृथ्वीचा [उष्णतारूप व पीडारूप] ताप. ४. त्या गदाधरश्रेष्ठाला. (श्रुतायूला). ५. अर्जुनाचा ध्वज हें च घर ज्याचें असा मारुति. ६. कार्तिकेयाचा मोर. ७. कुंभकर्णाची. ८. हल्यानें. ९. पराशरमुनीचें तेज. (आपल्या पित्याला राक्षसांनीं मारल्याबद्दल या मुनीनें राक्षससत्र केल्याची कथा आहे).

रक्षोचितें प्रतिज्ञावचन, न तसें धन, कलत्र, शिर, कवित्व. ७३
विश्वासघात कीं हा! लाविंयला त्वां चि पाप डाग मला.
अभयद् जयद्रथा तव कर माथां, जेंवि घापडा, गेमला. ७४
मद्विप्रियरत, धर्मप्रियरत, तूं स्पष्ट आजि कळलास.
मज पोषित्या विषफळें, अमृतफळें मद्रिहितार्थ फळलास. ७५
तूं मधुनें सारविला, केवळ वरि मात्र गोड, वाखर वी.
जो गुण करी, तयाचें, अरिवश होउनि, अनिष्ट वाख रची. ७६
खेदें प्रलाप केला, गुरुजी! चित्तीं धरूं नका, पावा,
रक्षा सैंधव; आपण लाउनि पोषुनि तरू न कापावा.' ७७
द्रोण म्हणे, "तूं अश्वत्थामासा, हें न अन्यथा नातें.
सेवी गुरुमातेच्या विद्यारूपा, न अन्य थानातें. ७८
कोप नसे चि तुजा मज, सांगतसें सत्य मीं, न वंचकसा.
माजा धनंजयाचा होइल तुल्यप्रताप संचं कसा? ७९
मीं वृद्ध, रथी सारथि नर नारायण, सखे तरुण बा! ते;
अक्षय लक्षयशोधनजनसन्नुत रथ, तुरंग, धनु, भाते. ८०
बा! सोडिले शर पुढें जे जे त्या अर्जुनें महाभागें,
वेगातिशयें पडती ते, एक क्रोश तद्रथामागें. ८१
हयबळ बहु, कृष्णाचें निपुणपण हि बहु, न सांगवे गा! तें.
न तसा संख हि, सोसिल हि प्रवयाचें न आंग वेगातें. ८२
व्यूहाचें मुख सोडुनि त्यामागें म्यां वृथा न लागावें.
वदलों 'धर्म धरिन' तें करिन; मग तुम्हीं न कां मला मावें? ८३
करितां युद्ध, धनंजय उजवें घालूनि, हात जोडूनीं

१. रक्षण करण्यास योग्य. २. [नाशकारक] गमला. ३. माझ्या शत्रूसाठीं. ४. वखा—पंत. ५. दोरी वळतो. ६. ताग. ७. सर्व साहित्याचा मेळ. ८. यश च आहे धन ज्याचें अशा लक्षजनानीं उत्तम प्रकारेंकरून स्तुत असा. ९. अर्जुनाच्या रथाच्या मागें. (त्याच्या रथाचा वेग बाणापेक्षां हि अधिक होता हा भाव). १०. बळाचें.

गेला, न जिंकितां मज बहु होकेरितां हि, शीघ्र सोडुनीं. ८४
अर्जुन शिरला व्यूहीं, त्यामागें धर्म सांपडेल मला;
सुखसाध्य यक्षराजत्यक्त निधि जसा, तसा चि तो गमला. ८५
मीं जातों धर्मावरि, तूं जा त्या पांडवास वाराया.
होय सुदुःसह जीवितनिस्पृहजनकांड वासवा रायः!' ८६
भूप म्हणे, 'इच्छावा बाळें घ्याया सुधांशु उडुनि करें,
तैसें हें. गुरुजि! कसा जिंकावा चंडभानु उडुनिकरें? ८७
हें न घडेल, न म्हणवे; धरिता झाला धरेसि दर्भ कसा?
रक्षावें यश आपण. हा शिष्य करिल गुरूक्त अर्भकसा.' ८८
द्रोण म्हणे, 'कुरुराजा! पार्थ दुराधर्ष सत्य, परि त्यातें
तूं रोधिसील माझ्या सामर्थ्यें, सैंधवांतकरित्यातें. ८९
होसील त्या प्रवाहा पर्वत तूं, मीं नव्हें अलीकवचा.
तुज लेववितों तें ज्या, दृढता वज्राहुनीं भली, कवचा. ९०
घे कवच, अभेद्य सुरासुरवरसर्वास्त्रशस्त्रवृष्टीनें,
श्रीशुकवैराग्य जसें रंभादिस्त्रीप्रकांडदृष्टीनें.' ९१
श्रीगुरुनें लेवविलें नव कनककवच, जपोनि मंत्रास,
जें अरिचा हरि, सत्पदरज मृतिचा जेंवि, सर्व संत्रास. ९२
द्रोण म्हणे, 'वृत्रासुर या सामर्थ्यें चि जिष्णुनें मथिला;
साक्षाद्रुद्रें चि कवचधारणमंत्रप्रयोग हा कथिला. ९३
हरिपासुनि जोडुनि दे हें विद्यासुभ्रन अंगिरा जीवा.
तो अग्निवेश्यगुरुला, हृद जीवन जेंवि संगिराजीवा. ९४
लेववीलें तुज म्यां हें, कौतुक दाविल अभेद्य कवच, रणीं.'

---

१. हटकितां. २. शर–पंत. जीवावर उदार झालेल्याचा बाण. ३. चंद्र. ४. प्रचंड सूर्य. ५. नक्षत्रसमूहें. ६. मी द्रोण मिथ्यावादी नाहीं. ७. रंभादि उत्तम स्त्रियांच्या दृष्टीनें. ८. हरण करी. ९. मृत्यूचा. १०. इंद्रानें. ११. बृहस्पतीचा बाप. १२. बृहस्पतीला. १३. माझ्या अग्निवेश्यगुरूला. १४. डोह. १५. जल. १६. चिकटून असणाऱ्या कमळास.

ऐसें ऐकुनि गुरुच्या, घाली निघतां नृपाळ कव, चरणीं. ९५
जाय सुयोधन, वारुनि पार्थातें, सिंधुराज राखाया.
स्पर्शो युधिष्ठिरचमू व्यूहा, जसि सिंधुरा जरा खाया. ९६

अध्याय दहावा.

मारुति सात्यकि धृष्टद्युम्न तसे कुरुबळासि तुडवीती,
कुनृपतिराष्ट्रासि जसे दुष्काळ, व्याधि, चोर, बुडवीती. १
द्रोण न थारे क्षण परकटकांत, जसा न रुद्र थारावा.
तच्चापरवा पांडव भीति जसे अहि गरुड[4]थारावा. २
द्रोण क्षत्रियहृदया बहु, जैसी भीति राम[5] दे वधुनीं.
करि पूर्ण, सेवित्यांचे, रक्तनदी, जेंवि काम देवधुनी. ३
शतसंख्य नाचले त्या अद्भुतसमरोत्सवीं भटकबंध.
वातें घनसा, द्रोणें धर्माचा भेदिला कटक[6]बंध. ४
रक्तनदींत बुडाले गज, मग गेले न कोण वाहोन?
गमला गोवर्धनें[7]नगवर्षिघनसमूह शोर्णवाहोन. ५
द्रोणरण विलोकुनि, सुर, सिद्ध, स्मरती तदा पिनाकिरणा;
म्हणती, 'दापिल काळा हा, रविच्या काय दापिना किरणा?'
गांठी धृष्टद्युम्न द्रोणाला, राहु जेंवि रविला हो!
सिकताद्रि नदेंसा, तो वाटे त्या बाहुजें विरविला हो! ७
भिडवूनि हयांसीं हय, घेउनि तेजस्वि चर्म करवाळी[10]
तो स्वरथावरुनि उडे जैसा समरोग्रकर्मकर वाळी[11]. ८

---

१. मिठी. २. हत्तीला. ३. वार्धक्य. ४. गरुडाच्या शब्दास. ५. परशुराम. ६. सैन्यरचना. ७. गोवर्धनपर्वतावर वृष्टि करणारा मेघसमूह. ८. रक्ताश्म जो द्रोण त्याहून उणा. ९. क्षत्रियें. (धृष्टद्युम्नानें). १०. खड्गधारी. ११. सुग्रीवबंधु.

द्रोणावरि झड घाली तो, जेंवि श्येन आमिषा नेयां[1].
कौरव म्हणती बहुधा, 'काळ चि हरणार यो[2] मिषानें धा[3].' ९
चढतां युगीं[4], हयांच्या पृष्ठीं हि, क्षिप्र सर्व विभ्रम या
पाहुनि पर पृथ्वीपति झाले; परि पावला न विप्र भया. १०
खंडुनि असि, चर्म रथ हि, 'मर्मी सर्वत्र विंधुनि, करानें
घेउनि खरे[5] शर जोडी चापीं, तो शक्तिसिंधु निकरानें. ११
प्राण हरावे चि म्हणुनि जो प्रखरतराशुगासि[6] गुरु सोडी,
तो तत्काळ चतुर्दशबाणाहीं त्यासि सात्यकी तोडी. १२
सात्यकिला षड्विंशति[7] शर हाणि द्रोण तो महाकोपी.
तो माधव[8] तितुके चि प्रखर शर गुरुस्तनांतरीं ओपी. १३
तो वीरांला राजा धर्म म्हणे, 'सैन्यपाळ[9] पळवा हो!
सात्यकिरणप्रवाहीं पडला गुरु, हा असा चि पळ वाहो.' १४
बळप पळविला तें गुरु दावी भृगुवीररसा समरसरणी[10].
किति म्हणति, 'देखिला चि न यामागें या रसासम रस रणीं.'
शैनेय म्हणे, 'सूता! द्रोणावरि नीट वाह* हाक रणीं;
करित नसे विप्राची, धृतपरधर्मप्रवाह[11] हा, करणी. १६
षट्कर्मीं[12] च असावें नित्य रत, ब्राह्मणें अघातरतें[13].
क्षत्र स्वधर्मयुद्धानुष्ठानें सर्वथा अघा तरतें.' १७
सात्यकिसीं द्रोणासीं होय महायुद्ध, तेधवां कविला
वाटे, तद्बाणनिहत[14]कटकशवभरें[15] अहींद्र वांकविला. १८
इषुनीं झांकुनि घेती ते, करुनि छत्र, केतु विध्वस्त.

---

१. न्यावयाच्या. २. या धृष्टद्युम्नाच्या रूपानें. ३. द्रोणास. ४. युग=रथ. ५. तीक्ष्ण. ६. त्या हि पेक्षा प्रखर बाणास. ७. सव्वीस. ८. मधु यादवाचा वंशज सात्यकी. ९. सेनापति धृष्टद्युम्न. १०. युद्धरीति. ११. परधर्माचा ओघ स्वीकारला आहे ज्यानें. १२. अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान व प्रतिग्रह या षट्कर्मीं. १३. अहिंसारतें. १४. त्यांच्या बाणानीं मारिलेल्या सैन्यांतील प्रेतांच्या ओझ्यानें. १५. शेष. * घोडे.

तो अप्रकाश[1] त्यांचा आप्तकुमुदखेदहेतु[2] विध्वस्त[3]. १९
सात्यकिनें गुरुगुरूंचीं[4] कोदंडें खंडिलीं रणीं सोळा.
त्या समरचमत्कारें केले ब्रह्मादिसुर नभीं गोळा. २०
शिष्याच्या शिष्याला तो गुरुवर बहु मनांत मानवला.
कां नवलाव नव्हे, घटकर्णगळीं[5] जरि बसेल कानवला? २१
गुरुयोजित सर्वास्त्र प्रत्यस्त्रें सात्यकी स्वयें शमवी;
रमवी सत्सुरदृष्टिसि, वमवी मद, अहितदृष्टिसि भ्रमवी. २२
करितां गुरुशरपटळें दिनकरतेजोविनाश, तम खवळे.
सात्यकिकडे मनें, विजयार्थ, विनविल्याविना, शतमख वळे. २३
गुरु सात्यकि रक्षाया, धरुनि सुधैर्यायुधा बहुतरा जे
भिडले, झाले शास्त्रज्वलनीं, न करुनि विलंब, हुत, राजे. २४
हरिनें जेंवि नराचा, अरुणें रथ पळविला न तपनाचा.
मुनि म्हणति परस्पर, 'हें पाहुनि जालें चि सफळ तप, नाचा.' २५
अरि[6] एक क्रोश पुढें लक्षुनि ज्या ज्या शरा विजय सोडी,
क्रोश पुढें गेल्यावरि मागें तो तो तदीयशिर तोडी. २६
तो कीं सूत, मिरविला तिळभरि[7] हि जयापुढें न वेग मनें,
रविचे उणे गुणें हय, जिंकितिल कवण तयां नवे गमनें? २७
विंदानुविंद ताडिति पार्थासि जसे, तसे चि गोविंदा[8].
विरथ करुनि अनुविंदा मारी लोकैकवीर तो विंदा. २८
ताडी भाळीं त्यातें कोपें अनुविंद तो गदाघातें,
ज्याचें चरणस्मरण चि नाशी बहुनरकभोगदाघातें[9]. २९

---

१. अंधकार. २. त्यांचे आप्त अर्जुनदुर्योधनादि हीं च चंद्रविकासिनी कमलें, त्याना खेदकारण. ३. चंद्रास्त. ४. सात्यकीचा गुरु अर्जुन, त्याचा गुरु द्रोण, त्याची. ५. कुंभकर्णाच्या घशांत. ६. अर्जुनाची गति इतकी विलक्षण होती कीं, एक कोस अंतरावरील शत्रूंवर त्यानें सोडलेले बाण शत्रूना भिडून त्यांचा शिरश्छेद करीपर्यंत तो त्या शत्रूंच्यापुढें एक कोस चालून जाई! ७. अर्जुन. ८. कृष्णातें. ९. बहुत नरकयातना देणाऱ्या पातकातें.

अनुविंद्बाहुमस्तकखंडन केलें पळें सिताश्वानें.
नरकीर्ति[1] नरबळें[2] अरि, हरितिल हरिचीं बळें सिंता[3] श्वानें. ३०
श्वश्रूकर जेंवि शिरे गेहीं, जन्हि न म्हणती सुना 'सीर;'
व्यूहीं तेंवि कुरुचमू धिक्कारुनि तो धरासुनासीर[4]. ३१
श्रमला, जयद्रथाच्या, जायासि न शक्त हा, निकट कांहीं.
हें योजुनि वेढियला पार्थ, करायासि हानि, कटकांहीं. ३२
त्या समयीं पार्थ म्हणे, 'देवा! संश्रितशुभाकरा[5]! वाजी
श्रमले कीं; श्रमशमना घडिभरि तरि रथ उभा करावा जी!'
कृष्ण म्हणे, 'माज्या ही हें चि मनीं, लोळवीन हे वाजी.
लोळिव तूं हि कुरुचमू, बा! करित्ये तुजसवें हि हेवा जी.' ३४
उतरे रथावरुनि नर, पळवी कुरुकटक कृतपराभव तें;
करि निर्मनुष्य मंडळ, तो एक क्रोश आपणाभवतें. ३५
स्वस्थस्वांतें[6] क्रीडे कुरुबळपंकजवनांत[7] पार्थकरी[8].
मंत्रबळें सुसरोवर निर्मुनि, शरगृह अनातपार्थ[9] करी. ३६
शर जेंवि किरण भवतें, जें कौरवकटक तो चि परिवेषें[10].
रवि च कविमतें अर्जुन तेजें रूपें हि, भिन्न परि वेष. ३७
निःशंक कुरुबळीं नर जेंवि, हरिशतावृतीं हि शरभ वनीं,
पर्वीं[11] शिवालयींसा, शिरला देवर्षि[12] शीघ्र शरभवनीं[13]. ३८
प्रभुनें मुक्त करुनि हय, चुचकारुनियां हळू च कौशल्यें,
निजबोधें[14] श्रितहृद्गत[15] दुःखेंसीं, सकळ काढिलीं शल्यें. ३९
अश्व परशराहीं, भवतापाहीं जेंवि दास, पोळविले,
ते देवें, भक्तिरसें जाणों स्वचरणरजांत, लोळविले. ४०

---

१. अर्जुनाची कीर्ति. २. सामान्य मनुष्याचीं सैन्यें. ३. सिंहाची स्त्री. ४. धरा=पृथ्वी+सुनासीर=इंद्र=पृथ्वींद्र अर्जुन. ५. भक्तांच्या कल्याणाची खाण च अशा देवा! ६. स्वस्थ मनानें. ७. कुरुसैन्यरूप कमलवनांत. ८. अर्जुनरूप हत्ती. ९. सावलीकरितां. १०. खळ, घेर, परिधि. ११. पर्वकाळांत. १२. नारद. १३. शरगृहीं. १४. आत्मबोधें. १५. भक्तांच्या हृदयांतील.

देवर्षि मुखीं घालुनि बोट म्हणे, 'हा! सुयोधना कुटिला!
भक्तिबळें चि पहा हा परमेश्वर आजि अर्जुनें लुटिला! ४१
ज्याचा पदनख दासां जें सुख दे, तापल्यां न तें विधु, तो,
भगवान् स्वयें अहा! या विजयहयां, सत्यदास[1] तेंवि, धुतो.
आम्हीं दत्ततेसे[2] गुण गुरु लघु हो! वर्जुना, नरा बावा!
तूं धन्य; खळ[3] हि; नातरि यापरि हा[4] अर्जुना! न राबावा. ४३
ज्याच्या श्रीपददास्यें पावे तोखा सदा रमा ज्याया,
हरितो मना, नराचा होउनि तो खासदार, माज्या या. ४४
पुरुषार्थद ते केले, दासहयहितोदयाकर खरारे.
जालासि दासदास, प्रभु ही, तूं बा! दयाकर खरा रे! ४५
सुखद स्पर्श श्रीच्या, बहुधा न हयांसम, स्तनाचा या.
हें यश गावुनि, शिवसा, लागेल सुधी समस्त नाचाया. ४६
प्रेमें माता बाळा न्हाणी, कीं भक्त शंभुच्या लिंगा,
तैसा चि नरहया हरि. कवि हो! याचे चि पाय आलिंगा.' ४७
औषध सुचणक[5], कल्पी[6] पीतपट पसा हि तोबरा माप.
श्रितसाहित्य कराया न बरा मंदार[7]; तो बरा माप[8]. ४८
हरि हरिततृणीं[9] चारी तो प्रभु, ज्याचा प्रताप दुर्वार.
'हरि हरि!' तई करिति, पद देउनि गणपतिशिरीं हि दूर्वा रं[10].
तोकतृषाशमना कीं क्षाळाया तात तोकमळ, पाणी
प्यायाचें ही वेची; करि, न पिवुनि, तेंवि तो कमळपाणी. ५०
उच्चैःश्रवा[11] म्हणावा पार्थाच्या कां न 'नीच' तुरगानीं?
ज्यां पूजी तो, ज्याचें यश नंदनकाननीं चतुरंगानीं[12]. ५१
योजुनि तुरगवर रथीं, आपण कुरुबळ पहात देव रिघे;

---

१. खरोखरीच्या नोकराप्रमाणें. २. दत्तात्रेयासारखे. ३. दुर्योधन—पंत. ४. कृष्ण. ५. चांगले हरभरे. ६. पीतपट (पीतांबर) हा तोबरा आणि पसा हें माप कल्पी. ७. कल्पवृक्ष. ८. लक्ष्मीपति. ९. हिरव्या गवतांत. १०. रद. ११. इंद्राचा घोडा. १२. चतुरांच्या गाण्यांत.

मग विजयातें, मर्दुनि रईवाया खळप, हात दे, वरि घे. ५२
चालवितां प्रभुनें तो, गरुडें स्तविला तसा चि, रथ, वातें.
फाटे परबळ, वाटे तम चि, कनक[1]कशिपुवक्ष अथवा तें. ५३
वेदासि नास्तिक, तसे गेले पार्थासि भीरु सोडूनीं,
मोडूनि धर्मसन्नय[2]मर्यादा, प्राज्यें[3] पाप जोडूनीं. ५४
नद सिंधुपासुनि, नरापासुनि पर, परतले न माघारे.
सुर म्हणति, 'भला! क्रीडा करिसी शात्रवशशांत[4], वाघा रे!
कुरुकटकराहुवदनाआंतुनि ते कृष्ण रविशशी सुटले,
कीं ते मकर, व्यूह हि जाळ, सुभट तंतु, तटतटां तुटले. ५६
कृष्ण जयद्रथ पाहुनि होति सुखी, जेंवि यज्ञवाट[5] सुर;
मरुधन्वदेशमार्गीं[6] जैसे, प्राशूनि तोय वाटसुर. ५७
गज गांठिला हरीनीं, तुडवुनि गेला मदांध पुच्छातें,
तुच्छातें बहु मानिति, तृषित मधुप जेंवि कुँटजगुच्छातें[7]. ५८
श्वेताश्व म्हणे, "न शकुन झाले यां आजि सा रथां बरवे.
प्रभुजि! म्हणा, 'सुद्रष्टा[8] तरि हि पहा आजिसार[9] थांब, रवे!'
त्यां वाहिला प्रभुपदीं, तो, जिंकिल आजि सा रथां, बेल.
जन्हि भानु बहुद्रष्टा, देखाया आजिसार थांबेल. ६०
देसिल जयद्रथा! तूं मरुनि अयश आजि सा रथां नीच्या!
देवींच्या पदराला ढाळिल हा आजिसार थानींच्यां[10]." ६१
विजय असा हर्षे, तों दुर्योधन होय आडवा राया!
विघ्नहरा[11] विघ्न जसा किंवा उदधीस आड वाराया. ६२
कृष्ण म्हणे, 'कौंतेया! श्रीमद्रुद्रापुढें जसा मार[12],
आला पुरुषव्याघ्रा! दुर्योधन मूढ हा ससा, मार. ६३

---

१. हिरण्यकशिपूचें हृदय. २. धर्म आणि सुनीति यांची मर्यादा. ३. बहुत. ४. शत्रुरूप सशांत. ५. यज्ञमंडप. ६. मारवाड देशाच्या मार्गांत. ७. कुडाच्या फुलांचे झुबक्यास. ८. चांगला पाहणारा. ९. युद्धसामर्थ्य. १०. स्तनावरच्या. ११. गणपतीस. १२. मदन.

तुज हा वराक बाहे, तरि हरिस रणार्थ कां न बाहु रुरु[1]?
घालुनि गांठि, अधर्म हि धर्माची करिल कां न बा! हुरुरु[2]? ६४
मरणार्थ बाहतो हा तुज, नरसिंहास मस्त बकरा गा!
करितील मराळाचें काय, धरुनि ही समस्त बक रागा?' ६५
झाला धनंजयाला मान्य अभिप्राय हाटकपटाचा[3].
त्या वाटे मोडावा खळ, सुनृपा जेंवि हाट[4] कपटाचा. ६६
कुरुपतिरथाभिमुख रथ चालवितां नीट लोकनाथानें,
कटकें न रोधिति, जसीं रंभेचीं शुकविलोकना थानें. ६७
पार्थावरि नृप उठतां, कुरुसेना विप्रभा वदे, 'हा! हा!
होमी पतंग दीपीं, नुमजुनि तेजप्रभाव, देहा हा.' ६८
भूप[5] म्हणे, 'कां भ्यालां? भट हो! माजा प्रतापहात पहा.
परजीवन निःशेष प्राशील प्रलय[6]भास्वदातप हा. ६९
जाणा म्यां कृष्ण सख्यापार्थासह आजि, हरुनि मद, वधिला;
पावेल भुजबळें नर न, जलधिच्या तेंवि, तरुनि मंदवधिला.'
पार्थां हि म्हणे, 'जरि तूं वीर्यें झालासि पांडुच्या, पाहूं
शस्त्रास्त्रबळ तुझें; दे यश शारदचंद्रपांडु[8] चापा; हूं.' ७१
हाणी तीन शर नरा, च्यार हयां, नवघनप्रभास[9] दहा;
तोडी प्रतोद हि; म्हणे तें पाहुनि जिष्णुचा[10] सभासद 'हा!'
पार्थें शर पाठविले भेदाया मर्म, वातसे, चवदा.
कृपणगृहीं अतिथि जसे, नृपदेहीं ते हि बा! तसे च, वदा. ७३
तितुके चि पुन्हां झाले विफळ, जसे दुर्जनीं सदुपदेश,
तेव्हां, 'सख्या! तुझें बळ कोठें गेलें?' म्हणे यदुपदेश[11]. ७४
पार्थ म्हणे, 'कवच दिलें[12] गुरुनें वात्सल्य देवविल याला.

१. मृगविशेष. २. हुऱ्यो, हुररेवटी. ३. सुवर्णासारखे पीत वस्त्र धारण करणाऱ्या कृष्णाचा. ४. बाजार. ५. दुर्योधन. ६. प्रलयकालच्या सूर्याचें ऊन. ७. माझ्या पाराला. ८. शरत्कालीन चंद्रासारखें शुभ्र. ९. नवीन मेघासारखी कांति ज्याची, अशा कृष्णाला. १०. इन्द्राचा. ११. कृष्ण. १२. दिलेले.

नेतील न शस्त्रांतें शक्रादि समस्त देव विलयाला. ७५
परि मीं तुझ्या प्रसादें ऐसें हि अभेद्य कवच खंडीन,
दंडीन अरिसि, माझी शक्ति तसी कांपवील, थंडी न.' ७६
ऐसें वदोनि मंत्रुनि शर कवचविदारणार्थ जो सोडी,
सर्वास्त्रघातकास्त्रें अश्वत्थामा तयासि तो तोडी. ७७
विस्मित होउनि पार्थ प्रभुसि म्हणे, 'गुरुसुतप्रभाव मला
हित अहित हि, जेंवि तमीं वाटेत फणी[1] मणिप्रभा वमला. ७८
योजीन जरि पुन्हां, तरि मजवरि च फिरेल अस्त्र बापा! हें.
साहे क्षण; जिंकितसे लीळेनें अरिस दास हा, पाहें. ७९
वश करिल,रसिकसा शिर बहु तुकुनि[2] हि काय गा! शरठ[3] कविला?
काय इतर नरसा हर, हाणुनि हृदयीं स्मरें शर, ठकविला?'
हयसूतपार्ष्णिसारथि मारुनि, खंडुनि समस्त हातेरें,
फोडूनि करतळें करि पार्थ खळाचें पळांत मातेरें. ८१
श्येनासीं धृष्टपणें गांठि बळें घालितां जसा चटक[4],
व्यसनीं पडे सुयोधन; तें पाहुनि सर्व धावलें कटक. ८२
पार्थाचा रथ झांकुनि नाना शस्त्रांचिया समूहानीं,
चुकविति सुयोधनाच्या प्राणांची, सर्व कुरुचमू, हानी. ८३
त्या काळीं जगदीशें परधृतिहर पांचजन्य वाजविला.
तन्नादें गजवरमदनाशक केसरिनिनाद लाजविला. ८४
प्रभुशंखरवें कौरव, जेंवि गरुडगर्जनें महासर्प,
केले भग्न, तुरविला गांडीवें तिळ हि परबळीं दर्प. ८५
कुरुबळविमुक्त नररथ, जंगमजनमुक्त[5] माध्वसा, साजे.
गर्जति, जयद्रथाच्या हरणारे मृत्युसाध्वसा[6] सा[7] जे. ८६
कृष्णांहीं[8], निजदरवर[9] वाजउनि बहु, स्वशत्रु कोपविले;

---

१. सर्प. २. डोलवून. ३. सरड. ४. चिमणा. ५. लिंगायत लोकांच्या तावडीतून सुटलेल्या मध्वमतानुसाऱ्यासारखा. ६. मरणभयाला. ७. सहा. ८. कृष्णार्जुनानीं. ९. आपापले श्रेष्ठ शंख.

कर्णकृपाश्वत्थामप्रभृतींचे सिंहनाद लोपविले. ८७
बहुतां कर्णादिमहावीरांसीं एक विजय युद्ध करी;
बहुत हि, करितिल काय क्रुद्धा कंठीरवासि रुद्ध, करी? ८८
भूरिश्रवा प्रभूच्या खंडी करगत नवप्रतोदास,
तेणें काळीं हि कांपवि केवळ न सुमेरुवप्र[2] तो दास. ८९

अध्याय अकरावा.

येरीकडे[3] वृकोदर सात्यकि पांचाळ मत्स्य हे, भारी
भांडति कुरुवीरांसीं, जैंवि महेभांसवें[4] महेभारी[5]. १
धावे द्रोण धराया धर्मातें, गरुड जैंवि नागातें;
गुरुशिष्ययुद्धचरित प्रेक्षकजनभान ठेविना गा! तें. २
खंडी युधिष्ठिराच्या, आधीं खरतरशरव्रजें, धनुला;
हनुला धरुनि विनविला वात्सल्यें,म्हणुनि हळु चि मग तनुला.
करुनि प्रसाद गुरुनें दिधली, ती गुरुसि दाखवी शक्ती.
भक्तिमदुत्तम धर्म प्रेषी द्रोणाकडे महाशक्ती. ४
'द्रोणासि स्वस्ति असो,' ऐसीं तें सर्व बोलिलीं भूतें.
शक्ति महाकृत्यासी चळचळ तत्काळ कांपवी भूतें. ५
शक्ति ब्रह्मज्ञानें ब्रह्मज्ञानें जसी च काळाची,
तेंवि द्रोणें हरिली ब्रह्मास्त्रें ती मनुष्यपाळाची. ६
भस्म करुनि शक्तीतें ब्रह्मास्त्र क्षुब्ध होय; तच्छमना
ब्रह्मास्त्रानें चि करी गुरुवत्सळधर्मराज अच्छमनाः. ७

---

१. सिंहासि. २. मेरुपर्वताचा कडा. ३. दुसरीकडे. ४. मोठ्या हत्तींबरोबर. ५. मोठे सिंह. ६. [illegible] ७. प्राणी. ८. पृथ्वीतें. ९. ब्रह्म जाणणाऱ्यानें. १०. ब्रह्मज्ञानाचे योगानें. ११. शुद्ध अंतःकरण ज्याचें असा.

शरपंचकें विदारुनि कार्य, क्रूर क्षुरप्रे[1] सोडूनीं,
गुरुचें धनु मनुजेंद्र क्षितिवरि पाडी, पळांत तोडूनीं. ८
सोडी द्रोण गदेतें तीवरि, धर्म हि महागदेतें, हो!
सच्चरित सवंग कुतुक दे; नंदन[2] बहु महाग देतें हो!. ९
पडल्या भंगुनि पावुनि सद्वीरमुखें सुवर्णन, गदा त्या.
गुरुशिष्यरणा वर्णिति कवि; जेंवि अधन सुवर्णनगदात्या. १०
त्यान्ही वाजी वधुनि, छेदुनि धनु, केतु[3] भूमिवरि पाडी,
भारद्वाज[4] महात्मा धर्मासि शरत्रयें उरीं ताडी. ११
विरथ व्यायुध[5] होउनि सहदेवरथीं चढे, पळे, धर्म.
कर्म असें घडतां त्या कविचा न स्वल्प ही मळे धर्म[6]. १२
भूप पळाल्यावरि, बहु नाश रणीं प्राप्त होय राज्यांस.
वध्य चि अहिंसा, अभिमुख येतां, गुरु, बंधु, सोयरा, ज्यांस.
धृष्टद्युम्न, घटोत्कच, सात्यकि, भीमादि वीर धर्माचे
मथिती कुरुकटकातें, जैसे दुःसह विपाक कर्माचे. १४
दूरूनि पांचजन्यध्वनि परिसुनि, बहुत भय धरी धर्म.
सात्यकिसि म्हणे, "बापा! धांव कसा; हो धनंजया वर्म[7]. १५
व्यसनीं सहाय होउनि आप्ताला, होय जो परासु कृती,
शक्रादिलोकपाळांमध्यें बहुमान्य तो बरा सुकृती. १६
समयीं सहाय होता पुरुष श्रीविष्णुसीं च तोलावा.
प्रियसख माधव[8] दोघे असतां न बुडो; तटासि तो लावा. १७
धांवा शीघ्र, असा द्या स्नेहरसाचा मनांत ओलावा.
माधवजी! आजि तुम्हीं मित्र थडीला, म्हणोनि 'ओ' लावा.१८
आहेत भीमधृष्टद्युम्नादिक मजसमीप, भय नाहीं.
बा! त्वद्भुजाश्रितें म्यां विड्वर[9] पाहों नये चि नयनाहीं." १९

१. खुरप्याच्या आकाराचें फळ लावलेला बाणविशेष. २. नंदनवन. ३. ध्वज. ४. द्रोण. ५. शस्त्रहीन. ६. क्षात्रधर्म. ७. कवच. (रक्षक). ८. मधुकुलोत्पन्न कृष्ण व सात्यकी. ९. अतिशय दुःखद अशी स्थिति, नायनाट.

सात्यकि बोले, 'प्रभुजी! चित्तीं चिंता करूं नका कांहीं.
हंसध्वंस कधीं तरि केला, संगर करून, काकाहीं? २०
गुरुकर चि शिरोरक्षक; भारावह काय ओखटा[1] टोप?
गुरुवर सहाय असतां, व्हावा काशास हो! खटाटोप? २१
असतां सहाय साक्षात् प्रभु, काय धनंजयास मीं? राज्या!
कृष्णा नरा क्रिया त्या सुकरा, न धनंजयां[2] समीरा[3] ज्या. २२
मीं जातां चि करिल कीं तुझिया तो द्रोणविप्र हरणातें;
बा! सांपडतां सोडिल सप्रहरण[4] कोण विप्रहरणातें[5]? २३
सांगावें धनपतिनें निधिचें रक्षण जसें चि यक्षातें,
कथिलें तैसें चि तुजें विजयें मज आजि आजिदक्षातें. २४
गुरु तूं हि अर्जुन हि; म्यां आज्ञा तुमची कधीं न मोडावी.
सोडावी प्राणाची, प्रभुची च प्रीति पूर्ण जोडावी.' २५
वदुनि असें, मान्य करी धर्मवचन, सबहुमान, सत्वर तें.
गुरुकार्यास चि कविचें, निजकार्या न, बहु मानस त्वरतें[6]. २६
तो वीर वीरपान[7], द्विजपूजन, करुनि, सत्वराशि कवी
शीघ्र निघे, ज्याला बहु गुरुभक्ति समररसत्वरा[8] शिकवी. २७
व्यूहीं सहसा सात्यकि शिरला, जैसा दवाग्नि शुष्कवनीं;
खंडन करी प्रतिपदीं कटकीं, दोषज्ञ जेंवि दुष्कवनीं[9]. २८
सुर म्हणति, 'अहा! शिरला हा या जलधींत काय हो! मकर?
बा! दुसरा जिष्णु[10] चि तूं. हूं! धर्मारातिकायहोम[11] कर.' २९
व्यूहीं शिरे महाबळ करिहरिणकुळीं जसा चि हरि शिरतो.
कमळ जसा लीळेनें द्विरद, अरीचें तसा चि हरि शिर तो. ३०
द्रोण तयाला गांठी, रोधी, जैसा महाचळ नदास.

---

१. वाईट, व्यर्थ. २. अग्नीला. ३. वायूला. ४. सशस्त्र. ५. निःशस्त्रातें. ६. त्वरा करतें. (नामधातु). ७. सुरापान. ८. युद्धकौशल्याची त्वरा. ९. अधम-काव्यांत. १०. इंद्र. ११. धर्मशत्रूंचे देहांचा होम.

गुरुसा समरप्रेक्षकपक्ष्मीं तुरवी च तो चळन दासे. ३१
सात्यकिला द्रोण म्हणे, "त्वद्गुरु शुभ्राश्व हात जोडूनीं,
करुनि प्रदक्षिणा मज गेला केल्या पणासि सोडूनीं. ३२
म्हणशिल, 'यशोर्थ वेचिन सर्वस्वा मीं, सदा समरशील;'
तरी तूं पावोनि मला स्वगुरुस्वामीस, दास मरशील." ३३
सात्यकि म्हणे, 'गुरुगुरो! स्वस्ति असो तुज सदैव आर्यास
काळक्षेप नसावा विजयपरामर्शधर्मकार्यास. ३४
ज्या वाटेनें गेले गुरु, धरिति छात्र त्या चि वाटेतें.
आचार्यें पार्थें जें केलें, मज हि प्रशस्त वाटे तें.' ३५
एवं वदोनि, वंदुनि, घालुनि गुरुगुरु रणांगणीं उजवा,
सात्यकि निघे, म्हणे, 'कुरुभट हो! हूं! शंख करुनि मुख सुजवा.'
कर्णाचें बळ भंगुनि, कृतवर्म्यातें हि संगरीं उडवी.
नलिनवनासि गज जसा, त्या कुरुकटकासि तो तसा तुडवी. ३७
मागुनि उठले पांडव सात्यकिच्या रक्षणार्थ जे, त्यांतें
भग्न करी कृतवर्मा, भ्यावें ज्यां पविकरें हि जेत्यांतें. ३८
मुरडे, सात्यकि, सर्प चि, जाणों बळपुच्छ तुडविलें, मागें;
भोजातें विरथ करी, मर्दी तत्काळ तच्चमू रागें. ३९
पुनरपि परते मार्गी माधव, हरिसा शिरे गजानीकीं;
अजित चि तो, वरिला नरनारायणपादुकारजानीं कीं. ४०
मथुनि गजघंटा मारी शक्रप्रतिमप्रभा हि जलसंधा;
कीं सर्वदा हि सत्या सत्संधा, निष्फळा चि खलसंधा. ४१
गांठी गुरु सात्यकिला, तों दुःशासन-सुयोधन हि रायां,
जैसे वनांत सधना बहु तस्कर वेढिती धन हिराया. ४२
युयुधानें दुर्योधन करुनि विरथ, पळविला पळांत रणीं.

---

१. युद्ध पाहणाऱ्यांच्या डोळ्यांचे पापणीत. २. सात्यकी. ३. इंद्रानें. ४. सैन्य हें च कोपी पुच्छ. ५. सात्यकी. ६. गजसमुदायांत. ७. गजसमुदाय. ८. साधूची प्रतिज्ञा. ९. धर्मराजाला. १०. सात्यकीनें.

शोषी बळां शरांनीं, जेंवि करांनीं[1] नदीजळां तरणी[2]. ४३
हांसति धृतराष्ट्रसुता शीघ्रपलायनपरा सुर विमानीं,
'हा मंदा[3], तेजस्वी स्वाधिक, होतां परासु, रवि मानी.' ४४
गुरुसात्यकिमुक्ताशुगपटळ न दे लेश मार्ग वातातें.
त्यां विधुनि मिळविलें यश, जें भीष्मा आणि भार्गवा, तातें.
समरीं सारथि मरतां, द्रोणासि स्वैर पळविती घोडे.
मोडे सैन्य; स्वामीव्यसनीं स्थिर वीर राहते थोडे. ४६
द्रोण व्यूहद्वारीं राहे, मग शीघ्र सात्यकि निघाला;
घनपटलांत पवनसा परकटकीं तो सुदुर्धर रिघाला. ४७
काय इतर गज? देता जंभाराति[4]भ वाट वीरा या.
त्यों सुज्ञा सेना[6] बहुसंभारा ती भवाटवी[7] राया !. ४८
सात्यकि जातां, मथिलें द्रोणें पांचाळकटक बहुत रणीं.
धृष्टद्युम्नें केला तो, नव्हता समय म्हणुनि, न हुत रणीं. ४९
चढला होता धावुनि ईषेवरि[9], नग्न करुनि तरवारी,
परि गुरु वितस्तिमित[10] शर हाणुनियां, त्यासि शीघ्रतर वारी.
तें पाहुनि कवि वदले, 'झड घाली लावंकीं[11] असि ससाणा.'
गुरुशिक्षा उग्रत्व चि देती, उग्रा जशा असिस[12] साणा[13]. ५१
वधिले शिशुपाळजरासंधात्मज वीर संगरीं बहुत;
गुरुनें, पुढें न झाला जो, केला तो चि रणमखीं न हुत. ५२
'अर्जुन-सात्यकि चिंताकुळ,' धर्म असें वृकोदरास वदे,
'आम्हां उत्साह तुजा दे अभय, जसें सुरांसि वासव दे. ५३
भीमा! धनंजयांचा[14] घ्याया क्षम तूं मरुत्[15] समाचार.

---

१. किरणानी. २. सूर्य. ३. हा रे मूर्खा! ४. इंद्राचा हर्ता. ५. सात्यकीस-पंत. ६. कौरवांची-पंत. ७. ससाररूप अरण्य. ८. द्रोण. ९. धुरेवर. १०. वीतभर लांबीचे असे. ११. लाव्याचे ठायीं. १२. खड्गास. १३. सहाणा. १४. अर्जुनाचा (पक्षीं) अग्नीचा. १५. भीम (पक्षीं) वारा.

तत्कुशळवृत्त मौक्तिकसम; तें मज सितपरु[1]त्समा चारें[2]. ५४
सात्यकि बळें चि म्यां कुरुकटकमहासंकटांत शिरकविला.
गेला शरसम. समर्थी बा! द्यावें लागतें चि शिर कविला. ५५
कां पाठवितों? कळतें जरि करिल व्यूहनद गडप यातें.
तूं सेतु; तरेल इतर न कुरुबळा, जेंवि न दगड प[3]यातें.' ५६
तों पांचजन्य ऐकुनि धर्म म्हणे, 'हा! अभाग्य बहुधा मीं.
कृष्णा[4], पृथा, सुभद्रा उत्पात विलोकितील बहु धामीं. ५७
बा! स्पष्ट पावला चि क्रूरारिगणांत वत्स मरणातें.
सख्य स्मरोनि करितो अभिमानी कृष्ण तत्सम रणातें.' ५८
भीम म्हणे, 'आहे प्रभुवर सारथि; अर्जुनासि भय नाहीं.
तूं त्या कृत[5]प्रतिज्ञाप्रति शीघ्र विलोकिसील नयनाहीं. ५९
आज्ञा धरुनि शिरीं, हा मीं जातों, सर्व शत्रु पळवीन;
मळवीन सुयोधनमुख, शंखरवें कृष्णकुशळ[6] कळवीन.' ६०
धर्मा देवी च गमे, केली भीमें असि प्रतिज्ञा ती.
द्विज म्हणति, 'तुजे होउत अहित वश तुज्या असिप्रति ज्ञाती.'
पूजुनि नमुनि द्विजगुरुचरण, निघे पिवुनियां नवसुरेतें.
हा तों ईश चि; न परां भी, जो जन्मे सुमानव सुरेतें. ६२
बळ जळधि गमे शिरतां, जो भीम हि मत्त, तो खरा मकर;
वर्षे शर पर[9]निकरीं, जेंवि सुहृद्द[10]त्ततोख रामकर. ६३
तों भीमातें वारुनि, गुरुनें नाराच हाणिला अळिकीं[11].
तो अमृतकनककलशीं भासे कृ[12]ष्णाहि, नीरजीं[13] अळि कीं[14]. ६४
द्रोणमनीं कीं, " वश हा मज गुरुतें, जेंवि हरि लगामातें.
नमिल; म्हणेन, 'सुखें जा, त्वद्भुज परतेज हरिल; गा[15] मातें[15].' "

---

१. हंसासारख्या अशा. २. खाऊं घाल. ३. पाण्यातें. ४. द्रौपदी. ५. प्रतिज्ञा शेवटास नेलेल्या अर्जुनाला. ६. कृष्णार्जुनांचें क्षेम. ७. शत्रुरूप भाऊबंद. ८. तेजस्वी वीर्यानें. ९. शत्रुसमुदायांत. १०. मित्रांना दिला आहे संतोष ज्यानें. ११. ललाटीं. १२. कृष्णसर्प. १३. कमलीं. १४. किंवा. १५. माझें स्तवन कर.

गुरु हांसोनि म्हणे, 'या व्यूहीं भीमा! तुला न शिरवेल,
शिरसिल तरि जरि, घालुनि वांचेल दवानळांत शिर, वेल.
मज वंदुनि, मदनुमतें शिरला व्यूहांत कृष्णसारथि रे!
शरभापुढें टिकेना सिंह हि; मग काय कृष्णसार थिरे? ६७
अक्षत अरि मीं, शिरणें तुज या व्यूहीं अशक्य मद्रचितीं,
जाणे करावया जीं कर्मै भलतीं च एक मद्रचि[1] तीं.' ६८
रक्तेक्षण[2] भीम म्हणे, "झालासि ब्रह्मबंधु[3], चळलास.
कळलास अधम कीं तूं, खळसंग, धनुष्य, धरुनि मळलास.
योग्य नव्हे, घ्याया तव अनुमत, तो वासवि प्रवेशाला.
कुतुकें सभ्य प्रभु हि न बहु मानिति काय विप्रवेशाला*? ७०
हें किति तुच्छ? मदनुज स्वबळें चि घसेल शक्रकटकांत.
वचकेल काय शिरतां, हंसाद्यनिरुद्ध[4] गरुड, चटकांत? ७१
मीं भीम त्वदरि, नव्हें त्वत्पूजक; सदय तो धवळवाजी.
मज मद्ददा म्हणतसे, 'तेजें चि खळारियोध[5] वळवा जी!' ७२
'आपण पुत्र, पिता तूं,' म्हणतों, द्रव परि न हें तुला लव दे,
पदपतितरजां[6], देउनि पात्रत्व, गुण स्वयें कुलाल[7] वदे. ७३
म्हणतों नित्य निजमना कीं, 'या द्विजनायका पिता मान.'
परि तूं निर्दय; इतर प्रणतांची काय कापिता मान? ७४
तूं काय गा!? स्वधर्म चि सर्वांची पुरविणार आळ पिता.
किति नागकाळपाश? स्वान्याय चि करकरूनि आळपिता[8]. ७५
जरि आपणासि मानुनि शत्रु असें पातलासि कळहातें,
तरि या कर्माचें घे, देतों मीं भीमसेन, फळ हातें." ७६
ऐसें बोलुनि सोडी, ती द्रोणरथीं उडी गदा घाली;

१. माझी रचना(?). २. आरक्त नेत्र ज्याचे असा. ३. ब्राह्मणाधम. ४. हंसादिकानी रोधिला जात नाहीं असा. ५. दुष्ट शत्रूकडील योद्धा. ६. पायांपासून पडलेल्या धुळीला. ७. कुंभार. ८. बांधणारा. * मूळपाठ—**विप्रवेषाला.**

अनिवार्या चि सपळली; असि पाडाया कुडी गदा जाली. ७७
तों स्वरथावरुनि उडी टाकुनियां, त्या गदेसि गुरु चुकवी,
अभिमान त्यजुनि जसा काळगतिस आत्मयोगपटु चुकवी.
पडतां रथीं गदा, तो [3]स्वसुसा पळ वीरविप्र भासेना.
कौरव वेष्टिति भीमा; तों त्यां पळवी रविप्रभा सेना. ७९
भंगी भीमग[4]दाशनि [5]सतुरगसूतध्वजा [6]रथनगा तीः
रुद्र चि वृकोदर गमे. त्या त्रिपुराचें चि तें मथन गाती. ८०
सुखवध्यें त्वदपत्यें भीमशरां, जेंवि हरिनखां बकरीं.
म्हणुनि तुज म्हणत होतों कीं, 'खळ कुळमंडपा न खांब करीं.'
भीमें एकैकशरें एकैक सुषेण दीर्घनेत्र असे
वधिले [7]सुदर्शनांत त्वत्सुत दश, मृगवरें जसे चि ससे. ८२
द्रोणें पुनरपि केलें दारुण शरवर्ष, धरुनि वाटेतें,
वर्षे व्रजीं प्रलयघनवृंद, तसें गुरुधनुष्य वाटे तें. ८३
भीम रथावरुनि उडी टाकुनि, गुरुयश करावया गोळा,
धांवे, यंत्रा[8]पासुनि वेगानें जेंवि उसळला गोळा. ८४
शरवृष्टींत वृकोदर, लेश हि न धरूनि साध्[9]वंस, रिघे; तो
वाटे, डोळे झांकुनि [10]वृष त्या लीळेकरूनि [11]सरि घेतो. ८५
द्रोणरथातें कवळुनि तो नित्य नवा युवा [12]सवाहातें
दूर झुगारी; म्हणवी शतवार [13]सवायुवासवा '[14]हां!' [15]तें. ८६
गुरु मनिं म्हणे, 'विलोकुनि हें, गरुड हि चित्रसा उगा राहो.
ऐसे चि वत्सभुज हो! दूर समस्तारिमद झुगारा हो!' ८७
स्वरथीं भीम बसविला शीघ्र [16]विशोकें, जसा तपन अरुणें.

---

१. शरीर. २. रोग आणि पाप यांची पंक्ति. ३. सजीव—**पंत.** ४. भीमाची गदा हें च कोणी वज्र. ५. अश्व, सारथी आणि ध्वज यांसहित. ६. रथरूप पर्वतातें. ७. सुषेणापासून सुदर्शनापर्यंतचे. ८. तोफेपासून. ९. भय. १०. बैल. ११. पावसाची सर. १२. अश्वसहिताला. १३. वायूसह इंद्रातें. १४. येथें हा शब्द अन्यतार्थक आहे. १५. कर्म—**पंत.** १६. या नांवाच्या सारथ्यानें.

नवयानीं गुरु हि बसे, ज्या ‘ वृद्ध ’ असें म्हणों नये तरुणें. ८८
द्रोण द्वारीं राहे; मार्गं सोडूनि, पद, विरोध, सरे.
मारुति म्हणे, ‘विशोका ! हूं ! व्यूहीं, शत्रुमद् विरो, धंस रे!’
भीम करी वीरांचें, वृक्षांचें, मथन, वातसा वाटे;
निर्मावा जेंवि घनीं दहनें, तो पंथ नवा तसा वाटे. ९०
कल्पांतीं कदन जसें रुद्र, तसें तो गदीनें भीम करी;
ती हि गदा कुरुकटकीं शिरतां, जैसी नदीं, न भी मकरी. ९१
परसेना लीळेनें, शिरतां, तत्काळ तो विदारी ती.
रामशराची बहुधा आली त्या युद्धकोविदा रीती. ९२
दूरुनि सात्यकि अर्जुन पाहुनि, दे भीमयोध हाकेला.
धर्माला कळवी कीं, ‘ आहेत स्वस्ति, शोध हा केला.’ ९३
तें परिसुनि, कृष्णसखे सात्यकिसह गर्जले, सुखें फुगले.
असतिल मयूर परमप्रियघननादोदयीं, कसे उगले ? ९४
भीम धनंजय माधव सात्यकि हे वीर गर्जतां चवघे,
धर्म म्हणे, “शीतळ हो कर्णयुगा ! या सुधोर्मिंची चव घे. ९५
वत्सा ! जेंवि निववितीं इंदुकर चकोरदृष्टिला गोरे,
तेंवि सुहृन्नयना तव भुज; यांसि न पापदृष्टि लागो रे ! ९६
बा ! चितातटिनीच्या, गिळिले बहु देव दैत्य नर, डोहें.
श्रीगुरुनें चि म्हणावें कीं त्वां ‘ स्वाश्रित कदापि न रडो,’ हें.
बा ! तूं ज्यांचा द्वेष्टा, कैसें जय पावतील ते जन गा ! ?
शक्रापुढें टिकावें, ऐसें कैंचें प्रचंड तेज नगा ? ९८
श्रीकृष्ण कृष्ण सात्यकि कुशळी आहेत, धन्य मीं आजि.
आजिक्रतूंत गिळिती रिपु, काळीसी करूनियां आ जी; ९९
आजीसी बहुमान्या गांडीवलता परायुधग्रामा

१. धैर्यानें शीर. २. वाटेमध्यें. ३. गदाधरश्रेष्ठ. ४. अमृतलहरीची. ५. गौरवर्ण चंद्रकिरण. ६. समरयज्ञांत. ७. कालिदेवीसारखी. ८. गांडीवलता—**पंत.** ९. शत्रूंच्या शस्त्रसमूहास.

विजया जय देउ, जसी कोदंडलता[1] परायुधग्रामा[2]. १००
रवि अस्तासि न जातां, मारूनि जयद्रथासि धवलहरी
उठविल काय सुखाच्या, जेंवि पयोधींत रात्रिधव[3], लहरी?
सैंधव[4] मेल्यावरि तरि कौरवपति करिल काय सामातें?
तो दुःखप्रद हि प्रिय सर्वस्वावरिल कायसा[5] मातें." १०२
अंध म्हणे, 'हा भीमोत्कर्ष मला संजया! परिसवेना.
गमला नसेल दुःसह मुनिधिक्कृतिगर्ज[6] यापरिस वेना[7]. १०३
कांपविला कीं व्यूह, व्याघ्रानें जेंवि कातराक्ष[8] ससा!
सुत शेष राहिले जे, त्यांचा ही करिल घात राक्षससा. १०४
चुकवावें हरिणांच्या, कैसें क्षुब्धा हरीस, कळपानें?
वधिल मुलें तो, तरुचीं जेंवि महानिळ हरी सकळ पानें. १०५
कुरुकटकीं भीम करी कर्म कसें काय तें कळीव मला;
उग्रा[9] हि सूग्रं न जिरे, बा! कर्कोटाहिविष[10] केळी वमला.' १०६
सूत म्हणेः-श्रवण करीं, कथितों मीं भीमकर्णसमरा, ज्या
पाहुनि सुर-मुनि वदले, 'रणपंडित भीम कर्ण सम' राज्या!
केला तें रोमांचित भीमानें कर्ण, वासवें[11] काय[12].
गमलें प्रळयीं भिडतो तो अर्णव अर्णवासवें काय? १०८
नरहरिचे लाजविती जैसे बालार्कवर्ण[13] नख पविला;
भीमशर तसे चि, तिहीं केला परिभूत कर्ण, न खपविला. १०९
होउनि विरथ पळाला कर्ण, तया घे सुषेण निजयानीं[14];
भीमभुजानीं[15] केलें त्रस्त सकळ सैन्य लब्धविजयानीं. ११०

१. रामाच्या धनुष्याचें नांव. २. परायुदाहक रामास–**पंत.** ३. चंद्र. ४. जयद्रथ. ५. सर्वस्वाधिक देहसा–**पंत.** ६. पीडा–**पंत.** मुनींना दिलेली धिक्काररूप पीडा. ७. या नांवाच्या राजाला. ८. भयानें चंचल दृष्टि झालेला. ९ अत्यंत उग्र. १०. कथासंदर्भ वन० अ० ४, नलाख्यान पहा. ११. इंद्रानें. १२. शरीर. १३. बालसूर्याप्रमाणें (रक्त)–वर्ण. १४. आपल्या रथीं. १५. मिळाला आहे जय ज्याना अशा भीमभुजानी.

भीमाच्या सिंहरवें भ्याले बहु; एक ही न पर परतें.
जे शूर मदांध द्विप, हगले बळधैर्यहीन परपर, ते. १११
कळलें, कर्णपराभव झाला, हें भीमसेनसिंहरवें,
धर्म, म्हणे, 'ओडावें वत्सा! ऐसें चि यश तुवां बरवें.' ११२
कर्णपराभवहर्षें वाजविले शंख बहु अनीकांहीं
त्या आनंदा माया नाहीं अवकाश जनमनीं कांहीं. ११३
परिसुनि परदररव, बहु वाजविती शंख तावक हि मानी;
तों प्रभु शंख, तव चमूभा, जेंवि प्रलयपावकहिमानी. ११४
गांडीवपांचजन्यध्वनि ही लीळेकरूनि लोपविले
भीमरवें; मग योगी पळ तरि नसतील काय कोपविले? ११५

अध्याय बारावा.

शिरतां अर्जुन सात्यकि भीम व्यूहीं, गजव्रजीं हरिसे,
धांवत जाय गुरुकडे दुर्योधन, वसति षडरि ज्यांसरिसे. १
द्रोणासि म्हणे, 'गुरुजी! शिरले व्यूहीं कसे तिघे अरि ते?
तुमच्या प्रतापतपनें केले तुच्छ प्रवाह कां न रिते? २
गेले अर्जुन सात्यकि भीम महाबळ जयद्रथाजवळ;
साक्षात् काळांतक यम जाणों त्याचा करावया कवळ. ३
तुज जिंकिलें तिहीं हें अद्भुत लोकांत कां न वाटावें?
ग्रीष्मीं जेंवि तडागें, तेंवि समुद्रें हि काय आटावें? ४
हतभाग्य मीं च बहुधा; आहे माजा चि नाश या कळहें;

---

१. शत्रु. २. सैन्यानी. ३. तुझे लोक. ४. हिमसंहतिः–पंत. प्रलयाग्नीनें वितळलेला बर्फाचा ढीग. ५. तो भयंकर शब्द ऐकिल्यानें योगसमाधीला विघ्न आल्यामुळें मुनीना राग आला. ६. ज्याच्याबरोबर. * धर्म समजला.

कीं जें तुजें त्रिलोकालंघ्य, तिबानीं च लंघिलें बळ हें. ५
आतां काय करावें? कैसी होईल सिंधुराजगती?
जाली त्या पार्थमयी, सिंहमयी जेंवि सिंधुरा[1], जगती.' ६
द्रोण म्हणे, 'सर्वाधिक भीताभयदान सत्य, जावें च;
शिरतिल पर थास्तव, हें म्यां व्यूहद्वार न त्यजावें च. ७
स्वत्साहित्याविषयीं आहें मीं नित्य अनळस मराया,
जा सैंधव रक्षाया, परदुःसह तूं हि अनळसम, राया! ८
दिव्यकुरुक्षेत्र पट, [2]ग्लह सैंधव, ढळति [3]अक्ष हे बाण;
या युद्धद्यूतींचे जय-परिभव [4]सत्य, ते[5] मृषा, जाण. ९
मीं द्वारीं नसतां, गज [6]सरसीसी, पर चमू ढवाळितील.
शत्रुकरातें [7]सैनिकपति, दत्ताभय अमूढ, वळितील. १०
जाणें युक्ति, बळाचा जोस्तव कुरुनायका! [8]पुरावा, ती.
[9]शिवतां चि पराभूति स्वच्छ यशा खाय, कापुरा वाती.' ११
मानुनि [10]शासन गुरुचें व्यूहाबाहेरुनि क्षितिप तूर्ण
जाय, कराया जीवनकामजयद्रथमनोरथा पूर्ण. १२
तों वीर उत्तमौजा, तद्बंधु हि देखिला युधामन्यु;
तत्काळ तिघांकरवीं धरवी युद्धार्थ आयुधा [11]मन्यु. १३
होऊनि उत्तमौजा विरथ, युधामन्युच्या रथीं चढला.
रथ भंगितां [12]तिहीं, बहु कुरुपति कोपेंकरूनियां कढला. १४
भूप गदा [13]पडताळुनि, सिंह गजांवरि जसा तसा, तूर्ण
धावे, दोघे भ्राते वीर कराया रथासकट चूर्ण. १५
आयु म्हणे त्यांसि, 'मरण आलें हें, टाकुनीं उडी, दवडा.

---

१. हत्तीला. २. पणद्रव्य. ३. फांसे. ४. खरोखरीचे. ५. पूर्वींच्या द्यूतांतले. ६. सरोवरासारखी. ७. ज्याना अभय दिलें आहे असे जाणते सेनापति हि. ८. पुरवठा. ९. म्हणोनि सावधान राहें, असा भाव—**पंत.** अन्वय—स्वच्छ यशा शिवतां चि पराभूति खाय, [जसी] कापुरा वाती खाय. १०. आज्ञा. ११. क्रोध. १२. उत्तमौजा व युधामन्यु यांहीं. १३. आजमावून. (नंतर हातांत घेऊन).

वधिल चि हा, शूळार्ता घाटुनि केला जसा उडीद वडा.' १६
ते[1] भूपृष्ठीं पहिली, मग घाली तद्रथीं, उडी, दरदा[2];
तो जाला पीठ, जसा सांपडला चर्वणीं उडीद रदा[3]. १७
परिभूतिनें तळमळे, जेंवि नखीं विद्ध मानव सुयानीं.
भूप चढे शैल्यरथीं, ते ही राजोत्तमा! नव-सु-यानीं. १८
पार्थाकडे चि गेले ते त्याचे चक्ररक्षक रयानें.
राया! मग दुर्योधनराजा ही युक्त होय वरयानें. १९
पुनरपि गांठूनि करी भीमाला कर्ण, कौरवा[6]! रण गा!
सर्वासुरराज बळी जेंवि चतुर्दंतगौरवारणगा[7]. २०
वृद्ध म्हणे, 'भग्न करी भीम बळें, करुनि संगरा, ज्याला,
त्यावरि जाया झाला कैसा उत्साह अंगराज्याला! २१
ज्याच्या भयें न लागे धर्मोचें पळ हि पातया पातें,
तो कर्ण भग्न जाला, केला लघु नहुर्षपात या पातें. २२
भीष्मद्रोणभयाधिक ज्याचें[9] भय मानितो अजातारी,
त्या भीमशक्ति भंगी. हरिभीत गजा न कां अजा तारी? २३
जो उपजला सकुंडलकवच, नवचमत्कृतिप्रति प्रसवे,
रसवेत्ता[10], दाता, ज्या ब्राह्मणपद्पूजनाविना न सवे[11]; २४
देते परघूकांतें[12], सुहृदब्जांचे[13] प्रभाकर, दरा[14], जे,
ते सर्व हि ज्या एकें केले, हरुनि प्रभा, करदे[15] राजे; २५
त्या वीरवरा कर्णा सर्वसुविद्यादयाकळावासा[16]

---

१. ते युधामन्यु व उत्तमौजा रथावरून प्रथम खालीं उडी घालिती, व नंतर त्यांच्या रथावरि भयदायक अशी दुर्योधनाची गदा उडी घाली. २. भयदा गदा—पंत. ३. दांतामध्यें. ४. वेगानें—पंत. ५. उत्तम रथानें. ६. धृतराष्ट्रा! ७. चतुर्दंत व गौर अशा हत्तीवर (ऐरावतावर) असलेल्या इंद्राला. ८. कथासंदर्भ आर्या० उद्योग० अध्याय २ रा पहा. ९. ज्या कर्णाचें. १०. वीररस जाणणारा. ११. संचय. १२. शत्रुरूप घुबडांस. १३. मित्ररूप कमळांना सूर्याप्रमाणें असणारे. १४. भया. १५. करभार देणारे. १६. आवास=स्थान.

भीम कसा विक्रमगति रोधक आला, ह्या कळावासा? २६
पुत्रास सखा, आश्रय, सर्वस्व, अभेद्य कर्ण तो कवच;
यश बहु रुचे जयाचें, जैसें अस्पष्टवर्ण तोकवच; २७
तुरविल शेष परांच्या, मथुनि सकळ, सितहयांसकट, कटकीं;
ज्याच्या भरवसियानें केली, न धरुनि भयास, कटकट कीं; २८
त्या कर्णाशीं कैसा पुनरपि तो भीमसेन समर करी?
अत्यद्भुत हें, प्रतिभट मर्त्यकरी एक, एक अमरकरी. २९
आधीं च सदय; कळलें बंधुत्व; कथी स्वयें पृथा नों तें?
मग केलें युद्ध कसें? न करावें साधुनें वृथा नातें. ३०
दोघांत कोण विजयी जाला तें सांग, आयकों दे गा!
काहीं काळ सुखें कीं दुःखें संसारिकाय कोंदे गा!' ३१
सूतें म्हणेः–भीम निघे बंधुकडे जावयासि वातगती,
त्याच्या दृष्टिपुढें परशक्ति न हरिच्या जशा शिवा, तगती. ३२
धावुनि कर्ण म्हणे, 'रे! दावु नये पृष्ठ संगरोपरतें.
परतें; रणीं च मरणावधि, जरि खातील अंग रोपें रतें. ३३
तुजसीं युद्ध घडो, हें स्वप्नीं हि न चिंतिलें परानीं कीं,
तो तूं भीमा! मजला पृष्ठ कसें दाविसी परानीकीं? ३४
सर्वस्व जीविताधिक यश चि सुखास्पद, न भाउ; परतें रे!
रणनिजधर्मापासुनि न, मळाया वदनभा, उपरतें, रे! ३५
शत्रूंसि पाठ दाविसि, हें तुज कुंतीसुतासि अनुचित रे!
क्षत्रिय लब्धजय चि कीं खरतरपरशरविशीर्णतनु चि तरे.' ३६
भीम प्राण हराया अपकारें, तौप-सापसा, परते;

---

१. मोकळ्या घोड्याच्या पायाना बांधतात त्या पायबंदासारखा. २. श्वेताश्व अर्जुनासह. ३. प्रतिपक्षी योद्धा. ४. देवांचा हत्ती. ५. वाक्यालंकार—पंत. ६. संसारी जनाचा देह. ७. संजय. ८. कोल्ह्या. ९. युद्धापासून पराङ्मुख होऊन [त्वां] पाठ दाखवूं नये. १०. बाण. ११. शत्रुसैन्यांत. १२. अत्यंत तीक्ष्ण अशा शत्रूंच्या बाणानीं गळित. १३. ज्वर—पंत.

विनविति गमे, करुनि त्या आत्रेया तापसा पसा, पर ते. ३७
मृदुपूर्व युद्ध रविसुत, भीम करी क्रोधपूर्व, गा राज्या!
कांपविती इषु त्यांच्या बहु; थोडे त्या, शुर्यांत गारा ज्या. ३८
भीमातें आच्छादिति वृषशर, जे पत्रिपतिसम रयज्ञ.
या दोघांना, बहु दे नारदनयनांसि रति, समरयज्ञ. ३९
कर्ण करी स्मित, तेणें भीमाला बहुत राग ये रचितें.
हास्य चि बहु ताप, न विष; मानधन न साहतात, येर चि, तें.
जन्हि होय भीम, जैसा बहु पुष्पित पळस लालभडक वनीं,
कठिनीं हि रणीं न पडे त्या, गुरुभक्तासि जेंवि, अड, कवनीं. ४१
तें भीमवपु विनाशर, शल्यवपु जसें विनाशलल, नाहीं.
केला इषुनीं त्याचा न शुकाचा जेंवि, नाश, ललनाहीं. ४२
भीमें आठविला स्त्रीवस्त्रहरण हा निकार भारी हो!
कर्ण हि, मुख्यत्वें जो करणारा हानि, कारभारी हो. ४३
केला पुन्हां, मथुनि धनु हय सारथि, तो रणस्थ विरथ कवी.
वाटे घनरवसमरीं, कपि, रोधुनि तोरणें, स्थविर थकवी. ४४
अन्यरथीं क्षिप्र चढे, मोह प्रकट न करूनि, आधिरथी,
कीं होवूत न विकळ स्वर्व्यामोहें, धरूनि आधि, रथी. ४५
कर्ण चि धन्य, न होता अन्य तसा मानव, क्षम रणातें.
देतें कां न क्षतशतचित क्षितउरसमान वक्ष मरणातें? ४६

---

१. अंजलिं कृत्वा क्षुब्धं दुर्वाससं प्रार्थयंत इव भीमप्रेक्षकाः कौरवा अभूवन्—पंत. (हात जोडून क्षुब्ध अशा दुर्वासाची च जणूं प्रार्थना करीत आहेत असे भीमाला पाहणारे कौरव भासले). २. बाण. (येथें 'इषु' शब्द स्त्रीलिंगी आहे). ३. आषाढमहिन्यांत. ४. कर्णाचे बाण. ५. गरुडतुल्य. ६. शरावांचून. ७. सायाळ—पंत. ८. कंटकावांचून. ९. अपकार. १०. मेघनाद इंद्रजिताच्या युद्धीं. ११. वृद्ध वानर. (मारुती). १२. बहिर्द्वार—पंत. १३. अधिरथनामक सारथ्याचा वाढलेला पुत्र. (कर्ण). १४. आपल्या मूर्छेनें. १५. शेंकडों जखमानीं व्याप्त. १६. चालनी—पंत. (चाळणीसारखे).

कर्णपराभव म्हणवी, येउनि कानास, 'हाय!' हा, निवरा.
रोदन वृथा खरें परि, साहेल कसी सहायहानि वरा? ४७
मोहे वाहुनि हृदयीं चिंतेतें, वृद्ध, जेंवि सांगेतें,
पुनरपि तद्वृत्त पुसे; परिसा संजय तयासि सांगे, तें. ४८
कर्ण पुन्हां क्रोधानें धावे तें देखतां, असें बहुत
वदले तावकें, 'पावकवदनीं झाला चि भीमसेन हुत.' ४९
हय वृषहयांत मिसळी, जे वर्णें स्पष्ट आसैविल; याला
देखुनि तव विजयाची पावे सारी च आस विलयाला. ५०
अपकार तुम्हीं केले जे जे, त्यांतें स्मरोनि तो खवळे.
कर्णद्वीं घन चि, गमे, घाया श्रितचातकांसि तोख, वळे. ५१
एकें मुखें किति करूं अत्यद्भुत युद्धयज्ञवर्णन गा!?
वाटे प्रवर्तला तो भेदाया मूर्तवज्र कर्णनगा. ५२
तोडुनि धनु कर्णाची शक्ति हि भंगी, जसी च मूंठ कवी;
कीं जेंवि मथुनि मन, मुनि विप्रांची दारुणा चमू ठकवी. ५३
भेदी भीम शरानीं बहु शीघ्र परा, शरासनादानीं.
भिवविति वृषा न ते, निशिचरें जेंवि पराशरास, नादानीं. ५४
करिती ते, वृषभगजव्याघ्रहरिशरभसुरासुरसम, रणा.
अद्भुतरस त्या न गणूं दे, वीररस चि सुरासुरस, मरणा. ५५
भीमें पुनरपि कार्मुक तोडुनि वधिले सुशंखधवलहरी;
नवल हरि करि; प्रसवे बहुत तद्दानंदसिंधु नव लहरी. ५६
भ्रात्यासि म्हणे कुरुपति, 'तूवरैंक पिटोनि दूर लाव कसा.'
दुर्जय धांवे, व्हाया श्येनापासूनि चूर लावकसा. ५७

---

१. म्हाताऱ्या धृतराष्ट्रास. २. शस्त्रविशेष. (बर्ची). ३. स्वपक्षीय. ४. अग्नीच्या मुखीं. ५. भ्रमलासारखे काळे. ६. कर्णरूप पर्वतास. ७. मृत्युदायक मंत्रप्रयोग. ८. कर्णास—पंत. ९. नवचापग्रहणे—पंत. १०. राक्षस. ११. भीम-कर्ण वृषभादिकांसारखे युद्ध करिती. १२. सुंदर शंखासारखे पांढरे घोडे. १३. कृष्ण. १४. मिशा नसलेला, दाढू असा भीम. १५. धार्तराष्ट्र—पंत.

शरपातदेश सोडुनि, सेना होती रुसी च बाहेरी.
जरि जाय एकला अरिवरि दुर्जय, तरि उभी च वा! हेरी. ५८
लागे स्वर्गफलद शर भीमक्षेपीं सुधीट पेराया.
यश साधाया, घालुनि अंजन नेत्रीं, सुधी टपे राया! ५९
सातानीं मग, आर्धीं भीम उरीं ताडिला नवशरानीं.
नासाकेश उपडिता गज होय हरीस कां न वश रानीं? ६०
तो साश्वसूत दुर्जय वधिला तत्काळ च करितां गलबा.
जाणों भीम म्हणे, 'घे स्वर्ग, त्यागुनि कुसंग हा, चल बा!' ६१
रडत चि, दुर्जय कर्णें त्या समरमखांत घातला उजवा.
मौनें म्हणे कुमार, 'व्यर्थ नयन सुजविलां, सुखें सुजवा.' ६२
कर्णें गणिले न विशिख भीमाचे लागले कचाकंच ते.
न च, तेजस्विज नसतां, पचते; तद्वयव खळखळां खचते. ६३
स्थविर म्हणे, 'हा! कर्णीं बळ बहु, परि पांडवांपुढें न चले.
अंगार सर्वदुर्जर, तदपि चकोरासि ते सुखें पचले.' ६४
सूत म्हणेः–होय पुन्हां कर्ण कलहरत, चढोनि नवयानीं.
आचार्य चि ते, कीं रणसंवे दाखविला सुपांसि नव यानीं. ६५
कर्णाचे हय च्यारी मारी खवळोन तो गदाघातें.
भीमबळातें वारूं न शके तो, जेंवि भोगदोंघातें. ६६
केतु छेदुनि सूत हि वधिला. अत्युग्र तेज राया! ६.
वृष मंदोत्साह गमे. आली परिभूति ते जरा यातें. ६७
राहे कोदंडबळें तो, दंडबळें उभा जसा जीर्ण;
[illegible] न च वांके. स्वीकारिल कोणती कशा जीर्णें? ६८
भूप म्हणे, 'रे दुर्मुख! धाया कर्णासि अभय वा! धावें.

---

१. बाणाच्या आटोक्यांतील प्रदेश. २. घोडे व सारथी यांसह. ३. दुर्जय तो मृत, अर्थात् त्याचें मौन च म्हणावें. ४. वीरपुत्र. ५. धृतराष्ट्र. ६. निखारे. ७. सर्वांना पचण्याला कठिण. ८. चकोरपक्ष्यांचें भक्ष्य निखारे आहेत, असा प्राचीन-कविसंकेत आहे. ९. धनुर्वेदगुरु. १०. रणयज्ञ. ११. कृतकर्माचें फळ देणारा पातकाचें. १२. पराभवरूप जरा (वार्धक्य). १३. वृद्ध. १४. बोगीर.

आपण देखत असतां अरिचें स्वसख्यासि, न भव बाधावें. ६९
केला कीं कर्ण विरथ; चापीं गुण, आधिरथि रथीं, खटवीं.
तो[1] शर[2] असा प्रतापें त्या[3], या जलधीस[4] तूं हि, जा, कटवीं.' ७०
गेला धाराया जो[5] दुर्मुख देखुनि समक्ष याला हो!
प्रेषी शर भीम, म्हणे, 'सत्वर हा ही यमक्षया[6] व्हाहो.' ७१
धाराया गेला तों आपण चि न लागतां हि पळ, क्षारें[8].
आणों शरां म्हणे धनु, 'कार्य पुढें; नीट हात वळवा रे!' ७२
दुर्मुखरथ सांपडला विरथा कर्णासि आयता राया!
दैवस्यकासि शके न सखा न पिता न माय ताराया. ७३
राधेयाला न धरे, होतां दुर्मुख परासु, रोदन हो!
स्नेहगुण असा चि; कसा मोहद[9] मज्जनपरा सुरोद न हो? ७४
नांदे सुखें सदोदित संसारीं तो चि, जो अनय न करी.
न निघे, इतर जन, बुडे व्यसनीं, पंकीं जसा अनयन करी. ७५
करि साश्रु दुर्मुखाच्या, तो कर्ण कवि प्रदक्षिणा, देहा.
समरीं भीम गमे श्रुति[10]गोतर्णक[11]विप्र दक्षिणा दे हो[12]. ७६
रडतां प्रहार केले होते ते सर्व उगविले तिपट.
निपट प्रखरशरांहीं वाटे चित्तांत पाडिला विपटें[13]. ७७
सव्यें[14]भुजीं भीमाच्या कर्णें नाराच अर्पिले चवदा.
घव दाखउनि वदान्यें[15] स्वरसें[16] ते अतिथि[17] तर्पिले च वदा. ७८

---

१. कर्ण. २. परशुरामाचा शर. ३. त्या पश्चिमसमुद्रास. (एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करून तिचें ब्राह्मणांस दान केल्यानंतर आपणास राहण्यासाठीं रामानें पश्चिमसमुद्राजवळ जागा मागितली; परंतु ती तो देईना; तेव्हां रामानीं त्यावर एक बाण सोडून त्याला मागें हटविलें व जागा मिळविली, ही कथा येथें अनुसंधेय आहे). ४. भीमरूप जलधीस. ५. जों (?). ६. यमसदनास. ७. निवारण होई, मरे. ८. क्षारसमुद्र. ९. अंधळा हत्ती. १०. वेदरूपी गाईचा वत्स च असा ब्राह्मण. ११. भीमःसुपात्रं महावदान्यःकर्णः —पंत. (भीम हा सत्पात्र ब्राह्मण व कर्ण हा महान् दाता). १२. कर्ण—पंत. १३. विपट(?). १४. डाव्या बाहूवर. १५. दानशूर अशा (भीमानें). १६. स्वरकें. १७. बाणरूपी अतिथि.

भीम न चळला,जन्हि हेत खळ खळखळ विपुल भुज वमे रुधिर.
गमलें स्यजिता, शिरतां रविसुतनाराच[३] सुजवं, मेरु धिरें. ७९
भेदी भीम [५]तिहीं च क्रोधभरें त्या वृषास रोपांनीं.
आणों, म्हणती [६]ते हय त्या डोहीं, 'झुंत तृषा सरो पानीं.'८०
करिती तद्वैर्योतें ते, कामक्रोधलोभसे, माहीं.
वृष निरखिला, हरिनखक्षतगजसा नष्टशोभ, सेनाहीं. ८१
ते सत्य सर्प, न विशिख; कर्ण हि न, तद्दीर्यसदनवारुळ तो.
कीं माणिक्यसर, जयश्रीवरणीं[१०], शरगळां नवा रुळतो. ८२
बहुरक्त दिसे खेळुनि होय जसा काय बा ! गुलालातें.
पळतां कर्ण, स्मरलें, भिवुनि पळे बाळ बागुलाला, तें. ८३
उच्चैःश्रवःस्वसेसीं[११], भी त्यागुनि, न रमते जवन वाजी.
प्रकटिति, कशाप्रतोदांवांचून[१२] चि, परम ते जव नवा जी! ८४
तृप्ति वरि सदुत्कर्षें विहितजयस्वान[१३] नारद नवि च; कीं,
ब्रह्मरसें[१४] हि म्हणतो 'हरिजनसुयशा' स्वानना, 'रद्न विचकीं.'
कर्ण पळे भीमभयें, जैसा राक्षस पराशरभयानें.
तें आपणा हरि करुनि दाखविलें बा! परा शरभ, येनें[१५]. ८६
भासे भीम भयंकर बहु, जैसा देव अंधकाराती.
जे[१६] भीत, भंगवेळा जी कीं ते स्पष्ट अंध कारा ती. ८७

---

१. घायाळ. २. कर्णाचे बाण. ३. नाराचविशेषणम्–**पंत.** वेगवान् असे. ४. भीर. ५. तिहीं च रोपानीं इत्यन्वयः–**पंत.** ६. ते बाण हे च कोणी घोडे. ७. लवकर. ८. त्या बाणरूपी सर्पांचें वारुळ. ९. रक्तधारामुत्प्रेक्षते–**पंत.** (बाणानीं लागलेल्या रक्तप्रवाहावर ही उत्प्रेक्षा आहे). माणकांचा हार. १०. जयलक्ष्मीचे स्वयं-वरप्रसंगीं. ११. इंद्राचा अश्व उच्चैःश्रवा, त्याच्या बहिणीशी. १२. चाबूक व एक प्रकारचें टोंचण्याचें शस्त्र. १३. केला आहे जयध्वनि ज्यानें असा नारद. १४. महानंद. १५. कर्णानें. १६. कवि म्हणतात, जे लोक भ्याले ते व जी परा-जयाची वेळ ती अनुक्रमें अंध व कारागृह असें स्पष्ट वाटतें.

भूप म्हणे, "बहु देतो दुर्योधन परममंद ताप मला.
सांगे नित्य, 'स्वयशोहर कर्ण असेल मंदरा[1] ममला. ८८
दिधलें, देइल हि यशोमृत, परबळजलधि मथुनि, अतिबळ हा.
कळहा करितां मजसीं भंग चि पावेल सामर[2] हि बळहा.' ८९
लज्जाहानि न जाली त्या[3] मुग्धा, मज हि मुग्धताता; कीं,
म्यां कल्पिली प्रबळता अल्पबळीं, जेंवि दुग्धता ताकीं. ९०
जयभीमवधाविषयीं[4] कर्ण-सुयोधन करोत बकबक[5] रे!
कैसे करितील तिमिग्रास[6] दहनमेषभंग बक बकरे[7]?" ९१
सूत म्हणेः–धृतराष्ट्रा! बा! कारण तूं चि या विनाशाला.
शून्या होत्या न तुझ्या, सच्छळपरमानयाविना[8], शाला. ९२
कपटद्यूतादि कुमत, गुरुसुमतसम प्रभावि[9], लेकाचें,
त्वां, पक हि शांतनवव्यासविदुरवचन, भाविलें, काचें. ९३
जाले भीष्मद्रोणव्यासविदुरसदुपदेश तुज कुचले.
कर्णशकुनिदुःशासनदुर्योधनमंत्र[10] अमृतसे रुचले. ९४
उरलें हि घालिसी बा! काळमुखीं स्वकुळ; घातलें कांहीं.
कां देसी दोष परा? त्वां हा केला, न घात लेकांहीं. ९५
स्वयशोरक्षण चि करिति, बहु न तुजे[11] अंगरक्षण, नयज्ञ[11];
कीं तत्काळ चि देतो सद्गतितें संगरक्षण[12], न यज्ञ. ९६
भंगे, परि न समितितें[13] कर्ण, सतीतें जसा न विट, लाजे;
क्षणभरि म्हणोत याला ते जन, म्हणतील, 'राहु विटला[14];' जे.
कर्णपराभवकोपें भीमावरि धांवले तुजे सुत ते,
दुर्धर, दुर्दम, दुःसह दुर्मर्षण, जय हि, जे मदें उतते[15]. ९८

---

१. मंदरपर्वताला. २. देवांसहवर्तमान इंद्र. ३. त्या मूर्ख दुर्योधनाला. ४. अर्जुन व भीम यांच्या वधाविषयीं. ५. बडबड. ६. तिमिनामक महामत्स्याचा ग्रास. ७. एक विशिष्ट बकऱ्याची जात. ८. सच्छल हा मोठा अन्याय, तो केल्यावांचून. ९. प्र[illegible]काळी. १०. [illegible]. ११. नीतिज्ञ असे तुझे (द्रोणकर्णादि). १२. युद्धमहोत्सव. १३. युद्धातें. १४. कंटाळला. १५. उन्मत्त झालेले.

भीमें त्या पांचांचे केले तत्काळ पांच विलय महा.
कर्ण म्हणे, 'आयुविना याचा रिपु कोण वांचविल? यम हा.'
छेदी धनु हय सारथि, मारी, खंडी पुन्हा हि चापातें.
भीम करी कर्णातें विरथ, कथूं कर्म काय बापा! तें? १००
भासे कर्ण क्षितिवरि झाला, सोडूनि गगन रवि पेस्ति.
आल्या नसतां भीतो, मग न गणी, सत्त्वनग[2] नर, विपत्ती. १०१
कर्ण गदा भिरकावी, क्रोधभरें चाउनीं रदनें[3]वासा.
तीतें वारुनि, वर्षे[4] विजयाचा भाउ नीरद[5] नवासा. १०२
तुरवि, करुनि परकवचा अंगप तितउ[6], पळ[7]समय मनि[8] भानें.
भीमानें शर गणिले अंगपतित उपळसम, यमनिभानें[9]. १०३
कवच शतच्छिद्र करुनि, दक्षिणभुज हि व्रणोत्थशतधार[10],
केला कर्ण शिखरिसख[11] भीमें, निजविशिखनिकर शतधार[12]. १०४
पुनरपि होय पराङ्मुख वृष, होतां शक्ति बाहुची शिथिला.
भीमाला मानवली[13] जनतां[13], जसि रामबाहुला मिथिला. १०५
ज्येष्ठाज्ञेनें धांवति, रक्षाया कर्ण, चित्र उपचित्र
चित्राक्ष चित्रवर्मा चित्रायुध; करिति ते रण हि चित्र. १०६
सर्व हि वधिले भीमें, न करुनि बहु युद्ध, गलबला कांहीं.
आम्हीं[14] विलोकिला तो, गरुड[15] जसा रुद्धगेल बलाकांहीं[15]. १०७
वृष बहु रडे, हळहळे, होय विदुरसूक्तिची च आठवण.

---

१. पादचारी. २. धैर्याचा पर्वत च असा. ३. दांतांच्या आवरणाला—ओठाला. ४. बाणवृष्टि करी. ५. मेघ. ६. चालनी—पंत. ७. पळभर. ८. प्रेक्षकांच्या—पंत. ९. यमसमें भीमें देहपतितकर्णशर क्षुद्र पाषाणसे मानिले, 'धैर्येंकरून—पंत. १०. क्षतानीं उत्पन्न झालेल्या शतशः रक्तधारा ज्यामध्यें असा. ११. पर्वताचा मित्र च असा. (पर्वतासमान). १२. वज्र—पंत. १३. जनसमूह मान देता झाला. १४. संजयादिकानीं. १५. गळ्याभोंवतीं बगळ्यानीं वेढा दिला आहे ज्याच्या असा गरुड.

हें[1] चि चुकाया घेती स्वांगीं सत्प्रणत[2] करुनि आठ वर्णे[3]. १०८
बसुनि नवरथीं वृष करि, जिंकाया अरिस, जो निकर कांहीं,
वाटे वर्षे घन गोवर्धनगिरिवरि सजोनि करकांहीं[4]. १०९
व्याकुळ करी विदारुनि कर्णा रिपुनाशकोविदा, राया!
तैं प्रभु म्हणे, 'असा चि सुयोधनहृद्व्याशको विदाराया.' ११०
कृष्णार्जुन-सात्यकि बहु मानवले भीमसेनबाहूंतें.
त्यांचें[5] आम्हां पाहूं तेज सहायां हि दे न बाहूं तें. १११
प्रेतें[6] कुमार विलोकुनि तप्त करी कोपशोक राधेया,
तो धात्रीसें[7] म्हणे, 'कां वाढविलें, श्रम करूनि राधे! या?'
मग आपणा म्हणे, 'धिक्! कर्ण! त्वामनपहृतनरवराधे!'
दाइस म्हणे, 'पृथावत् त्यजितां तुज लागता न रेंव, राधे!'
गांठी सुरुचि वृषविशिखतति[10] भीमा परमदारुणास्तनगा[11],
धाया श्रीकृष्णाला जेंवि बकी परमदारुणा स्तन गा! ११४
दुःसह भीम कुरुबळीं होय, असा दहन तरकेंटुन[12] रानीं.
गणिलें त्या समयाहुनि हळहळ[13] ही न बहुतर कटु नरानीं. ११५
रामाची शक्ति असी, बा! भीमाची हि शक्ति चवकळ[14] ती.
वीररसाची, श्रवणें थोडी, नेत्रें उदंड, चव कळती. ११६
युयुधान उत्तमौजा जिष्णु युधामन्यु कृष्ण हे तिकडे,
वदले, 'कर्ण किति? कनकगिरिचे भेदील भीमहेति[15] कडे.'

---

१. हें पश्चात्तापदुःख. २. साधूंस नम्र असे लोक. ३. ललाटवक्षःकरजानुचरणेषु किणा नमस्कारशील्लानां भवंति हि—पंत. कपाळ, हात, ऊर, गुडघे व पावलें अशा अष्टांगीं नेहमीं नमस्कार घालणाराला वण पडतात. ४. गारांनीं. ५. अन्वय—त्यांचें (त्या बाहूंचें) तेज आम्हां सहायां हि पाहूं [किंवा] बाहूं न दे. ६. मृत. ७. दाईस. (राधेस). ८. नाशें हरण केली दुर्योधनाची मानसव्यथा ज्यानें असा तूं. ९. बोल, (लोकांचें दूषण). १०. कर्णशरांचा समूह. ११. शत्रुगर्वरूप अरुणास अस्ताचलासारख्या अशा भीमाला. १२. आवेशानें पेटून. १३ या बाणांचें विष. १४. पुष्कळ. १५. भीमाचें शस्त्र (गदा).

भूरिश्रवा गुरुतनय कृप हे तों सुज्ञ, मानवावे च.
कवि म्हणति ' वाणि ! वर्णुनि देवा कीं सुज्ञ मानवा, वेचें.' ११८
समयीं गुण जाणुनियां, शब्दें ही सुयश साधु साधुनि घे.
हें चित्र, जयद्रथकुरुपतिवदनांतूनि 'साधु साधु !' निघे. ११९
भीमशराच्छादित रविसुत झाला जेधवां दिसेनासा,
भ्याला कुरुपति; जाणों त्याची त्याला न ती दिसे नासा. १२०
भूप म्हणे, 'धांवा रे ! म्हणतां काकांसि काय पायस खा ?
मागें ठेविल, मार्जा न च रक्षाया स्वकाय, पाय, सखा.' १२१
गेले अग्रजवचनें धरुनि मनीं लाज, सातें वाराया,
ते तोयबिंदु जाले; तो, तापविला जसा तवा, राया ! १२२
शत्रुंजयादि तव सुत झाले, यापरिस साजिरे[६] नाकीं.
जो हरिभाग, वृकांला तो भक्ष्य हि, परि, ससा, जिरेना कीं.
न विकर्णेतरपातें रणरंगीं भीमसेन, गहिंवरता.
न गदी, जगदीश्वरसा, गजबजता, पडलिया नग हि वरता.
भीम म्हणे, ' अर्पावें सर्वस्व तुला, न सायक, विकर्णा !
कीं वृत्ति तुझी रुचली बहु, रसिका जेंवि साय, कविकर्णा.
योग्या नव्हे प्रतिज्ञा, गुर्वाज्ञा जेंवि भार्गवा[१०], त्यागा.
असुख रची खळसंगति, जैसी कुग्राममार्गवात्या[११] गा ! १२६
सोडावी च कुसंगति सर्वार्थदकाय[१२] पाळणारानीं.
स्वर्गपरें पुत्राचा बांधावा काय पाळणा रानीं ? १२७

---

१. यांचा मान अवश्य ठेवावा. २. कामीं लाग. ३. नासिका. (मृत्यु समीप आलेल्याला त्याचें नासिकाग्र दिसत नाहीं, अशी समजूत आहे). ४. माझा मित्र कर्ण. ५. सात दुर्योधनबंधु. ६. शोभायमान. ७. विकर्ण यानें वस्त्रहरणप्रसंगीं द्रौपदीचा कैवार घेतलेला होता, यामुळें त्याच्या मरणाचें भीमाला दुःख झालें, असा भाव. ८. गडबडता. ९. ' मी सर्व कौरवांस मारीन ' अशी भीमाची प्रतिज्ञा होती. १०. परशुरामास. (परशुरामानें आपल्या मातेचा वध करण्याची पित्याची आज्ञा मान्य केली, वगैरे कथा आहे). ११. [ग्राममार्गांतील] वाहुट्ळ—पंत. १२. सर्व पुरुषार्थ देणारा देह.

साधु बिभीषण कीं तूं, अन्हि खळसंसर्ग करुनि मळले हो,
स्पष्ट तुम्हां दोघांस स्पर्श न केला कुसंगमळलेशें. १२८
होतासि सखा तूं त्या पुण्यश्लोका, अजा मिळाल्याला.
दोघांस हि लाभ, प्रभु, देउनि, सद्यश, अजामिळा, त्यांला.'
ऐसें शोचुनि, पुनरपि सिंहापरि होय गर्जना करिता.
जाला, रणोत्सवीं त्या, वृक्षप्रासादवर्ज्य नाक रिता. १३०
धर्मास कळे, नेला भीमें वृषगर्व सकळ विलयाला.
तो सिंहनाद कळवी स्वर्गा जय; केंवि न कळविल याला?
इकडे हि हृष्ट धृष्टद्युम्नादि व्योम भरिति गजरानीं;
जैसे यथूपतीच्या विजयोत्कर्षेंकरूनि गज रानीं. १३२
व्यूहद्वारीं देती, जिंकाया गुरुसि, वीर तैरमुंडी;
न धरिति तिळ हि तनुपतनभय, जेंवि विरक्त धीरतर मुंडी.
जन्हि दिव्यभोगयोग्या, स्वर्गीं पावति सुयोध, नव देहा,
तन्हि एकोनंदशनमितसोदरमरणें सुयोधन वदे 'हा!' १३४
स्मरलें सुयोधनातें जें जें कांहीं कनिष्ठतात वदे.
राया! हें फळ तुजला भीम न, लोभैकनिष्ठता तव, दे. १३५
ऐक पुन्हां, न पृथेला गाय असी, बा! सुरप्रसू नाहीं.
[11]जे झांकिले शराहीं आर्धी, मग भासुरें प्रसूनाहीं. १३६
मोहे, भीमशरांच्या, सर्वत्र हि विद्धकाय होय, शतें,
तन्हि विमुख नव्हे. गातिल न सकळ सुरसिद्ध काय हो! यश तें?
पडलें क्षितिवरि उडुसें भीमशरें कर्णकुंडल, हरी तें.
वृषमुख गमे जलधिच्या, सांपडलें अग्निकुंड, लहरीतें. १३८

---

१. आणि. २. बिभीषणवत्—पंत. ३. नारायणः—पंत. ४. परिशिष्ट पहा. ५. वृक्ष आणि प्रासाद यांवांचून. ६. स्वर्ग रिकामा झाला. (सर्व देव युद्ध पहावयास पृथ्वी वर आले). ७. मुसांडी. ८. दांत बत्तीस आहेत, त्यांत एक उणा म्हणजे एकतीस, इतक्या बंधूंच्या मरणामुळें. ९. विदुर. १०. लोभावरील अत्यंतासक्ति. ११. पृथापुत्र. १२. तेजस्वी—टवटवीत अशा पुष्पानीं. १३. छिन्नदेह. १४. नक्षत्रासारखें.

पाडुनि एक कुंडल, मग दश नाराच हाणिले अलिकीं[1];
ते शोभले सरोजें, पाजाया स्वमधु, आणिले अलि[2] कीं. १३९
होउनि मुहूर्त मूर्छित कर्ण उठे, तन्मनांत ही राग.
तो पद्मरागनगसा[3] गमला रक्तार्द्र कठिन हीरांग. १४०
केले रोमांचित सुरनर कर्णे अमितबाणसंधानें[4].
न गणुनि तें, तत्कार्मुक केलें चि छिन्न सत्यसंधानें[5]. १४१
वृष घे अन्य धनु, म्हणे, 'शवपूर्णा करिल बंधु[6] समुदि रसा[7].'
क्रोधें वर्षोनि भरूं पाहे भीमास, अंधुस मुदिरसा[8]. १४२
मोटें संकट आलें होतें, परि, म्हणति जो नरप[9], 'टळतें,'
तों जलदपटलसें[10] त्या वातसुतें उडविलें शरपटळ तें. १४३
त्यांचे तूण[11] उघडले, जाणों उग्राहिगर्भपेटारे[12].
नारद म्हणे, 'भले, हूं! जाळा दृग्दोषदर्भ[13], पेटा रे!.' १४४
पवनतपनसुत[14] गमले शक्र-प्रह्लाद, राम-रावण वा.
वाटे गगनीं तच्छरसंघर्षज दहन पामरा वणवा. १४५
शरपट असे प्रकटिती कीं, रवि न दिसे न वा पवन वाहे.
एकाहुनि एक अधिक करिति चमत्कार बा! नवनवा हे.
त्यां वृषवृकोदरांवरि दिव्यकुसुमवर्ष लेख[15] रचिती जी!
मुनि आशी बहु, थोडी श्री, पुत्रीं हर्षले खरचिती जी. १४७
यत्न न चाले म्हणुनि, प्रकट करी कर्ण अस्त्रमायेतें;
भीमपराभव इच्छी, चित्तीं पसरूनि[16] वस्त्र मायेतें. १४८
चुरिले वृषविशिखानीं वायुसुताचे धनुष्य-शर-भाते.
जाले महाशरभ, जन्हि पहिले हरि, त्या मनुष्यशरभा[17] ते[18].१४९

१. ललाटीं. २. भुंगे. ३. हिऱ्यांचा पर्वत. ४. असख्य बाण जोडून. ५. भीम. ६. सानंद अशी (?). ७. पृथ्वी. ८. कपास—पंत. ९. मेघासारखा. १०. राजे—पंत ११. भाते. १२. उग्र सर्पानीं भरलेले पेटारे. १३. प्रेक्षकांचे—पंत. प्रेक्षकांची दृष्ट हे च दर्भ. १४. भीम व कर्ण. १५. देव. १६. ममता विसरून. १७. भीम हा च कोणी शरभ, त्याला. १८. कर्णाचे बाण.

हय मारुनि, तत्सूत हि मर्मीं हाणूनि बाण पांच कसा
उतरे, म्हणुनि म्हणे वृष आणों त्या, 'आ पळोनि; वांच कसा.'
सूत युधामन्युरथीं चढला सोडूनि पवनतनयातें;
जिह्म होय विरथ विक्षत, होवूं दे धैर्य अवनत न यातें. १५१
भीमें झुगारिली रथशक्ति[3], प्रकटावया ठळक लीला.
अशनी[4] च मानिलें, बहुजननयनाहीं, नभीं झळकलीला. १५२
खंडी तिला, नव्हे तो वृष, नागीला जसा, वश, शिखंडी[5];
कीं रतिपतिच्या[6] इषुला लीलेनें जेंवि देव शशिखंडी[7]. १५३
तों खड्गचर्म घेउनि युद्धासि त्वत्कुमारकाळ[8] सजे.
ते धन्य पुरुष, धर्मीं नेणति आयास भीति आळस जे. १५४
तोडुनि चर्म, शरगणाकरवीं तो प्रबळबाहु प्रेरविला.
वाटे तेव्हां जैसा गांठूनि मुखांत राहु घे रविला. १५५
छेदी वृषचापातें, भिरकावुनि परम भीम करवाळा[10];
राया! रविच्या हि म्हणे ओष्ठांला विजयिभीमकर, 'वाळीं[11].'
हास्य करी कर्ण, बहुत शर वर्षे कार्मुकें मग नवीनें,
आक्रमिलें भीमें, विषदृग[12]हि धराया जसें, गगन, वीनें[13]. १५७
राधेय रथोपस्थीं[14], भीम नभीं देखतां, दडाला जी!
हे ती च भीति, गरुडापासुनि त्या कालिया जडाला जी. १५८
ध्वज[15] तरु, भीम शिखी[15], वृष मूलबिलनिलीनसर्प[16]सा, राया!
वाटे प्रवर्तला तो मारुति घननाददर्प साराया. १५९
कर्णध्वजीं विलोकुनि, बहु आशीर्वृष्टि करिति सुर भीमीं.
सत्पुरुषकथा अद्भुत रसदा; म्हणतों इला चि 'सुरभी[17]' मीं.

---

१. नम्र. २. भीमातें–पंत. ३. रथांतून फेंकावयाची शक्ति. ४. वीज. ५. मोर. ६. मदनाच्या. ७. चंद्रमौली शंकर. ८. तुझ्या पुत्राचा मृत्यु च असा. ९. कर्ण. १०. खड्गा. ११. शुष्क व्हा. १२. चक्षुर्विष सर्प. १३. गरुडानें. १४. रथाच्या मध्यमार्गीं. १५. ध्वजरूप वृक्षावर असणारा भीम हा च मोर. १६. झाडाखालीं बिळामध्यें दडून राहिलेला सर्प च असा कर्ण. १७. कामधेनु.

'बा! साधु साधु!' वदले, केवळ, तद्भंगकाम[1] जे पर, ते.
बहुधा स्वानुजभागस्मृति[2] वारी, म्हणुनि न वधितां परते. १६१
क्षितिवरि येतां, झांकी शरपटळें कर्ण पुनरपि तयातें.
रवितें हि लोपवी हो! सुगुणगणें जेंवि सुनर पितयातें. १६२
विरथ विशस्त्र वृकोदर चुकवायो कर्णबाणपात रणीं
विजयहतगजांत[3] शिरे, गगनीं जलदांत जेंवि बा! तरणीं.* १६३
अघटित हि करायाचें जें कपिला[4], जें कळे वराहा[5], तें
वाटे, जाणे भीम हि, कीं उचली गजकळेवरा[6] हातें! १६४
त्या गजकळेवरातें कर्ण छेदुनि चहूंकडे विखरी.
वाटे पविप्रहारें केला विध्वस्त वासवें शिखरी[7]. १६५
रोधिति वृषशरपटळें भीमबळा, जेंवि यामुना[8] गांगें[9].
तरि बा! झुगारिलीं जीं, विच्छिन्नें काय तीं च नागांगें[10]. १६६
तें चि झुगारी, जें ये रथचक्र तुरंगगजकुणप हाता.
रोमांचित होय अरि हि, जो भीमीं सत्वधर गुण पहाता. १६७
तें तें कर्णीं पावे, पाषाणीं जेंवि, भंग, ढेंकूळ.
वृष[11] मत्तेभ, शर[12] रदन, भीमवपु गमे तयापुढें कूळ[13]. १६८
मग भीम क्रोधभरें चाउनियां दांत ओठ, मूठ वळी.
चित्तांत म्हणे, 'घालूं मत्तवृषीं[14] आजि काळ मूठ-वळी[15].' १६९

---

१. त्याच्या पराभवाची इच्छा करणारे. २. कर्ण हा आपल्या भावाचा—अर्जुनाचा—भाग आहे अशी आठवण. ३. अर्जुनानें मारिलेल्या हत्तींत. ४. मारुतीला. ५. आदिवराहाला. ६. हत्तीच्या प्रेताला. ७. पर्वत. ८. यमुनाजळास. ९. गंगाजळें. ('जल' हा शब्द अनेकवचनी वापरण्याचा संस्कृत सांप्रदाय आहे. 'गंगाजल यमुनाजलास रोधतें,' या विधानाची सत्यता प्रयागास या उभयनद्यांच्या संगमावर दिसून येते). १०. गजशरीरें. ११. कर्ण हा मदोन्मत्त हत्ती. १२. बाण हा च दांत. १३. नदीतीर. १४. [कर्णरूपी] माजलेल्या बैलावर. १५. मूठ आणि वळी म्हणजे बैलाच्या पाठीवर तिच्या रक्षणाकरितां खोगिरासारखें घालितात तें. * पंत यमकपूर्तीसाठीं इच्छेनुसार निष्कारण अनुस्वार देतात.

तों स्मरला अर्जुनवच, आठवेपी म्हणुनि भीम हालवे.
प्रबळ हि कुपित हि सुपुरुष असोते, खिरेड़ भी महातावें, १७०
कर्ण हि कुंतीवचन स्मरले म्हणवुनि वधी न आवारें.
त्यजिलें सर्वस्व हि, परि न मळ हि सत्या कुबें, कभा वाते. १७१
जवळि भिडोनि कुरूपते!" हिणवी भीमासि कर्ण कोदंडें.
सहाजिस प्रतोदें, कीं केला स्पर्श अहिस तो दंडें. १७२
कृष्ण करि[1]रदांसि[2] तसा, घे त्या चापास भीम हिसकून.
तेणें कर्णासि शिरीं हाणी, न वधी, वधास हि सकून. १७३
वाटे महातर्समेंकरुनि थडक अर्णवासि अर्णव दे.
साहुनि धनुःप्रहार, स्मित करुनि, वृकोदरासि कर्ण वदे:- १७४
'तूंवरका[3]! औदरिका[4]! टाकुनि आलासि कां महानस[5] रे!?
भ्याडा! अणिखांत सरो दुसरा[6], वीरांत, कांम[7] हा, न सरे.
बहुअशनसूद[8]ताडनपंडित, तूं रणमखीं न कोविद रे!
भीरु जयश्रीस तसे, कन्येला वर जसे, नको, विंद्रे[9]. १७६
मजसीं भिडसी भ्याडा! सिंहासीं जेंवि विप्रताप ससा.
बाळा! तपोवनाश्रित हो तूं रणभीरु, विप्र तापससा. १७७
किंवा हो अर्जुनाश्रित[10], तो चि तुझें करिल आजि अस्ववन[11].
मूढा! मृगें शिरावें मृगराजवनीं, त्यजूनि न स्ववन.' १७८
भीम म्हणे, "राधेया! जन्हि असकृत्[12] भंगिलें तुला आजि,
निर्लज्जा! तरि म्हणसी, 'मज ठावी, काय तुज मुला! आजी[13]?'
ये रे! भुजयुद्ध करूं. हो जैसा बकहिडिंबकीचकसा.
असतां असु त्रिदोषी[14], जेंवि, बडबड त्यजील नीच कसा?"

---

१. हस्ती. २. कुवलयापीडनामक गजाच्या दंतास. ३. खादाडू! ४. खादाडा! ५. स्वयंपाकघर. ६. अन्य-भलता काम—**पंत.** ७. जयकाम भ्याडाचा, वीरांत सफळ होत नाहीं—**पंत.** ८. पाककर्ता—**पंत.** (पुष्कळ खाणें व आचान्याला शासन करणें यांत पंडित). ९. विद्रूप. १०. अर्जुनाश्रित. ११. प्राणरक्षण. १२. वारंवार. १३. युद्ध. १४. ज्यास त्रिदोष झाला आहे असा.

भीमाचें मत जाणुनि राहे राधेय मूकसा बसला,
कीं भुजयुद्धोत्साहें बहु अकुलज धकमकें तसा फुगला. १८१
तों प्रभु म्हणे, 'सखया! हूं! कांहीं हलके हि शर उचलि कसा.
विरथीं वृकोदरीं तो आक्रिसले वृष, झषीं उडी बकसा.' १८२
प्रेरी अतित्वरेनें प्रभु पार्था, पार्थ ही शरसमूहा;
कर्ण हि सूता, सूत हि अश्वांतें; तें म्हणे कुरुचमू 'हा!' १८३
सात्यकिरथीं वृकोदर चढला, राधासुतापसरणीं[3] हो!
म्हणति, 'यशस्वी' या, कीं, मैथिलविराधा, सुतापस, 'रणीं हो.'
जो शर्कें हि परांचा नाशाया मद, वळाविला पार्थ,
तो नाराच प्रेषी कर्णावरि, तद्बलाविलापार्थ. १८५
त्यातें खंडुनि, गुरुसुत वारी बाधा, जसी अहिमगु रुजा,
विकळ करुनि, पळवी तें मित्र प्रभुचें महामहिम गुरुजा. १८६

अध्याय तेरावा.

सात्यकि आला पाहुनि, देव बहु महत्व देत नांवाजी[11].
हें किति? यास भुजाधिक, जे वाहति कपिकेतना[12], वाजी. १
'पार्था! सख्या! तुझा प्रियशिष्य सखा पातला, पहा यातें.
या कुरुबळवेगातें, तूं, कीं क्षम एक हा, सहायातें. २
शिरतो पारावारीं[13] परि कैंचा वेग बा! असा मकरा?

१. मत्स्यीं. २. बवयोरभेदो द्रष्टव्यः—**पंत.** ३. कर्ण पळाला तेव्हां. ४. नागपाशीं श्रीरामासि 'यशस्वी हो रणीं' असें जसें सुतापस म्हणत होते, तसें च आतां भग्न ही भीमास म्हणतात—**पंत.** ५. विराधराक्षस मारला ज्यानें त्या रामास. ६. रुद्रप्रसादानंतर स्वर्गाप्रति—**पंत.** ७. सूर्य—**पंत.** नाहींत अंड किरण ज्याचे तो. ८. रोग. ९. मोठी योग्यता ज्याची अशा. १०. अश्वत्थाम्याला. ११. वर्णन करी. १२. कपिध्वज अर्जुनाला. १३. सागरांत.

आजि कळेल चि भावि स्वक्षय, दुर्योधना असामकरा.' ३
श्वेताश्व म्हणे, "प्रभुजी! कांपति चळचळ अरी पहाते ज्या,
तो सात्यकिवरि उठला कीं हो! भूरिश्रवा महातेजा. ४
जाला युयुधान[1] परिश्रांत, न भूरिश्रवा; समरयांसीं
समबळसाहित्यांसीं[2] गांठि बरी; विषम बा! समर यांसीं. ५
सिंधु तरुनि, न बुडो हा, खाउनि या गोष्पदीं गटकळीला;
बा! बहु करीत आले त्वन्नामपदाश्रयें गट कळीला. ६
त्वत्करुणामृतपूरीं सर्व सुखें प्रणतयाद[3] वागावें.
केवळ न सात्यकिमुखा 'अजित' असें म्हणत यादवा गावें[4]."
तों तो कौरव्य[5] म्हणे, 'मृग, होउनि सिंहदृष्टिविषय, मरे.
तसि माधवा[6]! मदरिगति; कीं मामकें[7]तेज, बाण विष, यम रे! ८
तुज पशुतें कुरुपतिदृग्दुर्गादेवीपुढें[8] चि कापीन;
होईल सुप्रसन्ना; कीं तूं आहेसि बहु निका पीनें[9]. ९
कर, जा, वराप्सरांसीं, अर्पुनि मन्मार्गणा शिर, विलास.
लाजो, रडो युधिष्ठिर, जेणें व्यूहांत तूं शिरा[10]विलास. १०
निःसंशय धर्मार्जुनकृष्ण समर सोडितील शोकानें;
स्पष्ट निरुत्साह सकळ होइल, हें आयकेल जो कानें.' ११
हांसुनि शैनेय म्हणे, 'कौरव्या! यम हि भय न शिवविल यां,
न करुनि निरायुध रणीं, नेइल न ज्वलननयनशिव विलया.
कोणासि भिववितां? हो! हा यादव अजितदास[11], कळलें कीं?
जेव्हां[12] होय भजक, दे भाग्य पिता अजि! तदा सकळ लेंकीं. १२

१. सात्यकी. २. ज्यांचा वेग, बळ व साहित्य समसमान आहे अशांशीं. ३. शरणागतरूप जलचर प्राणी. ४. अन्वय—सात्यकिमुखा यादवा केवळ (विनाकारण) 'अजित' असें म्हणत न गावें. ५. भूरिश्रवा. ६. सात्यके! ७. माझें तेज. ८. दुर्योधनाच्या दृष्टिरूप दुर्गादेवीपुढें. ९. खरोखर चांगला पुष्ट. १०. या मला—**पंत.** ११. कृष्णभक्त. १२. भजकीं पुत्रीं पिता भाग्य अर्पितो तसें दासीं अजितत्व देव; देवप्रसादें देवसा च मीं हि अजित, असा अर्थ—**पंत.**

मज तव गर्जित, शारदघनगर्जितसें चि, हांसवीतें, हो !
या गर्जनेसि होइल फळ, तरि पय कां न कांसवीतें[1] हो ? १४
रे कौरवाधमा ! तुज वधिल्यावांचून मीं न परतेन;
होते जे जे झाले शैनेयेषुबकमीन[2] पर, ते, नै.[3]' १५
पर्णे तो, तेणें हा बोलुनि बहु तीक्ष्ण वचन, कोपविला.
साहेल कोण हो !? अतिकठिना ही, तीक्ष्णवच नको, पविला.
भिडले अत्यावेशें ते सात्यकि-सौमदत्ति बहुत रणीं;
तच्छरनिकरें केला छन्न[4], तसा, राहुनें न बहु, तरणी. १७
विरथ, निरायुध होउनि शुद्ध नियुद्धीं[5] प्रवर्तले मग ते.
जरि नसते धर्मज्ञ ब्रह्मज्ञ कुलीन, कां न डगमगते ? १८
कृष्ण म्हणे, 'श्रांत दिसे सात्यकि, कौरव्य नागविल याला;
पार्था ! पत्रिपतिपुढें[6] पावेना काय नाग विलयाला ? १९
रक्षावा व्यसनीं त्वां, माधव आला तुज्या चि कार्याला.
स्वजनपरित्राणाहुनि अन्य व्रत मत नसे चि आर्याला.' २०
अर्जुन म्हणे, 'गमे मज, देतो मत्तेभ यूथपा[7] टकरा;
प्रभुजी ! सात्यकिरक्षण संकट मोटें; तुम्हीं च वाट करा.' २१
कृष्णार्जुन वदति असें, तों, त्यांचा, करुनि बाहुसमर, गडी,
विधुसम मृदु होय; तया कौरव्य क्रूर राहुसम रगडी. २२
आपटिला भूपृष्ठीं; केश धरुनि ओढिला; जना गमला
वधिला चि; भूरिदक्षिण[8] तार्क्ष्य[9], क्षण, वृष्णिवीर[10] नाग मला. २३
ईश्वरवरलाभ जया, तो काळावरि करील सत्तेतें,
कीं सौमदत्ति हाणी[11] त्या सात्यकिच्या उरांत लत्तेतें. २४

---

१. कांसवीने दूध कां देऊं नये ? २. सात्यकीचे बाणरूप बकाना मीन. ३. मेले, असा अर्थ—**पंत.** ४. आच्छादित. ५. बाहुयुद्धी. (कुस्तीत). ६. गरुडापुढें. ७. कळपाच्या पुढाऱ्याला. ८. भूरिश्रवा. ९. गरुड. १०. यादववीर—सात्यकि. ११. मूळपाठ—**सात्यकिवक्षस्थळीं हि.**

कृष्ण म्हणे, 'मजपासुनि जें शासन होय कालियाहीतें,
जालें त्वजायवरें यापासुनि, देवि कालि ! बा ही तें.' २५
पाहे असिनें सात्यकिमस्तक खंडावयासि जों सुकवी,
भ्रमवी कुलालचक्रापरि शिर चिर, खड्गपात तो चुकवी. २६
तों प्रभु म्हणे, 'अरे रे ! श्वेताश्वा ! वीरनायका ! पावें,
बा ! त्वत्समक्ष अरिनें सात्यकिशिर आजि काय कापावें ?'
अर्जुन शलाग्रजातें[1] चितुनि चित्तांत मानवे[2] शतदा.
तद्दक्षिणभुज खंडी. 'हा !' म्हणती सर्व मानवेश तदा. २८
केवळ जडली होती जन्हि दृष्टि जयद्रथीं, तन्हि सुजातें[3]
पार्थें प्रिय सोडविला, तोडुनि त्या भूरिदक्षिणभुजातें. २९
सांगद[4] सखड्ग तो कपिकेतुशरच्छिन्न वीर[5]भुज, गमला
सहसा खगपति[6]खंडितभोग तदाननविमुक्त भुजग मला. ३०
सोडुनि सात्यकिस म्हणे कौरव[7], ' रे पांडुपुत्र ! कपिकेतो !
धर्म[8] कृपादिगुरुकथित हा कीं अन्योक्त, जीर्ण न पिके तो ?
यादवसहवासें तूं जालासि तसा चि; कर्म हें; स्वमतें
तुजला नसेल सुचलें; रुचलें बहुधा कुकार्य कृष्णमतें. ३२
अन्यासीं रण करितां, माजा भुज खंडिला कसा सहसा ?
धर्मासि काय कथिसिल, शास्त्रें बुडवूनि गुरुयशा[9]सह सा !'
जें श्रितरक्षणदक्ष[10]प्रभुसखनरवीरकर्म, निंदी तें.

१. भूरिश्रवा—पंत. (भूरिश्रव्याचा शल नांवाचा कनिष्ठ बंधु होता). २. प्रशंसा करी. ३. कुलीन अशा पार्थानें. ४. बाहुभूषणांसह असा. ५. वीर सात्यकी. ६. गरुडानें फोडली आहे फणा ज्याची असा भुजग. ७. भूरिश्रवा. ८. हा कृपादिगुरुकथित धर्म, कीं तो जीर्ण न पिके (फलद्रूप होत नाहीं) [अतएव] अन्योक्त ? ९. मोठ्या यशासह सहा शास्त्रें. (सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि वेदांत). १०. आश्रितांच्या रक्षणाविषयीं दक्ष जो प्रभु, त्याचा सखा जो अर्जुन, त्याचें शूरकर्म.

जनर्नीतिसें भजे, सुरवल्लीसें त्यजुनि जेंवि सिंदीतें. ३४
पार्थ म्हणे, 'कौरव्या ! कृष्णपर्णीं स्पष्ट बुद्धि मंदावे.
कुलजांहीं जीर्णपुरुष ते, पुण्ययशोर्थ मात्र वंद्यावे. ३५
भगवन्मतासि, भगवन्मतनिष्ठा मज हि लाविसी बोल;
जो लक्षसुभटमान्य, श्रितरक्षणधर्म मानिसी फोल ? ३६
माजा साक्षाद्दक्षिणभुज सात्यकि, हा कसा न रक्षावा ?
समरीं सहाय जो जन, तो प्राणांहूनि अधिक लक्षावा. ३७
त्वां आत्मा निंदावा, कीं जो असमर्थ भुज हि राखाया;
योग्य श्रितावनाक्षमें, कीं परमासाध्य रुजें हिरा खाया. ३८
स्वभुजावन अड ज्याला, श्रितरक्षण करिल काय तो कावा?
तो धन्य, जया आश्रित उत्संगावरिल काय तोकाचा.' ३९
कौरव्य न दे उत्तर, जाणों पार्थोक्त नायके कांहीं.
त्याचा नरोक्तिहीं मद, सर्पाचा जेंवि, जाय, केकांहीं. ४०
करुनि शरासन, मग तो होय प्रायोपविष्ट, मौन धरी.
योगबळें विधिलोकाप्रति जाया उपनिषद्विचार करी. ४१
कुरुनीं केली कृष्णार्जुननिंदा फार; न कथवे गा ! ती,
ज्यांला देवर्षींचे, कामाद्यरिमीनबक थवे गाती. ४२
लेश विषाद न दे कुरुकृतनिंदागारवर्ष वीरा यां.
त्या भूरिदक्षिणास हि न कुरुकृत स्तवन हर्षवी, राया ! ४३

---

१. सामान्य जनाच्या रीतीला. २. आश्रितांचें रक्षण करण्याविषयीं असमर्थ. ३. रोग. ४. मांडीवरील लहान मुलाचें शरीर. ५. कवीनें ही आर्या, या स्थळीं प्रथम लिहिलेली पुढील आर्या हरताळून, पोथीच्या समासांत लिहिली आहे. थोड्याशा फेरफारानें पुढें ४८ व्या स्थळीं ही च आर्या आहे!

ऐसें बहु पार्थ वदे, तें ऐकुनि तो शिरे...महितें
जिष्णुकडे वामभुजें उडवी भुज, पक्षिपति जसा अहितें.४७

६. मरणाचा निश्चय करून उपवासी बसलेला. ७. कामादि सहा शत्रुरूपी मत्स्यांना बक (संहारक). ८. कौरवकृत निंदारूप निखाऱ्यांची वृष्टि. ९. अर्जुनास—पंत.

पार्थ म्हणे, 'कौरव्या ! जें मकृत लेश ही नसे मळलें,
सर्वांसि विदित असतां, तुज एकास चि कसें नसे कळलें ? ४४
जो, माज्या शरविषयीं असतां, प्रबळ हि, धरील हननाशा,
न शकावा चि कधीं तो शत्रु, कराया मदीयजननाशा. ४५
खड्गें सात्यकिमस्तकखंडन करितां, तुजा भुजच्छेद
हा जरि अधर्म म्हणतां, या कर्मे बहुत पावतां खेद; ४६
विरथ विशस्त्र सुभद्रासुत, तुमचें धर्मतोक सामान्य,
केला तुम्हीं तशाचा वध कीं हो ! धर्म तो कसा मान्य ?' ४७
ऐसें जिष्णु वदे, तें ऐकुनि तो स्पर्शला शिरें महितें;
उडवी तयाकडे भुज वामभुजें, पक्षिपति जसा अहितें. ४८
किमपि न वदतां, प्रेमें कृष्णसख म्हणे तया अगाधाला,
"पाहुनि तुला मदात्मा, ऐसा न सुराश्रया अंगा, धाला. ४९
धर्मी भीमीं नकुळीं सहदेवीं प्रीतिरीति परमा जी,
ती च तुझा ठायीं बा ! आहे; मति, तुज म्हणे न 'पर,' माजी.
तूं माज्या कृष्णाच्या आज्ञेनें पुण्यलोक पाव कसा.
हो सुगतिपात्र शिबिसा तेजस्वी सूर्यचंद्रपावकसा." ५१
प्रभु हि म्हणे, 'कौरव्या ! घे, देतों सुवर, वरदवर, गा ! मी;
साधो ! वैकुंठाप्रति जा; हो मत्तुल्य पक्षिवरगामी.' ५२
साधु म्हणति, "हा घनसा दाता, सततान्निहोत्रयाजी; यां
निजलोकीं अवलोकुनि, चतुरानन हा म्हणेल, 'या जी ! या.'"
इतुक्यांत सासि सात्यकि धांवे, कापावया शिर तयाचें.
अर्ही गुरुप्रसादें, न पुन्हां तापावया शिरतयाचें. ५४

१. बाणांच्या आटोक्यांत. २. माझ्या लोकांच्या नाशास. ३. त्यानें जमिनीला डोकें टेकलें. ४. तुटलेला उजवा हात. ५. मेरु–पंत. ६. गरुडावरून जाणारा. ७. भूरिश्रव्यास. ८. खड्गासह. ९. गुरुप्रसादें अर्ही शिरतयाचें (शिरणाऱ्याचें) तयाचें (भूरिश्रव्याचें) शिर पुन्हां न तापावया; कापावया १० अन्वय.

वारी कृष्ण धनंजय भीम, तरि क्रूर तो तयास वधी.
सात्यकिधी त्या वीरीं तैसी, वृत्रीं जसी च वासवधी. ५५
वारित होते कर्ण-द्रौणि-जयद्रथ-कृपादि हाकांहीं;
परि तो त्यजिता झाला न शलाग्रजवधदुराग्रहा कांहीं. ५६
जरि सर्व म्हणत होते, 'रे युयुधाना! नको नको, परतें,'
हरिलें चि भूरिदक्षिणशिर, वारण ऐकिलें न कोपरतें. ५७
सात्यकि विश्वमुखें त्या कर्मकळंकें उदंड निंदुनि घे.
संकोचांतुनि बाहिर बहुधा तैंपासुनीं च इंदु निघे. ५८
जो सात्यकि, हतयूथपहरिसा अत्युग्र, पूर्ण उत्साहें
कुरुवीरांसि म्हणे, "विष पीतां, करितां मदीय कुत्सा, हें. ५९
धर्मकथा धार्मिकसे कथितां न विचारितां हि अन्या, 'या
न वधावा, न वधावा,' म्हणतां आपण करूनि अन्याया. ६०
जेव्हां केलें विरथविशस्त्रसुभद्राकुमारवधकर्म,
तेव्हां गेला होता, सोडुनि कोठें तुम्हांसि हा धर्म? ६१
जो मज पाडुनि समरीं, हाणिल माज्या उरांत लात अरी,
तन्मथन मत्प्रतिज्ञा; ती म्या केली, वधूनि यासि, खरी. ६२
'जें कर्म अमित्रांला पीडाकर होय, सर्व तें कार्य,'
रामायणांत वदला, म्हणती कवि आद्य ज्यासि तो आर्य." ६३
ऐसें सात्यकि बोले; उत्तर इकडील कर्ण ही न करी.
वाटे, जाले, परिसुनि हरिगर्जित, शक्तिवर्णहीन करी. ६४
खलदुर्जय, बलजलधि, छलरहिताचार, जलदसा दाता,
नलसम शुचि, शलपूर्वज, हलभृदनुजलोक पावला, ताता! ६५

---

१. सात्यके! २. क्रोधाधीन अज्ञानें. ३. चंद्र. (आपण एकटा च कलंकी म्हणून आजवर चंद्र लाजत असे; तो आतां दुसरा कलंकी—पापी सात्यकी साहाय्य मिळाल्यानें संकोचमुक्त झाला, हा भाव). ४. अवश्य कर्तव्य. ५. सिंहगर्जना. ६. शलाचा वडील भाऊ. ७. बलरामाच्या बंधूचा कृष्णाचा लोक—विष्णुलोक. ८. हे धृतराष्ट्रा!

शिनिनें स्वयंवरीं जैं श्रीवसुदेवार्थ देवकी हरिली,
तैं बहुत सोमदत्तें आत्मपरिभवव्यथा मनीं धरिली. ६६
बहु, वीरमंडळीं यश, जिंकुनि त्या युद्धसत्वरा, शिनि घे;
श्रीरुद्रासि शरण तो विजयार्थी, शुद्धसत्वराशि, निघे. ६७
विचरूं न दे चि, इतरां दात्यांपरि, जो दयालु देव, रद,
तो आशुतोष, दर्शन देउनि, ' वद वर, ' असें वदे वरद. ६८
तो सोमदत्त नमुनि, स्तवुनि प्रेमें परोपरि, भवातें,
मागे, ' शिनिपुत्राच्या, मत्पुत्र रणीं करो, परिभवातें. ६९
मत्सुतकरें करावें, वरिलें जें काय हो! यश, शिनिकरें.
नाशो तव प्रसादें ताप न, नाहीं च होय, शशिनिकरें.' ७०
प्रभु ' एवमस्तु ' ऐसें बोलुनि, दे प्रार्थिला वर प्रणता.
हें किति! देता, जरि तो, ' बळ काळपराभवार्थ द्या,' म्हणता.
शिनिनें जैसा परिभव केला होता रणीं स्वतात्ताचा.
तैसा चि भूरिदक्षिण करि, ईशवरें, तदंगजाताचा. ७२
वास्तव सात्यकि भंगे; कीं जाया तद्रिखेद हर पावे;
नातरि, तयापुढें तो शत्रूंचे सर्व वेद हरपावे! ७३
ब्रह्मद्रव्य, ज्ञातिद्रव्य, गुरुद्रव्य रक्षिति, न हरिती;
ब्रह्मण्य, सत्यवादी, दीनजनीं तातसे दया करिती. ७४
बहु शांत, दांत, दाते, अविकत्थन, धर्मनीतिनिष्ठ तसे,
सत्पुरुष ते चि यादव, ज्यांपाशीं जय सदैव तिष्ठतसे. ७५

---

१. हा सात्यकीचा पूर्वज. कवीनें हा चरण, येथें प्रथम रचून लिहिलेला पुढील चरण हरताळून, पोथीच्या समासांत लिहिला आहे.

जेव्हां स्वयंवरीं वसुदेवें स्त्रीरत्न देवकी हरिली,

२. हा भूरिश्रव्याचा पिता. ३. युद्धचपला. ४. [साक्षात्] चंद्रसमूह च अशा तुझ्या प्रसादानें. ५. असें असो. ६. त्याच्या (शिनीच्या) संततीचा. ७. सात्यकीच्या शत्रूंचा मनःसंताप. ८. सात्यकीपुढें. ९. वेद–धनुर्वेदपांडित्य व्यर्थ व्हावें. १०. आत्मस्तुति न करणारे.

अजितपदाश्रित सर्व हि याचक, अजित चि कुलसुरजना कीं;
गाती यांसि, सकुनि बहु मधुररव नवे नवे मुरज, नाकीं. ७६
त्यांसी कैसा लाजे विधला त्वां पुत्रवत्सला! दावा?
काय म्हणों? वृषधुर्यहहस्तिभरें कवि वत्स लावावा? ७७

अध्याय चौदावा.

असि यूपकेतुची गति होय; मग म्हणे सिताश्व, 'देवा! हूं!
श्रीरुद्रचरणकमळीं शीघ्र जयद्रथशिरोब्ज दे वाहूं. १
थोडा उरला वासर, वा! सरसिजलोचना! तुरग हाकीं.
मारावा चि खळ; अनुपकारज्ञ, खराखुरा उरग हा कीं. २
वा! केव्हां ही झालें यामागें जें मुधा न दासाचें,
तें आज हि प्रतिज्ञावच हो चि, दयासुधानदा! साचें.' ३
तो भक्तवत्सल प्रभु ती पार्थाची मनांत मात लिही;
रथ चालवी त्वरित; तें पाहुनि लाजे जनांत मातलि ही. ४
कुरुवीर धांवले बहु, येतां नररथ जयद्रथाजवळ.
कुरुपति कर्णासि म्हणे, "न परमुखीं सिंधुराज हो कवळ. ५
प्रकट करीं बळ, चिंतित होतों बहु दिवस या समरसमया.
सुकवि म्हणोत, 'महाद्भुत, ठावा नाहीं च यासम, रस मया.'
हा पण कीं, अस्तासि न रवि जातां, सिंधुराज मारावा.
अल्पावशिष्ट वासर वेचे तों मात्र पार्थ वारावा. ७
आतां वृथा प्रतिज्ञा, पावेल श्वेतवाह विलयाला.
ज्वलनीं शिरतां सत्यत्राणा, कवि कोण राहविल याला? ८

---

१. मृदंग. २. मोठ्या बैलाला हि वाहण्यास अशक्य अशा हत्तीएवढ्या ओझ्यानें. ३. भूरिश्रव्याची. ४. कृतघ्न. ५. सर्प. ६. व्यर्थ, खोटें. ७. पार्थाचें तें भाषण —प्रतिज्ञा—कोरल्याप्रमाणें पक्केपणीं मनांत धरी. ८. इंद्रसारथी. ९. मवासुराला हि.

होतील बंधुशोकें धर्म-पवनपुत्र बुद्धिबळहीन;
जळहीन मीनसे ते ववघे ही वांचतील पळ ही न. ९
पावेल हरि हि, तापापासुनि बहु जेंवि आज्यप[1] दराला[2],
एवं सुखें चि येइल निष्कंटक सर्व राज्य पदराला. १०
शल्यकृपद्रौणिसहित करिशिल तूं स्पष्ट र[3]त्नसानुजया.
सेना[4] तव साहित्या योजिन मीं करुनि यत्न, सानुज या." ११
कर्ण म्हणे, "कुरुराजा! मज गमला भीम अहि[5]मकरसा च.
त्याचे सायक नायक उग्रांचे क्रुद्ध अहि मकर साच. १२
अमरांतें ही, मर्म छेदुनि, म्हणतिल, 'करूनि आ, वांका.'
बहु विकळ मीं; असावें म्हणुन चि आहें धरूनि आवांका. १३
मज बळ न, चाळवाया निजकरपाद, क्षतां[6]कुला, लेश.
भीमा मीं, दाखविता विधिसि जसा दक्षता कुं[7]लालेश. १४
परि समयीं न चुकावें म्हणुनि, यथाशक्ति करिल संगर हा.
दैवीं जय प्रतिष्ठित आहे, तूं धरुनि धैर्यसंग रहा. १५
मीं युद्ध करित असतां सैंधव न धनंजयासि गावे[8]ल.
अभिमुख वात वहातां, तरुला व्यापील काय गा! वेल?" १६
ऐसें जों कुरुपतिसीं, उ[9]त्साह बळें धरूनि कर्ण वदे,
नर शरजाळें मथि त्यां बहु, गरळें जेंवि ताप अर्णव दे. १७
छेदी पार्थ तडतड द्विरदां[10]चे, कुरुबळीं शिरोनि, कर.
झांकी क्षितिला, विखरुनि वीरधनु[11]र्बाणभुजशिरोनिकर. १८
किंबहुना, बहु शोणितपूरीं योधं[*]वळ वाहवी, राया!
तेव्हां सुरर्षि वदले, 'सयश यो[12] धं[13]वळवाहवीरा या.' १९

१. तूप पिणारा. २. भयाला. ३. मेरुजयाला. ४. या सेना इत्यन्वयः—**पंत.** ५. सूर्यासारखा (तेजस्वी). ६. जखमा झाल्यामुळें व्याकुळ झालेल्या मला. ७. श्रेष्ठ कुंभार. ८. सांपडेल—**पंत.** ९. खोटा च उत्साह धरून. १०. हत्तींच्या शुंडा. ११. वीरांची धनुष्यें, बाण, हात आणि मस्तकें यांचा समुदाय. १२. येवो. १३. अर्जुनवीराला. * योधबळ.

कुरुकटक जलदपटल चि; शिरतां अर्जुनसमीर वितुळे तें;
जे नृप [1]ऋक्षतुळेतें, पावे [2]तो विक्रमी रवितुळेतें. २०
जेंवि क्षम लीलेनें, सर्व परमदा, पि[3]नाक, साराया;
नरचाप तसा चि परां, उग्र परम, दापिना कसा राया!? २१
दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रौणि शल्य हे मानी
पार्थी बहु शस्त्रानीं वर्षति, [4]पात्रीं जसे चि हे[5]मानीं. २२
विजयासि बाण हाणिति ते सर्व हि एकदा चि कडकडुनीं;
गमलें अमृतरसातें, केली जिंकावया निकड [6]कडुनीं. २३
करिती, प्रसन्न व्हाया जो, सादर नारदादि भक्त [7]पसे.
त्या प्रभुच्या ही मर्मीं हाणिति शर, दशमुखादि [8]रक्तपसे. २४
परशरशतें त्यजि न धृति विजय, सुयति जेंवि [9]अंतरायशतें.
रामयशासीं तुळितां, न धरी तिळमात्र अं[10]तरा, यश तें. २५
दुर्योधन दुःशासन शल्य कृप द्रौणि भंगतां, क्रुद्ध
कर्ण पुढें होय, करी अत्यद्भुत शक्रसूनुसीं युद्ध. २६
सात्यकिचे, भीमाचे, पावुनि वित्रास, 'हाय!' हात, रणीं
म्हणती, 'वाटे, झाला प्रिय[11]सुतमित्रा सहाय हा तरणी.' २७
पार्थ न साहे जें, वृष कृष्णीं, क्षत करुनि, होय अधिक रणीं,
वेदांती परविरचित दूषणपांडित्य जेंवि अधि[12]करणीं. २८
शरजाळासह सहसा पाडी तोडूनि पार्थ तो धनुतें.
तों सज्य दुजें केलें निमिषार्धें त्या [13]समस्तयोधनुतें. २९
कर्णें शरवृष्टि पुन्हां केली; तिस विसकटूनि, माराया,

१. नक्षत्राच्या तुलनेला. २. अर्जुन. ३. शिवचाप. ४. सत्पात्रीं. ५. सुवर्णांनीं. ६. कडुजहर विषानीं. ७. अंजली. ८. राक्षसासारखे. ९. विघ्नशतें. १०. भेदा. ११. प्रियपुत्राच्या (कर्णाच्या) मित्राला (जयद्रथाला). १२. विषयोपन्यास, तद्विषयक संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष व सिद्धांत (निर्णय) या पांच अंगांच्या अनुरोधानें जें एका विषयाचें प्रतिपादन त्यास अधिकरण असें म्हणतात. १३. सर्व योध्यानीं स्तविलेला जो कर्ण त्यानें.

पविसम सायक सोडी, रविसुतनिकृंतनार्थ पार्थ बा समर! ३०
जों हांसत पार्थ म्हणे, 'अर्जुनियां येतसे अंत, पावन हो.'[1]
छेदुनि दुर्वार शर, द्रौणि करी छिन्न अंगत्राणें, हो! ३१
केला पार्थ वृषें, वृष पार्थें, शतदा शरीं दिसेनासा.
साध्वस न धरिति; आणीं सांप्रत, दीर्घांस ही, दिसे नासा.३२
तों स्वभटांसि नृप म्हणे, 'वृष विजया न वधितां न परतेल;
साहित्य करा; दीप चि हरि तम, त्या पाहिजे च पर तेल.' ३३
मग नगभित्सुत, मारुनि हरि-सारथि, कर्णकीर्तिला मळवी;
त्यातें अश्वत्थामा सत्वर वाहोनि निजरथीं पळवी. ३४
गुरुसुत कृप मद्रप वृषसेन झटति, पार्थशर सहातें रणीं.
इच्छिति सर्व असें कीं, 'अस्तंगत होउ शीघ्र हा तरणी.' ३५
सिंधुपतीच्या, जावूं न च द्यावा पार्थ हा, निकट कांहीं.
तुमच्या, असा चि निश्चय केला, साहोनि हानि, कटकांहीं.३६
बहु वर्षतां परांस न नर मानी, जेंवि न नग मेघांस,
भासे धनंजय धनंजय चि, सकळ शत्रुजन गमे घांस. ३७
गमलें, आंगें करितो रतिरमणक्षयकराक्ष समरा या;
कीं श्रीमद्रामातें वेढुनि झटतात राक्षस मराया. ३८
हयगजभटांसि नरशरअहि घ्याया मृत्यु रोडका डसले.
मृगहृदयीं हरिवरसा, कुरुपमनीं फार तो कडाडे सले. ३९
गरुडें गांठावा अहि, गरुदनिळें जेंवि जलधि उडवूनीं,
बा! गांठिला जयद्रथ तेंवि नरें बहुत सैन्य बुडवूनीं. ४०

१. देव-पंत. साधला आहे देवांचा कार्यभाग जेणें तो. २. बाणास-पंत. ३. कर्णाचें रक्षण. ४. भय. ५. नासाग्रदर्शने सद्योमरणभयं न भवतीत्यर्थः-पंत. ६. परंतु. ७. इंद्रपुत्र अर्जुन. ८. घोडे. ९. कर्णपुत्र. १०. सहन करीत. ११. अर्जुन हा अग्निच. १२. गवत. १३. मदनमारक नेत्र ज्याचे तो शिव. १४. कडकडाट. १५. पंखाच्या वाऱ्यानें.

कपिवरि एक, हयांवरि वसु[1], हस्तिवरि तीन, अर्जुनावरि सा,
शर योजी सैंधव विमतासु, शरभहंतुकाम[2] जो कपिला. ४१
[3]ते छेदुनि पार्थें अन्तनु केलें, बाण साठ सोडूनी.
तत्काळ पाडिले शरयुग्में[5] तत्सूतकेतु तोडूनी. ४२
तों प्रभु म्हणे, “सख्या! हा [6]व्याघ्रीस्तन्य जेंवि सा[7] रथ्यांनींचा.
वधिसिल कसा, न करितां भग्न रणीं प्रथम सा रथां, नीचा?
तुज थोड्या तरि व्हाया जिंकाया सा रथांसि सा घटिका;
थोडा उरला वासर. सम्मान्या! पण तुजा न हो लटिका. ४४
सैंधव, आजि कसा तरि तुजकरवीं, पाहिजे चि मारविला.
यास्तव मीं, [9]योगें तम निर्मुनियां, झाकितों चि या रविला. ४५
वाटेल, सैंधवासह सर्वांस हि, ‘सूर्य सत्य मावळला.
चुकला, मुकला अर्जुन; भलतें शोकज्वरांत चावळला.’ ४६
चुकलें मरण म्हणुनि, बहु हर्षेल, न आपणासि रक्षील.
हांसेल, म्हणेल, ‘भलें झालें, पार्थासि वह्नि भक्षील.’ ४७
त्या [10]रंध्रीं च अधमशिर उडवीं, शंका धरूं नको कांहीं,
करितां हि शोक, विरहज्वरभय चित्तीं धरून, [11]कोकांहीं.” ४८
पार्थ ‘अवश्य’ म्हणे. प्रभु झांकी, निर्मुनि महातमा, रवितें.
अरिस, [12]नरकुंजरीं हरितेज चि होउनि महात, मारवितें. ४९
करुनि तमें तरणीतें, पुरवाया श्रितमनोरथा, पिहितें[13],

---

१. ८—**पंत.** (हा ८ चा आकडा मूळात ‘वसु’ या पदापुढें च लिहिला आहे). २. शरभाला मारण्याची इच्छा करणारा. ३. जयद्रथशर—**पंत.** ४. सैंधव—**पंत.** ५. दोन बाणानीं. ६. वाघिणीच्या स्तनातील दूध. ७. दुर्योधनादि सहा रथ्यांना. ८. सैंधवास—**पंत.** ९. योगबळानें. १०. संधीला. ११. चक्रवाकपक्ष्यांनी. (मीं योगमायेनें अंधकार पाडल्यावर, सूर्यास्त झाला असें वाटून विरहज्वरभयानें चक्रवाकपक्षी दुःख करूं लागतील; पण खरोखरी च सूर्यास्त झाला अशी भलती च शंका तूं मनांत आणूं नको). १२. अर्जुनरूप गजावर. १३. आच्छादित—**पंत.**

यद्यपि दुर्घट होतें, प्रभु लीलेनें करी तथापि हित. ५०
बहु जोडिलें सुयशधन, ऐसा हा भरुनि हाट[1] कपटाचा,
महिमा सहस्रवदना हि न वदवे, दिव्यहाटकपटाचा[2]. ५१
तरणि न दिसतां, लावी सकळ कटक, तो हि, दृष्टि गगनीं च.
त्या[3] आपणाहुनि बहुत, हर्षभरें, होय मेरुनग, नीच. ५२
देव म्हणे, 'सिततुरगा! देखतसे सिंधुपाल तो खांत[4].
तन्मस्तक खंडुनि, मज, बा! लक्ष्मणसा[5] चि, घाल तोखांत.'
प्राप्तस्मरहरवर नर, खरतर शरवृष्टि करुनि, कुरुसैन्य
मारी, सुदूर सारी चापबळें, अचळकुळ[6] जसें वैन्य[7]. ५४
आनाभि[8] बुडति चक्रें ऐसें क्षितिवरि पळांत पळ[9] सांचे;
वाटे खरे विखरिले रणरंगीं पुष्पराशि पळसांचे. ५५
शौरिसख करी सहसा द्रौणि कृपाचार्य गाढ[10] विद्ध रणीं;
बहु कांपवी पतद्[11]द्विपवृंदभरें पार्थ गाढवित्[12] धरणी. ५६
वृषवृषसेनधनुष्यें खंडी, भ्रमवी सुयोधनमनातें,
मद्रपसूतासि वधी; करिति भयें बहु सुयोध नमनातें. ५७
शरवर्षें रथरक्षक सकळ, विकळ करुनि, पळविले, वधिले;
कार्यार्थ सुचों न दिले त्या वध्यजयद्रथा मनांमधिले. ५८
मग घे शर, जो होता अर्चित[13], दुःसह अरीस, भात्यांत,
वज्रास्त्रें मंत्रुनि, बहु आणी पहिल्यापरीस भा[14] त्यांत. ५९
देव म्हणे, "ऐक, असी जाली, हा जन्मतां, नभोवाणीः—
'हें सुतरत्न निजकुळा वृद्धिप्रद, जेंवि वारिजा पाणी. ६०

---

१. बाजार. २. दिव्य सुवर्णासारखें पिवळें वस्त्र ज्याचें त्या श्रीकृष्णाचा. ३. त्या जयद्रथाला. ४. आकाशांत. ५. रामावतारीं इंद्रजिताचा वध करून लक्ष्मणानें मला आनंदांत लोटलें त्याप्रमाणें. ६. पर्वतसमुदाय. ७. वेनराजाचा पुत्र पृथुराजा. (यानें शिवप्रसादानें पर्वत खणून टाकून पृथ्वी सम केली, या कथेकडे येथें कवीचें लक्ष्य आहे). ८. कण्यापर्यंत. ९. मांस. १०. दृढ. ११. पतन पावणाऱ्या गजसमूहाच्या भारानें. १२. महाज्ञानी. १३. पूजित. १४. तेज.

होईल शूर मानी, बहु संपत्ति प्रसिद्धि जोडील;
परि समरांत अलक्षित[1] अरि याच्या मस्तकासि तोडील.' ६१
सुतशोक जसा, न तसा दुःसह संताप, भो सखे[2]! द्व दे,
याचा पिता बृहद्रथ, ऐसें, होवूनि तो सखेद, वदेः- ६२
'क्षितिवरि जयद्रथाचें पाडिल मस्तकसरोज जो जन, हो!
शतधा त्याचें हि फुटो मस्तक, तो श्वापदांसि भोजन हो.' ६३
जपतो, तपतो तप तो, कीं निजवाचा कधीं न हो वंध्या.
संप्रति समंतपंचक[3]देशाबाहेर करितसे संध्या. ६४
याचें मस्तक याच्या जनकोत्संगीं[4] हळू च पाडावें;
कंदुकसें[5] गगनपथीं वरिचेवरि शरकरें चि ताडावें." ६५
अर्जुन म्हणे, 'बहु बरें.' गांडीवगुणीं सुबाण तो जोडी,
सोडी सणणणणणणण, वध्यजयद्रथशिरोंबुरुह तोडी. ६६
नेलें करें कमळसें, शरनिकरें सांवरूनियां शिर तें,
अंकीं च उतरिलें, बा! हित चि अहित, दैव जेधवां फिरतें.६७
बैसोनि करित होता जप, तुमचा स्वस्थचित्त तो व्याही.
प्रभुयश किति वर्णिल कवि? करु आर्या लक्षकोटि, वोव्या ही.
अंकीं काय[6] गुरु असें म्हणुनि पहावें, परंतु मन भुललें;
उठतां जप करुनि, पडे क्षितिवरि सुतशीर्ष; तच्छिर हि उँलले[7].
प्रभुनें यापरि तुमचा जांवाई आणि खपविला व्याही.
भगवत्क्षोभें नवकुश[8] शमविल गरुडा हि; न पवि[9] लाव्यां[10] ही.
ब्रह्मादि सर्व भूतें, तें पाहुनि, अतुळविस्मया वरिती.
करिती बहु नर हरिनुति, तत्ध्यान चि भक्त दृढ मनीं धरिती.
अक्षौहिणी खपविल्या या युद्धीं श्वेतवाहनें आठ,

---

१. अवचित. २. हे मित्रा अर्जुना! ३. कुरुक्षेत्रासमीपचा एक तीर्थप्रदेश. ४. बापाचे मांडीवर. ५. चेंडूसारखें. ६. जड. ७. विदीर्ण झालें, शतधा फुटलें. (गीति ६३ वी पहावी). ८. कोमल दर्भ. ९. वज्र. १०. लावापक्ष्यास.

कार्मुकवेद, हरिहरस्तवराज हि राजया! जयो पाठ. ७२
मग जगदीश सुहृत्तम पुरुषोत्तम त्या तमासि आटोपी.
हा टोपी घालिल जलनिधिस हि; मशका म्हणेल, 'आटे, पी.'
दिनमणि दिसतां दैवक्यात्मजमाया असें तयां उमजे.
कपटें जिंकोनि, करित होते वृद्धांसमक्ष ही धुम जे. ७४
केलें तव तनयांनीं, पाहुनि सैंधव परासु, रोदन हो!
प्रमद कविमतें द्रोह चि; ऐसा सेवनपरा सुरोर्दन हो. ७५
श्रीकृष्णें प्रथम, मग श्वेताश्वें, शंखराज वाजविला.
भीमाच्या सिंहरवें कल्पांतपयोदनाद लाजविला. ७६
त्या नादें धर्माला, विजयें अरि मर्दिला, असें कळलें;
टळलें दुस्तर संकट, कृष्णपदध्यान जयफळें फळलें. ७७
होवूनि जयोन्मत्त, द्रोणासि न वचकतीच, भट काहीं;
हर्षें बहुविध वाद्यें वाजविलीं धर्मराजकटकांहीं. ७८
'गुरु मारावा चि' म्हणति पांचाळप्रमुख सकळ वीरमणी;
उत्साहशक्ति योधा श्रम, भर्त्या जेंवि, न कळवी, रमणी. ७९
अस्तातें रवि जातां, जगदेकयथार्थसंध सितवाजी
निजविजयश्रीस हरी, सांपडली पथ चुकोनि कितवा जी. ८०

अध्याय पंधरावा.

बहु शर वर्षति कृप, गुरुसुत, घालुनि शक्रसूनुला मध्यें,
ज्याच्या धनुला झालीं, दैत्यांचीं उद्धतें बळें, वध्यें. १
चित्तीं पार्थ म्हणे, 'कृप गुरु, गुरुसुत हा हि गुरु असामान्य;
निष्ठुर कैसें व्हावें? द्रोणेतर जन नसे असा मान्य.' २

१. हे धृतराष्ट्रा! २. ज्या अर्जुनाला. ३. कृष्णमाया. ४. स्वैरव्यवहार–पंत. ५. कौरव. ६. मद्यसागर. ७. प्रलयकालच्या मेघांचा गडगडाट. ८. द्रुपदादि. ९. जगतामधील एक च सत्यप्रतिज्ञ असा अर्जुन.

शर मंदवेग, तो गुरुवत्सळ, रक्षावया स्वयश, हाणी.
परि तन्मति गडबडली, स्त्री बहु कार्यांत जेंवि न शहाणी. ३
त्या विप्रयुगीं न पडति, जन्हि पार्थप्रहित मंद रोप, रिते;
गावांविति, अमृतरुचिशुचि गुणवश यश, मेरुमंदरोपरि, ते. ४
पार्थशरार्त कृप कृपणसम, समयज्ञ हि, करून आ, रडला;
पडला मूर्छित; जैसा बहु, बाळ व्याळदष्ट, आरडला. ५
वाटेल तत्तनुपुढें, बहु कांटे काय काढिले पेणसें!
आलें कृपासि, पन्नगपाशीं रघुनायका ढिलेपणसें. ६
मेला चि असें मानुनि, सूतें रथ तूर्ण काढिला मागें.
केला गुरुशोक प्रभुपाशीं त्या अर्जुनें महाभागें. ७
'गुरु, माय, बाप, ईश्वर; तरले गुरुची च धरुनि नर कास.
मजसम मीं च कृतघ्न; प्रभुजी! पावेन मरुनि नरकास. ८
स्मरतां, कृपगुरु, घालिल मज बहु, अभिमन्युपरिस, शोकांत.
ज्याला गुरुचा वध मत, अधमतम असा नसेल लोकांत.' ९
करितां विलाप, दाटे, बाष्पाच्या, पार्थकंठ, वेगानें;
कीं गुरुशोकीं सुजना स्वर्गीं हि न काळ कंठवे गानें. १०
तों चि जयद्रथमथनव्यथितहृदय कर्ण धांवला कोपें.
सात्यकि होय पुढें हो! पार्थ म्हणे, "यास हें नव्हे सोपें. ११
रथ चालिव, वालिवधाद्यतुलायशा! यादवास राखावें.
सुरभी म्हणेल काय, 'व्याघ्रें स्वसमक्ष वासरा खावें?'" १२
देव म्हणे, 'वत्स गमे प्रेमें, परि हा निका मेंहर्षभरे!

---

१. कृप—पंत. कृपचित्त. २. कृप व अश्वत्थामा या उभयतांवर अर्जुनानें सोडलेले बाण जरी सौम्य होते तरी त्यानीं त्याना घायाळ केलें च. ३. चंद्र-—पंत. चद्रकांतीसारखें शुभ्र. ४. धनुष्याच्या दोरीच्या अधीन (पक्षीं) अर्जुनाच्या गुणाना वश असे (ते बाण). ५. फणसानें. ६. रामाला. (इंद्रजितयुद्धप्रसंगीं). ७. [रामावतारीं] वालिवधादि अनुपम यश मिळविलेल्या कृष्णा! ८. सात्यकीस. ९. सात्यकी. १०. [मोठा] वृषभ—पंत.

समयीं गुरुभक्तमनीं दुर्धर अरिहानिकाम हर्ष भरे[1]. १३
एक चि सात्यकि आहे कर्णाच्या परिभवास पर्याप्त[2];
करिती साहित्य तुजे चक्रत्राते हि वीरवर्यास[3]. १४
घालिन गांठि, करूं दे आधीं हरिदत्तशक्तिचा[4] वेचे[5].
व्याघ्री, नागी, कृत्या, तसि अरिला शक्रशक्ति ‘चावे च. १५
शक्ति दिली, देवूं दे; न सुतवधें अयश अर्जु[6] नाकेश.
सर्वस्व बुडो, न तुजा एक हि हो वक्र, अर्जुना ! केश. १६
स्वच्छगुणा ! तूं ठावुक असती सुरनायका पुरारीस[7].
प्राकृत जाणेल कसा? बा ! जाणे काय कापुरा रीस[8]? १७
घालिन गांठि वृषासीं, त्याच्या येतां चि समय मरणाचा.
मग चिंता कां? घेइल पंथकर[9] जरि दाससम यम रणाचा.’ १८
सात्यकिला विरथ करिल यूपध्वज[10], हें भविष्य जाणोनि,
प्रभु, कल्पविला दे निजरथें[11], दूरिल दररवें[12] चि आणोनीं. १९
त्या अजितरथीं[13] सात्यकि, शक्ररथीं रामभद्रसा. वेधे;
कर्णाभवते बहु शत, अहिभवते जेंवि गरुड, कांवे[14] घे. २०
रक्तें न्हाले, झाले योग्य सखे पुष्पिता पलाशनगा[15].
गंधर्व म्हणति, ‘एका राघव, एका म्हणा पलाशन[16],’ गा ! २१
वृषसात्यकिरणसमयीं प्रेक्षकनिकरीं न देहभान वसे.
दानवसेनापतिसे गमले कीं देवसे, न मानवसे. २२
विरथ करूनि पळों दे वृष, न करी नैकबाणविद्धांत[17].
मुख्य धनुर्धर कृष्णार्जुन सात्यकि, हा चि होय सिद्धांत. २३

---

१. भरतो, वाढवितो. २. पुरेसा. ३. वीरश्रेष्ठ असे सुहृत्. ४. इंद्रानें दिलेल्या शक्तीचा. ५. व्यय. ६. संपादू—**पंत.** ७. शंकरास. ८. आस्वल. ९. पत्कर. १०. कर्ण. ११. तयार करविलेला आपला रथ. १२. शंखध्वनीनें. १३. कृष्णाच्या रथावर. १४. घिरट्या (?).१५ फुललेल्या पळसाच्या वृक्षास. १६. राक्षस—रावण. १७. बहुशरविद्धस्यापि नान्तमकरोदिति—**पंत.** सात्यकीनें कर्णाला अनेक बाणानीं विद्ध केलें; तथापि त्याचा अंत केला नाहीं.

भीमार्जुनभाग म्हणुनि तवसुतराधेय मारिले नाहीं.
लीलेनें चि निवटिता, दुर्घट नव्हतें च माधवा कांहीं. २५
भूपरथीं जावुनि वृष सोडी अत्युष्ण दीर्घ सुसकारे;
हळु चि म्हणे, 'हा दैवा! कां केलों, तपनसुत हि फुसका रे!?'
कृतवर्मा, गुरुनंदन, इतर महारथ हि भांडले सर्व.
परि एकें चि धनुष्यें त्यांचा सारा हि सारिला गर्व. २६
सात्यकि कुरुकटकांचा, पवन घनांचा तसा, करि भर्णाण.
पुसतां, कसे सुत असें? आपण चि 'कृपा' पुढें तरि म्हणा 'णं.'
तों दारुकानुजानें सिद्ध करुनि आणिला सुरथ, राज्या!
प्रभुनें तो केला त्या, योग्य, न शक्रादि ही सुर थरा ज्या. २८
माधव चढे नवरथीं, आज्ञा दे दारुकास मातलिला.
जेंवि श्रीराम, मथुनि खचरचमूला उदंड मातलिला. २९
सात्यक्यवनयशाचा पांघुरवी देव दारुका सेला.
प्रभु केंवि न? तारी जड ही लाउनि देवदारु कासेला. ३०
तैसा चि कर्ण हि बसे विधिवत्कल्पितरथीं विमानसमीं.
जाले विमनस्क सकळ तत्वज्ञ हि, जाहलों विमानस मीं. ३१
भीमें वधिले दुर्मुखमुख तव सुत एकतीस म्यां कथिले.
भगदत्तभीष्ममुख बहुशत विजयें, सात्वतें, रणीं मथिले. ३२
या बहुलक्षजनाला, बा! हेतु तुझा चि अपनय, मराया.
बहु काम, कोप, लोभ चि खर; न प्रळयाग्नि, तपन, यम, राया!

---

१. तुझा पुत्र दुर्योधन आणि कर्ण. २. सात्यकीला. ३. दुर्बल. ४. नाश. ५. कृपण दीन जाले–**पंत.** (या पंतांच्या टीपेनें हि या आर्येचा अर्थ लागला नाही). ६. कृष्णसारथी जो दारुक त्याच्या बंधूनें. ७. सात्यकी–**पंत.** ८. ठिकाणीं, अढळी पदी–**पंत.** ९. राक्षससैन्याला. १०. अत्यंत उन्मत्त झालेलीला. ११. सात्यकीच्या रक्षणाचे यशाचा. १२. काष्ठविशेष. १३. विमानसदृश अशा यथाशास्त्र तयार केलेल्या रथीं. १४. संजय. १५. दुर्मुखादि. १६. सात्यकीनें. १७. प्रखर, उग्र.

अनुजाला भीम म्हणे, “ विरथ करुनि गांजिलें मला कर्णें.
तें म्यां चि साहिलें बा ! आइकता न च तुझा भला कर्णें. ३४
‘तूवरका !’[1] ‘औदरिका !’[2] ‘मूढा !’ ‘संग्रामकातरा !’[3] ‘बाळा !’
ऐसें पुनःपुन्हां मज वृष वदला, अर्जुना ! असत्काळा ![4] ३५
‘ऐसें म्हणेल त्यातें मारावें तत्क्षणीं, न सोसावें,’
हें त्वां चि मत्प्रतिज्ञावच, दीनापत्यसें[5] चि, पोसावें. ३६
असि आपुली, तसि बुडों दे बुध पंकांत गाय न, पराची;
गानपटु सखा समयीं सांवरितो तान गायनपराची.” ३७
नेला वृषाकडे रथ, कथितां अवमान हा निज गदीशें[6];
सोसावी स्वजनाची कैसी नव मानहानि जगदीशें? ३८
पार्थ म्हणे, ‘ऐक वृषा ! जय अपजय वासवीं हि आढळला;
नहुषमहाराज मदें इंद्रपदाहुनि न काय गा ! ढळला? ३९
आतां च कीं न वधितां सात्यकिनें सोडिलासि, हा नीच्या !
सत्वर पावसिल फळा, केल्या सत्कुलजमानहानीच्या. ४०
बहुदा विरथ करुनि तुज, भीम न कांहीं च बोलिला खोटें;
जो टेंक धरुनि भिडला, ज्याचें यश वीरमंडळीं मोटें. ४१
करुनि यदृच्छेनें त्या आर्यातें एकदा विरथ, अकुळा ![7]
उपहासिलें कसें त्वां? हांसावें काय बब्बुळें[8] बकुळा? ४२
वधिला सौभद्र तुम्हीं बहुताहीं मत्तकरिसमानाहीं[9].
कर्में सुदुर्जरें खरगररसपानाहिपरिस[10] माना हीं. ४३
केले जेणें वैरी, व्याघ्रें विपिनीं विशाळ वृषसे, नें[11];
तो अभिमन्यु जसा प्रिय मज, तुज जो प्रिय तसा चि वृषसेन.
कथितों यथार्थ, करितों शपथ, स्पर्शोनि आयुधा, त्यातें[12]

---

१. खाडू ! २. खादाडा ! ३. संग्रामभीरो ! ४. दुष्टनाशका ! ५. निराश्रित मुलासारखें. ६. गदाधरांमध्यें श्रेष्ठ अशा भीमानें. ७. हीनकुलोत्पन्ना ! ८. बाभळीनें. ९. मदोन्मत्त हत्तीसारख्या अशा तुम्ही. १०. प्रखरविषरसाच्या पानापेक्षां पचण्यास अत्यंत कठिण. ११. नाहीतसे केले. १२. वृषसेनातें.

वधिन, तुजपुढें, दुर्मिळ यश देतां, नव हि आयु, धात्यातें.
आर्धी सुतशोकास्य प्रेक्षीं, मग दूर काय कालास्य?
करितील शिवा, चुंबुनि तुजभवल्या, जेंवि नायका, लास्य. ४६
उरकुनि घे कार्य, उचित ठेवाया न वृषसेनजनका, जें.
आमरण कष्ट न सुटति; बहु परवश न वृषसे न जन काजें.'
प्रकटे महाप्रतिज्ञा सर्वत्र हि कुरुबळांत झटकरि ती.
भट करिती 'हा! हा!' कीं न करिल तिस देवदैत्यकटक रिती.
रवि मावळला; वाटे गेला देशांतरीं धरुनि शोक!
कोक वरडति; न रडतिल तेजस्व्याश्रयलयीं कवण लोक? ४९
जें सुख सुखमूर्ति वरी, देउनि विजयासि सुपरिरंभातें,
न च वरिती शतवत्सर, शुक वश जाल्या हि उपरि, रंभा तें.
भगवान् म्हणे, 'प्रिय सख्या! जीतें तरलासि तूं, प्रतिज्ञा ती
इतराला न तरवती; झाले गतगर्व संप्रति ज्ञाती. ५१
मोटीं मोटीं हि बळें लवतिल तुजला न कां बळेशाला?
जन्हि लांब रुंद बळकट, होतिल सम काय कांबळे शाला? ५२
मज तों तसा दिसेना, जो एकाकी धसेल या कटकीं;
त्वत्तुल्य, त्वदधिक ही बहु मेळविले सुयोधनें भट कीं. ५३
हें कर्म कराया जरि शक्राचें सैन्य एक कट करितें,
होतें, भिडतां यांसीं, सर्पांसीं जेंवि भेककटक, रितें. ५४
हें भुजयुग कुतुक करिल अणिक हि, पावेल कर्ण विलयाला.
भाट करुनि मज, याचा जय, याहुनि अधिक वर्णविल याला.'

---

१. ब्रह्मयातें (ब्रह्मदेव जर दुर्मिळ यश आणि नवीन आयुष्य त्या वृषसेनाला देईल तर त्याला हि मारीन, हा भाव). २. पुत्राचें शोकयुक्त मुख. ३. कोल्ह्या. ४. नृत्य. ५. लोक कामानिमित्त वृषभासारखे अत्यंत पराधीन होत नाहींत असें नाहीं. ६. चक्रवाकपक्षी. ७. तेजस्वीच्या आश्रयाचा अंत झाला असतां. ८. सुखाची केवळ मूर्ति च असा श्रीकृष्ण. ९. उत्कृष्ट आलिंगनातें. १०. मंडूकसेना. ११. अर्जुनाला.

पार्थ म्हणे, 'न विसरवे पळ तव पदनीरजाप्रति[1], ज्ञात्या!
देवा! सफळा करितें हें; करिती धीर ज्या प्रतिज्ञा, त्या. ५६
केला धन्य त्रिजगीं तुझिया, हा वासवि, प्रसादानें.
संतानें[2], जन्मसुदुर्गतिचा[3] आवास, विप्रसा, दानें. ५७
तूं ज्यांचा नाथ तयां जरि जय, तरि काय नवल? वणव्याला
प्याला, त्या अरिजीवन किति? सागरें[4] काय नव लवण व्याला?
जे त्वच्चरणाश्रित ते गरुड चि, शमनकरवाल[5] कालाही.
शिर[6] दूर, बळें त्यांच्या, लाविल यम न कर, वाळकाला[7] ही.
जाले कृतार्थ, तरले, अगणित या पादपल्लवध्यानें.
व्यर्थ फुगविले, न गणुनि तुज जगदीशासि, गल्ल, वर्ध्यानें[8]. ६०
शतकोटि मेळविल जरि शतकोटिकर[9] हि सुयोध नव, धरणी
वरिल चि तव प्रसादें धर्म; होइल सुयोधनवध रणीं. ६१
जय हि, प्रभाव हि तुझा; प्रेष्यां[10] दीनांस मानदा! मानें
गौरविसि. घेतलें त्वां बांधुनि दीनासमान दामानें[11].' ६२
प्रभु हास्य करुनि, हरुनि श्रिततापा, परतवी रथा, राया!
न शकति जयापुढें खळसंगति पापरत वीर थाराया. ६३
समराजिरांत हरि, करि, नरवर, बहु लक्ष मारिले होते
जेणें, त्यासि मुकुंदें दाखविले सर्व तारिले, हो! ते. ६४
स्वकटकसमीप जाउनि जगदीशें पांचजन्य वाजविला.
आज विलापें राया! त्वां शोक, तसा चि हर्ष माजविला. ६५

---

१. पदकमल. २. कल्पवृक्षानें. ३. जन्मदरिद्र—**पंत.** ४. यथा सागरात्सहज सर्वरसाधिकरसं लवणं तथा त्वत्तोपि भक्तरक्षणलक्षणंचरितं साहजिकम्—**पंत.** (ज्याप्रमाणें समुद्रांतून सर्व रसांपेक्षां श्रेष्ठ असें मीठ साहजिक उत्पन्न होतें त्याप्रमाणें तुझ्यापासून भक्तांचें रक्षणस्वरूप चरित्र साहजिक उत्पन्न होतें). ५. यमाचा खड्ग हा च कृष्णसर्प. ६. शिर तों बहु दुर्लभ, परंतु—**पंत.** ७. कांकडीला. ८. वधार्ह दुर्योधनानें. ९. इंद्र—**पंत.** १०. सेवकांस. ११. दांव्यानें.

धर्में धणी, ब्रह्माच्या बहु घे, घालुनि उडी, सुखेंवेची,
यंज्ज्ञानार्थ महाजन सर्वस्वासह कुंडी सुखें वेची. ६६
धर्में दोघे कृष्ण प्रेमें आलिंगिले, जसे तातें;
तत्स्पर्श तन्मनातें बहु सुखवी, जेंवि मेघ सेतातें. ६७
आनंदाश्रुपरिप्लुत होय प्रभुचें, पुसी, वदन, पदरें.
जेणें रमाधराहुनि शबरीचीं मानिलीं मधुर बदरें. ६८
मग तें पुसिलें, ज्यातें देखुनि शतदा वदे अचलकन्या,
'पाहे हें पुत्रमुख स्त्री जी, सर्व स्त्रियांत ती धन्या.' ६९
प्रभुसि म्हणे, "वधिला कीं अधम, नराकार पाप रासभ जो?
व्हाया कृतघ्न, विसरुनि तुज न स्वप्नीं हि हा परास भजो. ७०
पणें चि सिद्धि कळली; जाणति एके हि, बायका, शीतें.
सद्यः परमार्थद हे पाय न लाजविति काय काशीतें? ७१
बा! बाळमीन येतां, 'छायेंत सुखें' म्हणेल बक 'राहो,'
देइल पाय हरिशिरीं, होतां तुमचा प्रसाद, बकरा, हो! ७२
स्वपदीं पांडव बसतिल, करुनि अरींतें परासु, वासवसे.
शिशुपशुहित हा लोकीं पदपद्माचा बरा सुवास वसे. ७३
शक्र हि जयद्रथातें, आजि असा पण करूनि, न खपविता.
वरिली तव दृक्पातें, वरिते जाले च हे हि नख, पविता." ७४
कृष्ण म्हणे, 'धर्मा! तूं सिद्ध कपिलसा चि, करुनि सुतपातें.
क्षोभविलासि खळानीं स्वांतार्थ प्राणतुल्यसुतपातें. ७५
तुझिया, वधिला, सैंधव बहु अपराधी म्हणोन, कोपानें.
सत्पुरुषलंघनें मीं कां गरळाचीं, म्हणों नको, पानें? ७६
त्वत्क्षोभा साहेसें कैंचें सामर्थ्य सैंधवीं अल्पीं?

---

१. उत्तम आलिंगनाची. २. ज्या ब्रह्माच्या ज्ञानार्थ. ३. देह. ४. पार्वती–**पंत.** ५. कुंती–**पंत.** ६. धर्म–**पंत.** ७. जयद्रथमथनें–**पंत.** ८. सिक्थें, ओदनपाक–**पंत.** ९. भुवगजहितकर्ता भगवान्–**पंत.** १०. आपल्या नाशार्थ. ११. प्राणासारख्या (आवडत्या) अभिमन्यूच्या वधानें.

कल्पीं[1] रचिला, पडला, इच्छामरण हि नदीज शरतल्पीं[2]. ७७
करिल क्षोभ तुझा, बा धर्मा! उरल्या हि खळजना, भस्मित[3].
हें न चुकेल चि, होइल जन्हि शिव घननील[4], जळजनाभ[5] सित[6].’
तों नमिति भीम सात्यकि; त्या दोघां, जेंवि नर्मदा[7] यादां,
प्रभुंची पदयुगली दे, कीं जैसी माय, शर्मे[8], दायादां[9]. ७९
तातापरि धर्मप्रभु बहु त्यां क्षतविग्रहांसि[10] कुरवाळी;
बोले सत्य, मनोहर, साधु, न अमधुर, जसा नकुरव[11]आळी. ८०
‘आले कुरुबळजलधिस्थ यशोमौक्तिक हरूनि, हे मकर.
भुज हो! वेष्टावे, घनरुचिर्नीं जैसे वदान्य हेमकरें[12].’ ८१
ऐसें प्रेमें गद्गद बोलत, आलिंगिले सुचिर दोघे.
वाटे, भुजंग[13], भोगें[14] वेष्टुनि त्यां[15] चंदनांसि[15], सुख, तो[13], घे. ८२
यश भीममाधवांचें वर्णी; घे धर्म भाटपण साचें;
प्रकटी आंग तयाचें तें, कंटक जेंवि दाट पणसाचें. ८३
मुक्त अजगरापासुनि केला कृष्णें चि तो जसा नंद,
धर्म हि, महाधिपासुनि सोडवितां, होय सात्त सानंद. ८४
रडला कुरुराज; गळां अभिमानें शोक घोर पडला हो!
कोण म्हणेल चतुर नर, ‘मकररणीं विजय घोरपड लाहो?’
‘हाय!’ म्हणत दुर्योधन जाय द्रोणाकडे, म्हणे, ‘गुरुजी!
पार्थें खरी प्रतिज्ञा केली कीं आजि ती तसी गुरु[16] जो. ८६
अक्षौहिणी सितहयें नेल्या कीं सात आठ विलयाला.
हे क्षिति, जो म्या केला हा बहुजनघात, आठविल याला. ८७

---

१. कल्पकाळच्या. २. बाणशय्येवर. ३. भस्म–पंत. ४. मेघासारखा काळा. ५. कमलनाभ कृष्ण. ६. श्वेत, पांढरा. ७. धर्म–पंत. ८. सुख. ९. पुत्रांस. १०. जखमा झाल्या आहेत शरीरावर ज्यांच्या. ११. प्रकृत्या अमधुररव भ्रमर जसा नाहीं तसा च साधु–पंत. १२. सुवर्णांनीं युक्त हात ज्यांचे असे दाते जन. १३. तो धर्मरूप सर्प. १४. देह. १५. त्या भीम सात्यकिरूप चंदनांसि. १६. मोठी.

सुस्तवभाजन[1] हा जन, दुःसह धिक्कार यास; हा[2] येना
मारी क्षणांत, कीं उपहासा हिक्कारयां[3] सहावेना. ८८
केला शरतल्पांगीकार वळें काळदुर्जयें भीष्में.
परिभव वरिला त्वां ही, परसेनासिंधुजीवनग्रीष्में[4]. ८९
जरि न करितां उपेक्षा, माजी सर्वस्वहानि कां होती?
साधूंस मता समता; सत्कीर्ति उपेक्षिलीत कां हो! ती? ९०
प्रिय पार्थ; न मीं; देतां परिभव निंदा कशास हा? याला
द्या मरणाज्ञा; अनुचित सुकुलज[6] निंदा कैशा[7] सहायाला.' ९१
द्रोण म्हणे, "वाग्विषुनीं[8] कां मातें पीडितोसि विंधून?
वदलों प्रथम चि, 'अर्जुन दुर्जय; दुस्तर, नव्हे चि सिंधून.' ९२
करुनि निमित्त शिखंडी, भीष्ममहाराज अर्जुनें मथिला.
या कर्में उमजावें, कीं पार्थ अजय्य मज, खरा कथिला. ९३
जैं देवदनुजदुर्जय देवव्रतदेव पावला पतन,
कळलें, सर्व बुडालों, न करिल ईश्वर हि आपणा जतन. ९४
संप्रति जाले पविरविसम[9] समरीं पार्थबाण ते फांसे,
ज्यां सेवटवरि हि शकुनिमामा ढाळूनि, खदखदा हांसे. ९५
त्वां कां न ऐकिलें, जें विदुर वदे सूक्त, 'अनय न करा,' तें?
तो च्युत[10] चि, डोळसाच्या जो झिडकारील, अनयन, करातें.
भरतसभेंत[11] सती त्वां आणविली, करुनि हानि रीतीची;
वृद्धांसमक्ष फरफर फेडविलि, दुराग्रहा! निरी तीची. ९७
त्याचें फळ हें. 'केलें न सुटे,' म्हणती सुरर्षिमुख सुकवी.
असतें प्रथम सुविकासित, परि बहु, केला[12] अधर्म मुख सुकवी.
जे नित्य पुत्र धर्मी रत, त्यांचा द्रोह करिल बा[13] कोण?

---

१. उत्तम स्तुतीचें पात्र. २. हा धिक्कार. ३. उचकीच्या वेगाला. ४. शत्रुसेनारूप सिंधूदकाला शोषविणाऱ्या ग्रीष्मऋतूप्रमाणें तीक्ष्ण जो तूं, त्या तूं हि. ५. मूळपाठ—**तिन्हा**. ६. नर हय हि—**पंत**. ७. चाबूक. ८. वाग्बाणानीं. ९. वज्र आणि सूर्य यांसारखे. १०. पतित. ११. भरतवंशीयांच्या सभेंत. १२. केलेला. १३. बाप.

‘ब्राह्मण आपण,’ ऐसें बोलोनि दहांत, जो नव्हे द्रोण. ९९
होता अश्वत्थामा, कृप, मद्रप, तूं, तुझा सखा कर्ण,
म्हणसि ‘उडविलें पार्थें शिर, वातें जेंवि वाळलें पर्ण.’ १००
मानी कीं तूं श्रितवध कथितां आम्हांस, कां न लाजसि रे!
धूर्ता च कसी, द्याया विदुरसदुक्तींस कान, लाज सिरे? १०१
असतां सजीव, सायुध, सन्निध, सोत्साह, शूर, सावध, रे!
राव धरेश्वर बहुशत, केला एकें चि बा! कसा वध रे!? १०२
[1]ज्यापासुनि कनकध्वज रविभीष्माचा न कुरुबळीं झळके,
जळके नगसे झालों आम्हीं अपकीर्तिकज्जळें मळके. १०३
भीष्मामागें न दिसे मज कोण्हीं, जो तरेल [2]उर्वरितें.
हीं [3]गंधर्वपुरेंसीं दिसतीं कटकें, उगीं च [4]उर्वरितें. १०४
कुरुबळकळे[5]वराचा परिपाळक भीष्म तो खरा जीव.
रविदर्शनें चि पावे, तपता हि ग्रीष्म, तोख राजीव[6]. १०५
स्मरतो मज क्षणक्षण धृष्टद्युम्न, स्वमृत्युचा हेतु.
जलधिविलंघनसाधन, कपिकृत हि, न काय जाहला, सेतु?
त्यास हि कंटक[7] हि गमे अतिदुःसह, न करवाळ वीरा ज्या;
जसि [8]वाळवी, दव[9]शिखा तसि न [10]तरुप्रकर वाळवी, राज्या!
तूं ही व्याकुळ करिसी मज, हृदयीं शब्दबाण हाणोनि.
यास्तव नृपा! प्रतिज्ञा करितों मीं, ऐक सत्य जाणोनि. १०८
मारुनि [11]पांचाळ सकळ, मीं क्रव्यादांसि मांस वाढीन.
करिन खरें स्ववच, कवच हें आंगांतुनि तरी च काढीन. १०९
मज न मत, अरिवधें यश, अश्वत्थामा, न साधुनि करानें.
हित म्हणुनि, जडा हि दिला अश्वत्था मान साधुनिकरानें. ११०
पुत्राला कळवावा त्वां माजा [12]भाव हा निरोपानीं,

---

१. जेव्हांपासून. २. महाशत्रूंतें. ३. ढगावर दिसणारी भ्रांतिमूलक नगरें. ४. उरलेलीं. ५. कुरुसैन्यरूप शरीराचा. ६. कमळ. ७. मूळपाठ-सूची. ८. कीटकविशेष. ९. वणव्याच्या ज्वाळा. १०. वृक्षसमूह. ११. द्रुपदादि. १२. अभिप्राय.

कीं सर्व सोमकांची[1] स्पष्ट करावीच हानि रोपानीं. १११
ब्राह्मण बहु मानावे, तुज वारंवार हा चि उपदेश.
कीं ब्रह्मक्षोभें अहि जाला, जो नहुष नाकेंसुपदेश[2]. ११२
हा जातां, हरिशील[3] प्रकटुनि, धाया परां शशकशील[4].
जा तूं हि, "कराया जरि पांडुसुतांचा विनाश शकशील." ११३
गेला पांडवसृंजयवीरांचें[5] सर्व तेज हरित रणीं.
द्रोण परबळांत गमे, मृगकुळतिमिरांत[6] जेंवि हरितरणी[7]. ११४

अध्याय सोळावा.

कुरुपति कर्णासि असें, होउनि सैंधववधें सखेद, वदे,
'देतो ताप परिभव, द्विरदा[8] वेढुनि जसा, सखे! दव दे. १
केला जयद्रथाचा, कृष्णसहायें बळें चि घात पहा.
जाला दुःसह अर्जुन; शरदर्काचा प्रताप आतप हा. २
हांसतिल सर्व तरि, जरि, सोसुनि हा दाह, वेचुना काय[9];
नाकास लाविला, तो मानधना साहवे चुना काय? ३
गुरुनें चि घात केला, व्यूहीं प्रियशिष्य पार्थ शिरकविला.
हें काय बरें? असतें वच, न तसें रक्षणार्ह शिर कविला. ४
गुरु अभय सैंधवा दे, द्वारव्यूहीं तदंतकाला ही.
सदनीं शिरल्यावरि, कां रोविल मर्मी न दंत काला ही? ५
सैंधव पार्था पावुनि, जेंवि दनुज पाकशासना[10], शमला.
जावूं देतां, याचा तापविता बा! कशास नाश मला?' ६
कर्ण म्हणे, "न वद असें; करिती आचार्यजनककुत्सा[11] जे,
त्यांसचि 'पशु' म्हणति कवि, न जहि पुच्छविषाणघनककुत्[12] साजे.

---

१. पांचाळांची. २. स्वर्गाधिपति. ३. सिंहाचा स्वभाव. ४. सशाचा स्वभाव. ५. पांचाळ. ६. हरिणकुलरूप अंधकारांत. ७. सिंहरूपी सूर्य. ८. हत्तीला. ९. देह. १०. इंद्रास. ११. गुरु आणि पिता यांची निंदा. १२. मोठें वशिंड.

बापा ! प्रवर्तलासि, स्वाहित जाणोनि, कीं गरा बाबा ?
वृद्ध यथाशक्ति समर करितो; नेणे चि आंग राखाया. ८
सामर्थ्ये न विलंघिल कां वृद्धां वाडवा युधा राया !?
वेगीं टिकेल कैसें, मोटें ही झाड वायु वाराया? ९
अत्यद्भुत रथ, सारथि, चाप, ध्वज, तूणं, कवच, अधिकरणीं,
ज्या साहित्य असें, त्या पार्था न म्हणेल कवण अधिक रणीं ?
वृद्ध द्रोण ब्राह्मण, वाराया अर्जुनासि अक्षम हा;
आतां कैंचें तें बळ, तरुणपणीं जरि हि युद्धदक्ष महा? ११
सुकरोन्मूलन होइल पहिल्यापरि काय नग, जरा ज्याला ?
किंबहुना, सांवरवे पहिल्यापरि काय न गजराज्याला. १२
जालें अनुकूळ परां, देतें जय, संकटांत वागवितें;
भागवितें आम्हांला स्पष्ट, प्रतिकूळ दैव, नागवितें. १३
बळ भंगे, भंगाया पटु जें सर्वांसि, वासविसकट तें;
जैसें करिकुळ, येतां गंधद्विपदानवास, विसकटतें. १४
अनुकूळ दैव असतां, न समर्थ, करावयासि हानि, यम;
होतां तें प्रतिकूळ, प्रबळ हि दुर्बळ चि होय हा नियम. १५
अहि डसविले, बुडविला भीम, दिलें उग्र विष, मरायातें;
जतुगृहदाह द्यूत हि जालें दैवें चि विषम राया ! तें. १६
दृढ चित्त करुनि तूं निज, रणधर्मप्रवण हो मरायास.
याहुनि दुसरा, सुफलद आवश्यक, कवण होम रायास?” १७
मित्राच्या उपदेशें, सोदरसैंधववधें, दुरभिमानी
होय मराया सिद्ध; स्वासाधुप्रकृतिला सुरभि मानी. १८
पांडवसेनांसि मर्थी कुरुपति, सर्व प्रजांसि अंतकसा.
अभिमानी आप्तांचा, साहेल, असोनि शक्ति, अंत कसा ? १९

---

१. वृद्ध ब्राह्मणास. २. भाता. ३. स्थानीं—पंत. ४. उपटावयास सुलभ. ५. वृक्ष. ६. देह. ७. मत्त हत्तीच्या मदाचा वास. ८. बंधु आणि जयद्रथ यांच्या वधानें. ९. आपल्या दुष्ट प्रकृतीला. १०. उत्कृष्ट.

भीम, घटोत्कच, सात्यकि, धर्म, यमं[1], द्रौपदेय ताडून,
केले विद्ध सपुत्र द्रुपदविराटादि वीर झाडून. २०
कुरुपतिबाणत्रासें मोटे मोटे हि वीर कचकरती;
सेना कांपे, यांचा[2] धरुनि, प्रभुचा[3] असा च, वचक रैती[4]. २१
धांवे धर्म; क्रोधें लक्षुनि दुर्योधनास कुपितातें;
घ्याया तुज, जें पावे घनदानांचा कुलघ्न कुपिता[5], [6]तें. २२
न गणिति, सुरासुरांचे[7], भद्रासनकाम, इंद्रसे[7], नातें.
[8]ध्वज धनु खंडुनि, ताडी भाळीं कुरुराज इंद्रसेनातें[9]. २३
भीमाग्रज, सज्ज करुनि नव चाप, 'हंतोऽसि[10],' म्हणुनि शर सोडी.
तो डीनपटु[11] भुजगसा, तोडी कुरुराजकवच, उर फोडी. २४
मूर्छा जसी च सहसा आली मोटी तसी च हाक रणीं.
मेला दुष्ट दुरात्मा; करिता जाला असी च हा करणी. २५
तों गुरु धांवे, परिसुनि पांचाळांच्या रणांत, हाकेला.
चित्तीं म्हणे, 'वधें तरि नुत[12] किंनर[13]चारणांत हा[14] केला.' २६
येतां चि द्रोण, उठे दुर्योधन सुप्तसर्पसा हरिसा.
परि सार्थक काय ? कसे वांचों देतील, पोषिले अरि सौ[15] ? २७
तों 'तिष्ठ[16], तिष्ठ' ऐसें म्हणत, रण तमीं करावया धावे.
पांचाळ सकळ उठले, कीं, धर्मा शत्रुशर न बाधावे. २८
पांचाळांवरि सहसा सरसावे द्रोण, कुरुप राखाया;
कीं गुरु समक्ष असतां, काळ हि न शकेल गुरुपरां[17] खाया. २९
उठली आचार्यावरि सारी ही एकदा चि अरिसेना.

---

१. नकुळसहदेव. २. कुरुपतिचा—**पंत.** ३. शंकराचा. ४. मदनस्त्री. ५. इंद्रजिताचा कुलनाशक व वाईट पिता रावण. ६. पुत्रमरणदुःख. ७. देवदैत्यांच्या अधिपतीसारखे ते राज्यपदाची इच्छा करणारे धर्म-दुर्योधन. ८. युधिष्ठिराचें—**पंत.** ९. युधिष्ठिरसारथि—**पंत.** १०. तूं मेलास (असें). ११. उडाला—**पंत.** उड्डानकुशल. १२. स्तुत—**पंत.** १३. देवयोनिविशेषांत. १४. दुर्योधन—**पंत.** १५. षड्रिपु. १६. उभा रहा. १७. गुरुभक्ताला.

हरिसे नाद करिति ते; कीर्णीं हि परस्परोक्त परिसेना. ३०
रात्रौ दाटे, वाटे लयकाळाचा चि, अंधकार, गडी;
बहु पांचाळसमूहा द्रोण, जसा रुद्र अंधका, रगडी. ३१
भूषामणिशस्त्रद्युति घनतिमिरीं ही करी लखलखाट;
म्हणुनि गमे, होउनि गतमद, चितेची धरील खल खाट. ३२
द्रोणाच्या सारथिला मारी, शरवृष्टि करुनि, शिबिराजा;
त्यातें आचार्य म्हणे, 'स्वर्गास चि जा; पुन्हां न शिबिरा जा.'
कालिंगभूपनंदन धांवे, कीं भीम होय तातारी.
तद्बळ तयापुढें किति? अशनिपुढें काय कोयतां तारी? ३४
स्यंदन सोडुनि, धावुनि, त्या कालिंगासि मुष्टिनें चि वधी;
कर्णानुज ही मर्दुनि, तो, बहु, खळकाळ तोषवी शिवधी. ३५
कर्णें झुगारिली, जी, शक्ति खरत्वें सखी च अशनीची;
कीं आगस्कृदरक्षक तक्षककन्या च, दृष्टि च शनीची. ३६
ती च धरुनि भीमें त्या कर्णावरि टाकिली महावेगा;
फिरली कृत्या च गमे; कर्णास न तीकडे पहावे गा! ३७
खंडी नयरीतीतें, होउनि जो काय वश कुनीतीतें,
स्वसहाय वृषहितार्थी तो कां खंडील न शकुनी तीतें? ३८
स्वरथीं बैसोनि पुन्हां, आम्हांवरि भीम धांवला हरिसा.
त्यावरि कुमार उठले तेव्हांचें वृत्त सांगतों, परिसा. ३९
आच्छादित होते शरपटळें, ठाकुनि समक्ष, यातें हो!
तों पाठविले दुर्मद हय, सारथिसह, यमक्षयातें हो! ४०
दुष्कर्णरथीं दुर्मद बैसे, दोघे कृती, परि लेवायू.
भीम तसें चि परांचें मथन, घनांचें जसें करिल वायु. ४१

---

१. एकमेकांचें बोलणें. २. अलंकारांतील रत्नें आणि शस्त्रें यांचें तेज. ३. मणिशस्त्रप्रभेनें महांधकार जर्जर जेव्हां झाला तेव्हां अद्भुत हें; यास्तव दुर्योधन-नाश होईल—**पंत.** ४. पित्याचा शत्रु. ५. शस्त्र—कोंकणांत ख्यात—**पंत.** ६. तीक्ष्णत्वें. ७. अपराधकर्त्यांस शिक्षा करणारी. ८. यमगृहातें. ९. अल्पायुषी.

धरणींत बुडविला रथ त्यांचा भीमें पदप्रहारें च.
ते मुष्टिनें चि वधिले; उतरिल शतमन्युचा हि हा रेंच. ४२
होते वृष गुरुसुत नृप कृप बाल्हिक सोमदत्त साक्षी बा!
सम दिसतो, परि तेजें भीम परा असम, दैत्यसा क्षीबा. ४३
पळ काढिला चि, तुमच्या, पाहुनि तें कर्म तडक, लेंकांहीं;
गमला रुद्र वृकोदर; धाकें काळीज तडकलें कांहीं. ४४
द्रुपद-विराट-युधिष्ठिर पूजिति होऊनि मुदित भीमातें,
त्या अंधकासुरवधीं विधि-वासव-विष्णु जेंवि भीमातें. ४५
सद्रोण कुमार पुन्हां वेष्टिति कोपें वृकोदरा अरिला,
जैसे निजयूथपयुत मदमत्त द्विप वधावया हरिला. ४६
सात्यकिस सोमदत्त क्रोधें दापुनि, म्हणे, 'अरे मत्ता!
प्रायगैता न असिलता त्वां, धर्माला चि मारिली लत्ता. ४७
मीं आजि तव शिरातें, विसराया तनयहानि, कापीन,
केलों त्वां गृध्रोचित देह करुनि अनय हा निका पीन. ४८
जरि जिष्णु न रक्षिल, तुज मीं मारीन चि रणांत अधमातें;
त्वत्कृत अधर्म जैसा तापद, तैसा न पुत्रवध मातें.' ४९
सात्वत म्हणे, 'यदुकुळीं अरिपासुनि कोण सांग गा! भ्याला?
यादवशक्ति पराला, कदलीच्या जेंवि सांग गाभ्याला. ५०
तुज चि सपुत्रास रणीं दाखवितों आजि मीं विनाशपथ.
अनुचित कृष्णपदशपथ; परि न ठसे प्राकृता विना शपथ. ५१
तंडायाची च तुला युद्धांत असेल जरि सवे, तंड.
परि मज दिसतोसि तसा कौरव्या! जेंवि हरिस वेतंडं.' ५२
रक्षिति बहु बळ घेउनि दुर्योधन शकुनि सोमदत्तातें;

१. इंद्राचा. २. गर्व. ३. आत्रेय-**पंत.** ४. मद्यपास-**पंत.** ५. शिवातें. ६. आपल्या कळपाच्या मुख्यासहित असे. ७. मरणाच्या इच्छेनें निश्चल राहिलेल्या (भूरिश्रव्यास). ८. भूरिश्रवावध. * यथांकन्यास अन्वय जाणावा-**पंत.** ९. शस्त्र विशेष. १०. गज-**पंत.**

रक्षी धृष्टद्युम्न हि सात्यकितें परमयुद्धमत्तातें. ५३
प्रथम नवशरांहीं तो सात्यकिला सोमदत्त बा! वेधी;
कौरव्याची सात्वतनवबाणांहीं च मोह पावे धी. ५४
तो सोमदत्त, मूर्छित पडतां चि, पळांत पळविला सूतें.
सात्यकिवरि गुरु धावे, बहु चळचळ कांपवीत रणभूतें. ५५
द्रोणावरि धर्म उठे, घेउनि अमित स्वकार्यघटक बळ;
तेव्हां [1]गुरुशरगणघटकर्णें गिळिले अनेक [2]भटकबळ. ५६
पडली दृष्टि जयांवरि त्या कौरवसर्वसैन्यपाळाची,
पडली च उडी त्यांवरि तद्बाणगणासमेत काळाची. ५७
केले द्रोणें बहु भट, गरुडानें नैकसर्पसे, नाहीं.
स्वीकारिलें पलायन, धर्माच्या, त्यजुनि दर्प, सेनाहीं. ५८
पार्थ म्हणे, "पळत्यांतुनि ने माजा क्षिप्र हा रथ, [3]बकारे!
[4]म्हण 'करितों गुरुसि, तुम्हां ठेवुनि साक्षी, प्रहार, थबका,' रे!"
विजयोक्तें विजयाचा रथ चालविला जसा [5]विशोकानें,
भीमोक्तें भीमाचा चालविला रथ तसा [6]विशोकानें. ६०
सेना सर्व मिळाल्या धावुनि, अत्यंत शीघ्र दोघांतें,
जैशा [7]तटिनी गंगायमुनांच्या श्रावणांत ओघांतें. ६१
[8]उत्तरपार्श्वीं भीमें, दक्षिणपार्श्वीं [9]सुधांशुसितवाहें,
कुरुकटक घेतलें, बा! [10]दावयुग गजा तसें चि कितवा हें. ६२
कुरुसेनेतें ग्रासिति ते दोघे, दाव जेंवि [11]अटवीतें;
किंवा श्रीमद्गीतासप्तशतीमंत्रपाठ सटवीतें. ६३
धांवे [12]प्रायगतवधप्रकुपित गुरुपुत्र सात्वतावरि; तों

१. द्रोणशरसमूहरूपी कुंभकर्णानें. २. योद्धे हे च ग्रास. ३. भीमा! ४. भीतस्वबळासि धीर दे–**पंत.** ५. शोकरहित कृष्णानें. ६. या नांवाच्या सारथ्यानें. ७. नद्या. ८. डाव्या बाजूस. ९. चंद्रासारखे शुभ्र घोडे ज्याचे अशा अर्जुनानें. १०. दोहों बाजूंचा अग्नि. ११. अरण्यातें. १२. प्रायोपवेशनास बसलेल्या भूरिश्रव्याच्या वधामुळें रागावलेला.

त्यावरि उठे घटोत्कचखचर, म्हणे, 'यासि आनमीं भरितों.'
अक्षौहिणिमित तद्भट, लोपविते प्रलयनीरदरवा[1] जे,
दरवाजे काळाचे, बा! अरिचा ज्यांपुढें न दर वाजे; ६५
लोहमय अष्टचक्र त्रिशशल्वप्रमाण[2] रथ मोटा,
जो ऋक्षचर्मपरिवृत[3], ज्यांत नसे शस्त्रसंग्रहीं तोटा; ६६
त्याचे वाहक गजसे, परि जातीनें नव्हेत गज, वाजी,
क्षण ज्यांपुढें, गगनमणिरथतुरगांच्या, नव्हे तग, जवा, जी!
एवं भयंकररथीं पाहुनि रात्रौ रणांत उग्रास,
भ्याले कौरव; गमले ते त्या काळापुढील सुग्रास. ६८
कटकीं होते वाजी, वारण, जे काय बहु मदें उतले,
ते त्यापुढें न तगले; हगले तो काळ गर्जतां मुतले. ६९
द्रौणि, घटोत्कच दोघे न धरिति ते युद्धसमरस[4] त्रास;
आरंभिति, जोडाया यश लोकीं शुद्ध, समरसत्रास. ७०
संध्याधिकबळ राक्षस[5] ते, जैसे धूमयोनि[6] करकांहीं[7]
बहु वर्षले शिळांहीं; बा! वदवेना चि तो निकर कांहीं. ७१
केलें पलायन, मनीं धरिला संकोच न तव तनयांहीं.
संपादिलें न नाकीं, होउनि धर्मासि नत, वतन यांहीं. ७२
किंबहुना, कर्ण हि त्या खचरत्रासें पलायन करी हो!
गंधद्विपगंधानें[8] भंगे चि महाबलायनकरी[9] हो! ७३
त्या राक्षसांसि एक द्रौणि न भी, होय रामसा मान्य;
केलें घटोत्कचतनयमर्दन, हें काय काम सामान्य? ७४
तो अंजनपर्वाभिध[10] बा! अन्य तसा न वीर मायावी;

१. प्रलयकाळच्या मेघगर्जनेस. २. चारशें हात लांबीचे प्रमाणाचा. ३. अस्वलाच्या कातड्यानें वेष्टिलेला. ४. ज्याना युद्धाची आवड सारखी च आहे असे (द्रौणि आणि घटोत्कच). ५. प्रदोषकाळी ज्याना बळ अधिक असे राक्षस. ६. मेघ–पंत. ७. गारांहीं. ८. मत्त हत्तीच्या वासानें ९. मोठ्या बळाचें स्थान च असा हत्ती. १०. घटोत्कचपुत्राचे नांव.

योधीं तद्वधकीर्ति न, जेंवि समुद्रीं नवी रमा यावी. ७५
अंजनपर्वा याचा, घननाद जसा दशाननाचा, हो!
द्रौणिस भीमसुत[1] म्हणे, "जोडुनि शिशुवधयशा, न नाचा, हो!
जाला चि आजि वृद्धा त्या द्रोणा ब्राह्मणासि शोकद हा[2],
या[3] गुरुधर्महितकरा परि म्हणतिल 'धन्य धन्य!' लोक दहा."
द्रौणि म्हणे, 'वत्सा! जा, इतरांसीं अमरविक्रमा! भीडँ[4];
पुत्रें पिता कदापि न पीडावा, सोडुनि क्षमा भीड. ७८
न तुझा ठायीं माजा रोष, असे सर्वदा हि अनुराग.
परि येतां तापवितो, व्यापुनि बाहेर आंत तनु, राग. ७९
नसतो विवेक काहीं; बा! घडतो आत्मघात ही कुपिता[5].
सुपिता हि क्रोधाच्या आवेशेंकरुनि होतसे कुपिता.' ८०
रात्रिचर म्हणे, "द्रौणे! न पृथग्जनसा रणांत कातर हाँ[6];
भीमसुत म्हणायाचा शङ्का हि, 'उगा च कीर्ति गात रहा.' ८१
जे समरीं अनिवर्ती पांडव, त्यांचा कुमार हा वढिल;
आणिल मनांत तरि, यमकासरचर्में[7] स्वदुंदुभी मढिल. ८२
असता तरि म्हणता, मज[8] पाहुनि रक्षोधिपासि, रावण, 'हा
घटकर्णाच्या करिता, निजचरणप्रणमनें[9], शिरा वंण[10], हा!' ८३
कठिन रणश्रद्धाव्रत हें सत्य, मनांत चिंतित उंजीव[11].
जाणो आयुष्यातें सलिल, शरीरा निजा तितउ[12], जीव." ८४
द्रापी असें, दरवडा सार्थाच्या[13] जेंवि अक्षमा[14] त्रात्या.
सोडी ज्या ज्या बाणा, छेदी च द्रौणि अक्षमात्रा[15] त्या. ८५
होउनि गुप्त घटोत्कच, मायेनें होय तो खरा शिखरी[16].

---

१. घटोत्कच. २. अश्वत्थामा. ३. अंजनपर्व्यास. ४. गांठ घाल. ५. क्रोधयुक्ताला. ६. मी घटोत्कच. ७. महिष-पंत. यमाच्या रेड्याच्या कातड्यानें. ८. मला राक्षसश्रेष्ठाला. ९. आपल्या पायाचें वंदन करावयास लावून. १०. घट्टा. ११. उजळ कर, ताजें कर (?). १२. चाळण. १३. वणिकसमूहाच्या. १४. असमर्थ अशा रक्षकाला. १५. फांशयासारख्या अर्थात् लहान बाणांला. १६. पर्वत.

वाटे निजोक्ति करितो, घाया स्वजनांसि तोखराशि, खरी. ८६
वर्णूं तो कज्जलसख[1] शस्त्रप्रस्रवण[2] काय पर्वत मीं?
त्या अतिभयंकरानें वीर बुडविले पळांत सर्व तमीं. ८७
अतिवर्षी[3] बल्लवसे बहु आम्हीं आरडों[4], गरॅल यातें
नमितें, नेती कुरुबळबाळा[5] तो आर[6] डोंगर लयातें. ८८
भ्याला तो मायानग[7] गुरुनंदनमुक्तशरनिकरपविला;
त्या ब्राह्मणप्रतापज्वलनें खलपलभुगगम करपविला. ८९
मग होय नीलतोयद सोडी असिशूलशरगदाधारा[8].
गेलों शरण गुरुसुता सर्व, जसे, गोप त्या सदाधारा[9]. ९०
तो नीलमेघ, गुरुसुतयोजितवातास्त्रसायकें वितुळे.
सुरभीच्या सायेसीं यममहिषीची हि साय केंवि तुळे? ९१
घटजें सिंधूदरसें, केलें, जीवन हरूनि, कटक, रितें.
नातरि, घटोत्कचाचें तें बळ आम्हां पळांत गट करितें. ९२
जरि शतसहस्र मथिले, बहु राक्षस धांवले तरि नवे च.
द्रौणि म्हणे, 'न नृपा! भी; मीं यांचा निश्चयें करिन वेच.' ९३
कुरुप म्हणे, 'मिरविन या कंठीं तव कीर्तिरत्नहारा मीं.
संप्रति तुजा भुजीं बा! होता पूर्वीं प्रयत्न हा रामीं.' ९४
रामीं सीतासी, दे राहीं, धर्मीं हि, न, मेहि[10], मामा[11] जो,
त्या नृप म्हणे, 'तुजपुढें आहेतांचा आजि न महिमा माजो.' ९५
साठ सहस्र स्यंदन निज लक्ष तुरग, मथावया अरि, घे,
रीघ चि पांडवकटकीं, ग्रीष्मीं कक्षांत[12] जेंवि दाव रिघे. ९६

१. काजळाचा मित्र. (काळाकुळकुळात). २. शस्त्रांचा झरा ज्यांतून वाहत आहे असा. ३. इंद्रानें गोकुळावर अतिवृष्टि केली तेव्हां गोपाळ ओरडले तसे. ४. अत्युग्रत्वोक्ति—**पंत.** ५. कुरुसैन्यरूप बालकाला. ६. अजगर—**पंत.** ७. वृक्ष—**पंत.** दुष्टराक्षसरूपी वृक्ष. ८. खड्ग, शूल व गदा या च धारा. ९. साधूंस आधारभूत अशा (श्रीकृष्णाला). १०. पृथ्वी. ११. शकुनि. १२. तृणांत.

षेडयुतपत्तिसमेत त्वत्सीहित्यासि कर्ण पाठवितों,
आठविन परांचें असुहरण, वसुहरण जसें चि आठवितों. ९७
द्रौणि शरांहीं व्याकुळ करितां चि युधिष्ठिरादिमद्रीतें,
मारुनि, ध्यावें सयश मद्धितनिरतें तुवां चि पदरीं तें. ९८
गेला धर्मवधा, जो हेतु नृपा या ईलादिलाभाचा,
जेणें कुबुद्धि कृत्या जी, हे खाया इला दिला भाचा. ९९
राक्षस दशबाणानीं, विकळ करुनि गुरुसुतासि, धनु तोडी;
द्रौणि, नवें धनु घेउनि, त्याला जलदासि वातसा, झोडी. १००
त्रिपुराला रुद्र जसा, खचरबळाला तसा चि तो भाजी;
जी च सुरांत हराची, याची आम्हांत ती च शोभा, जी ! १०१
स्वबळविनाशक्षोभें भीमसुतें रुद्रनिर्मिता अशनी
पाठविली द्रौणिप्रति, जी कृत्या दर्शितारिच्या अशनीं. १०२
उग्रत्वमदें जीसीं करिल क्षणमात्र ही न वाद शनी,
तें दाहकत्व न दवीं, तक्षकभुजगाचिया न वा दर्शनीं. १०३
ऐशीतें हि धरी बा ! तो द्विजवर, गरुड जेंवि भुजगीतें.
ख्यात जगीं स्वयशाच्या, त्याचे हरबाहु तेंवि, भुज, गीतें. १०४
गुरुपुत्रें खचरावरि ती च अशनि योजिली महावेगा.
फिरल्या कृत्येसि तसें, तीस न त्या राक्षसा पहावे, गा ! १०५
घाली उडी तळीं तो राक्षस जों, तों पडे रथावरि ती.
जाली, सगरसुतगणीं कपिलाची दृक् जसें, तसें, करिती. १०६

---

१. साठ हजार पायदळनीं युक्त. २. पृथ्व्यादि लाभाचा. ३. दाखविलेल्या शत्रूंच्या भक्षणीं. ४. दांतांत. ५. स्वयशाच्या गीतें जगीं हरबाहु जेंवि ख्यात तेंवि त्याचे ही—पंत. ६. सगरराजानें अश्वमेधार्थ सोडलेल्या अश्वाचें इंद्रानें हरण केलें. तेव्हां अश्वाच्या शोधार्थ निघालेल्या त्याच्या साठ हजार पुत्राना कपिलमुनीच्या आश्रमाजवळ तो अश्व दिसला. मुनीनें च आपला अश्व आणला अशा समजुतीनें ते सगरपुत्र मुनीला मारूं लागले असतां मुनीनें त्यांचेकडे रागानें पाहतां च ते सर्व भस्म होऊन गेले, अशी कथा आहे.

देखुनि जाणत होते अशनीची ख्याति, लटिकवरि, कवि जे,
ते वदले, 'न सखी तूं ईची होसील, बटिक बरिक,' विजे.
अशनि क्षितींत शिरली, सूताश्वांसह रथासि जाळून,
धृष्टद्युम्नरथीं तो राक्षस बसला स्वमृत्यु टाळून. १०८
विजयश्री पांचाळा, तैसी च निशाचरा गमे घरची;
कीं ते शरवृष्टीतें, तेंवि उदकवृष्टितें न मेघ रची. १०९
गुरुपुत्रें त्या त्या बहु कांपविलें, जेंवि नीरदा वातें.
द्विजबळ परप्रतापा त्या, जैसें होय नीर दावातें. ११०
तेथें बहु बळ घेउनि, सुतसाहित्यासि भीम ये; राज्या!
मुख्या सबळत्वत्सुतहानि; हयमखक्रिया हि येरा, ज्या. १११
गुरुसुत वधी, घटोत्कच भीमार्जुन यांसमक्ष, यातूंतें.
बा! तत्वतः स्वपरबळ, जें पाठविलें यमक्षया तूं तें. ११२
तो विष्णुजिष्णुदेखत खचरा सकळा हि लोळवि प्रखरा,
वाटे निपट खवळला प्रलयाग्नीचा चि लोळ, विप्र खरा. ११३
जाणों हर चि म्हणे, 'हूं! घे बहु फटकाळ, कूट हा निकर;
कीं, तें तेंवि खचरबळ, जेंवि निपट काळकूट हानिकर.' ११४
मारुनि रात्रिचरकटक रुधिरनदी खळखळाट वाहविली,
चकपक घटोत्कचाची, मर्मीं वेधुनि, मुहूर्त राहविली. ११५
नाराचानीं पांडव धृष्टद्युम्नासमेत सडकून.
द्रुपदसुतशरभ केला भस्म, दवें जेंवि शलभ धडकून. ११६
मारुनि त्या सुरथाचे बहु सुत शत्रुंजयादि झाडून,
द्रोणात्मजें श्रुताह्वयराजातें हि क्षणांत पाडून, ११७
पुनरपि यमदंडोपम बाणातें परम तूर्ण सोडून,

---

१. खरीलटकी—पंत २. विजेला वदले. ३. अश्वमेधयज्ञादि क्रिया. ४. इतर, गौण. ५. राक्षसांतें. ६. यमगृहास. ७. द्रुपदाचा एक पुत्र जो सुरथ हा च शरभ. ८. जोरानें पेट घेऊन. ९. मूळांत 'द्रुपदाचे पुत्र' असें आहे; तेव्हां येथें 'महारथ द्रुपदाचे' असा अर्थ करावा.

मूर्छित रणीं घटोत्कच केला तत्काळ हृदय फोडून. ११८
धृष्टद्युम्न पळवि; करि, पडतां तो शूर, पळ विलापाला;
वात्येनें दवदहनापुढुनि गमे दूर पळविला पाला. ११९
होते युधिष्ठिराच्या कटकीं भीमादि वीर्यसागर जे,
त्यांतें भंगुनि गुरुसुत, मोडुनि मत्तेभ सिंहसा, गरजे. १२०

अध्याय सतरावा.

मारुति-पार्षत-सात्यकि-धर्मादिक वीर विप्रभावातें
मानवले, गृहवृंदीं, बहु, जेंवि कवी रविप्रभावातें. १
जरि सर्वांगीं केले होते गुरुपुत्रशरशतें विद्ध,
तरि धर्म-भीम-सात्वत-पार्षत युद्धासि जाहले सिद्ध. २
पुनरपि बहु युद्ध करी, सात्यकिला सोमदत्त माराया;
कीं फार खवळला सुतशोकें तो, भरतसत्तमा! राया! ३
मागें पद हि न येतां, सात्यकिशर भीमसेनपरिघ सरे.
बसतां उरीं शिरीं ते, धैर्यापासूनि धीर परि घसरे. ४
वाल्हीक वृद्ध, परि बहु मानी; साहेल कां पतन याचें?
कांपे कोपें तों तों, जों जों धरि देह कांप तनयाचें. ५
तो कालवर्षिघनसा सात्यकिवरि तीव्र विशिखवृष्टि करी.
भीमाला हि न मानी जैसा हरिला मदांधदृष्टि करी. ६
शक्तीतें भीमाच्या वज्रसमोरीं हि होय शिरकविता.
ती त्याचें कांपवि, जसि आणुनि नेत्रांसि तोय शिर कविता. ७
वृद्ध हि महाप्रतापी, वा! नव्हता तो मनुष्यदेव ढिला.

---

१. बाहुटळीनें. २. भीम. ३. द्रुपद. ४. ब्राह्मणत्वाला ५. एक गदेसारखें शस्त्र. ६. सोमदत्ताचें. ७. प्रळयकाळीं वर्षाव करणाऱ्या मेघासारखा. ८. वज्रासारख्या कठिण अशा उरांत हि. ९. शक्तिपक्षीं दुःखाश्रु, कवितापक्षीं आनंदाश्रु.

त्या भीमगदेनें चि स्वर्गति, न धरुनि धनुष्य, दे वढिला. ८
मस्तक बाल्हीकमहाराज्याचें पांडुसूनु चेंडु करी.
न करिलें[1] अपत्य मशकाकीटसम, पोषुनि पंकिलें कुचें[2] डुकरी?
तव नागदत्त दृढरथ इत्यादि तनूज धांवले दश, गा!
यश गा तूं, परि गमले ते, त्या भीमाहरीपुढें, शश गा! १०
[3]मेले, ज्या धरुनि, खचरपतिचे त्या, तव कुमार दश, शीला;
लाजविति पृथापुत्र स्वयशें, जैसे उमारद[4] शशीला. ११
भीमानें तव दशसुत दशबाणानीं च जेंवि बा! वधिले,
पांचानीं पांच शकुनिबंधु हि, जे मत महारथांमधिले. १२
धर्म हि बहु कुरुकटकक्षय करित क्रुद्धकाळसा सुटला.
तुटला मर्यादावधि, कल्पांतीं नीरनिधि जसा फुटला. १३
त्यावरि नृपोक्तिनें गुरु कन्येनें जेंवि काशिराज्याच्या,
पाठविला भीष्मावरि, अभयवर दिला निका शिरा ज्याच्या.
वायव्य अस्त्र, वारुण, याम्य हि, आग्नेय, ऐंद्र, गुरु योजी.
त्या त्यातें प्रत्यस्त्रें हरुनि म्हणे धर्म, 'अन्य हीं यो, जी!' १५
मग सावित्र त्वाष्ट्र प्राजापत्यप्रयोग जो केला,
त्यातें हि प्रत्यस्त्रें शमवुनि, निष्कंप नृप पुढें ठेला. १६
ब्रह्मास्त्रातें योजी तों ब्रह्मास्त्रें चि करुनि विभ्रम या,
गर्जे युधिष्ठिरप्रभु, समरीं न धरी च लेश विभ्रभया. १७
सैनिकमुख्य स्तविते जाले गुरुतें, तसे चि शिष्यातें;
दे ताप तव सुतातें तो धर्मोत्कर्ष जेंवि तिष्यातें. १८
गुरु धर्मातें सोडुनि, पांचाळांचें चि बहुत कदन करी;
ते त्यापुढें न मिरविति गर्व, हरिसमक्ष जेंवि मद न करी. १९

१. यथा यज्ञवराहो निरुपमस्तथा भीम इत्यर्थः–**पंत.** २. स्तनपानानें. ३. रावणपुत्रवन्मत्तास्तवपुत्राः पांडवोभीमः श्रीरामवत्–**पंत.** ४. पार्वतीचे दांत. ५. द्रोणाचार्य, परशुराम. ६. धर्मराजाचा उत्कर्ष (पक्षीं) धर्मकृत्याचा उत्कर्ष. ७. कलितें–**पंत.**

जैसें पांचाळकटककदन कलशसंभवें[1] स्वयें केलें,
तैसें चि कौरवांचें बळ भीमें अर्जुनें लया नेलें. २०
भीमार्जुनशरनिकरें, तिमिरें, निद्राभरें हि, मोहातें
पावे, भंगे, तव बळ, मरणत्रासें म्हणे, 'नमो' 'हा[2]!' तें. २१
गुरुनृपवचें हि कुरुबळ, जेंवि पवननुन्न[3] अभ्र मुरडेना,
सेना[4] किति? पतिरक्षाक्षम होतां काय अभ्रमु[5] रडेना? २२
कुरुपति कर्णासि म्हणे, 'नाशीं देतोसि काय गा! यश तें?
वेढिलि चमू परबळें, जेंवि वृकांच्या[6], वनांत गाय, शतें[6]. २३
दुर्लभयशःप्रद समय हा, न वृथा मित्रवत्सला! जावा.
सन्मैत्रीच्या कासे लागलिया, सुरभिवत्स लाजावा.' २४
कर्ण म्हणे, 'शक्ति असे कृष्णाद्यखिलाबलाविलापार्था[7].
जिंकिन, रक्षाया जरि येइल वज्री, बलाविलां, पार्था. २५
देतों तुज जय, मारुनि विजयास, अमोघशक्तिनें आजि.
करितों तसी च केली, जासि महिषवधार्थ शक्तिनें आजी[8]. २६
अर्जुन मरतां, होतिल वश्य तुला, दीन होउनि अवश्य,
किंवा पुन्हां वनाला जातिल पांडव जटाधर अवश्य[9]. २७
असतां कर्ण, व्याकुळ कां? स्वस्थ, त्यजुनि तूं विषाद, रहा.
पांडवबळ किति? न धरिल, पीतां हाळाहळा विषा दर[10] हा.
मज हरिपुढें टिकेल न, पळ ही, पांचाळवाहिनी[11] कुतरी;
शिरतां, बुडेल, मद्बळजलधींत, समग्र यदुचमू कुंतरी[12]. २९
देतों, तुला चि भजतिल, पळ ही पर, मानदा! न वसुधेतें.
बा! पावले, करुनि ही कष्टा परमा न दानव, सुधेतें.' ३०
हसुनि कृप म्हणे, "कर्णा! तूं नाथ, म्हणुनि सनाथ हा राजा;

---

१. द्रोणानें. २. हाय! ३. वाऱ्यानें प्रेरिलेला. ४. या सेनेची कथा काय--**पंत.** ५. ऐरावतस्त्री--**पंत.** ६. वृकांच्या शतें इत्यन्वयः--**पंत.** ७. द्रौपदी आदिकरून सर्व स्त्रियांना विलाप करावयास लावणें हें च जिचें प्रयोजन आहे अशी. ८. युद्ध ९. न वश्या अवश्याः--**पंत.** १०. भय. ११. पांचाळसेना. १२. भग्ननौका.

तव शब्द चि तेजस्वी; तूं यांसि च म्हण, 'करा प्रहारा, जा.'
करिसि असें चि विकत्थन[1], परि न पराक्रम दिसे, न फल कांहीं
तव त्रिटिलें[2] न विजयलिपि; वरिली पांडवललाटफलकांहीं[3].
ते तें भंगद[4] आले, पांडुसुतांसीं रणीं समागम जे;
जीभ तुझी नृपतिपुढें, करिती बहु नववधूसमा गमजे. ३३
गंधर्वे प्रभु धरिला, तेव्हां आधीं च कीं पळालास;
तें पाप क्षाळाया, तूं दवदहनीं न कां जळालास? ३४
कर्णा! उगें चि कर्णप्रिय बोल वदों नको च, कीरा[5]! हे.
उचित न वीरास, तुझी त्या गोग्रहणीं न कोंचकी[6] राहे. ३५
जऱ्हि कळलें, एका ही पार्थाचें तेज नावरायाचें,
तऱ्हि 'सर्व वधिन' म्हणसी, बुडविसिल चि तेज, नाव, रायाचें.
शूर भुजानीं क्षत्रिय, शब्दानीं विप्र, पार्थ चापानें,
केवळ मनोरथानीं कर्णा! तूं शूर, न प्रतापानें. ३७
व्यर्थ चि गर्जन करितें तव मुख हें जेंवि शारदाभ्र महा;
वाटे अनर्थक बहुत, बडबडसी जें विशारदा, भ्रम हा. ३८
अर्जुन वर्जुन, गर्जुन, अर्जुन घे क्षण उगें च थोरपण.
'जिंकिन बृहस्पति,' म्हणुनि करिल चि वाचाट चांट[11] पोर पण[12].
तदधिक कवण, सुखविला हर जेणें, करुनि अतिसमरयज्ञ.
कैंचा श्रेष्ठ मग खग? त्रिजगीं हि न पक्षिपतिसम रंयज्ञ[13]. ४०
त्या कृष्णसारथिपुढें होसिल मूक, न जराकें[14] बकशील[15];
कीं गरुडशील तो, तूं सूता! केवळ वराक बकशील." ४१
कर्ण म्हणे, "घन गर्जति समयीं, तैसे चि सर्व योध रणीं
करणी करूनि दाविति; म्हणत्ये 'तें फलद पर्व यो' धरणी.

१. आत्मप्रौढी. २. कपाळानें—दैवानें. ३. ललाटप्रदेशानी—दैवानीं. ४. पराजय देणारे. ५. पोपटा! ६. पागोटें—पंत. ७. विशारदास हा भ्रम वाटतो, जें तूं अनर्थक बहु बडबडतोस—पंत. ८. शहाण्यास. ९. संपादून. १०. वाचाळ. ११. चाहटळ. १२. प्रतिज्ञा. १३. वेगज्ञ—पंत. १४. जरा हि. १५. बडबडशील.

उत्साहें वीराहीं, करुनि विकत्थन, यथेष्ट गर्जावें.
फळ न दिसतां बुधाहीं काय प्रारब्धकर्म वर्जावें? ४३
द्रवतें चि दैव, असतां निश्चय, नसतां मनांत निर्वेद,
तूं* द्विज आम्हांत तसा, जैसा वैदिकजनांत निर्वेद. ४४
दैवें न पावले, रणरंगीं, बहुबळ हि, काय नाश तसे?
म्यां पांडव वधिले तरि, यांत तुझें सांग काय नाशतसे? ४५
न वृथा गर्जति शारद्वारिद्से रणमखांत शूरवर,
विप्रा कृपा! पहावें ऐसें द्वडूनि दृष्टि दूरवर. ४६
गर्जति पंडित निजबळ समजुनि; तूं वदसि, न समजोनी च.
वीराशयासि वीर चि समजे, नुमजे चि, न सम जो नीच. ४७
मीं 'मारिन कृष्णार्जुन,' ऐसा उत्साह मानसीं धरितों;
म्हणुनि द्विपयूथपवधकामुकहरिसा च गर्जना करितों. ४८
सानुग सकृष्ण पांडव मारुनि, देइन सुयोधना वसुधा.
हें गर्जितफळ पाहें; म्हणतिल माजें, सुयोध, नाव सुधा."३ ४९
गौतम म्हणे, "तुझें हे, न ग्राह्य, मनोरथप्रलाप मला.
गमला कृष्ण प्राकृत, धर्म हि, ज्या, स्पष्ट तो पशु भ्रमला. ५०
कृष्णाश्रितांसि सकळें कल्याणें करुनि दे वशें, समज.
श्रीसी म्हणे जयश्री, 'काय वरिलें,४ भरुनि देव शेंसे,५ मज?' ५१
श्रीकृष्णार्जुन जेथें, तेथें सादर सदैव जय नांदे;
राजर्षिधर्म विस्मय देवर्षिमहर्षियोगिनयनां दे. ५२
भीम नकुळ सहदेव ख्यात सकळ साधुशूरजनमहित;
यांचे संबंधी ही शक्रसम द्रुपदमत्स्यपतिसहित. ५३
त्यांतें जिंकाया तूं बहु हुटहुटलासि;६ योग्य अनय न हा.

---

१. आरंभिलेलें काम. २. कंटाळा. ३. सुयोध मन्नामासि सुधा म्हणतील—**पंत.**
४. वरिल काय इत्यन्वयः—**पंत.** ५. कुंकुमाक्षतांचा लेप कपाळीं करितात ती शेंस.
६. उत्कंठित झालास, हुरळलास. * येथील अर्धवट रचून खोडलेला पाठ—
आम्हांत विप्र तैसा तूं जैसा वैदिकां(त).

लावूनि सनयनांसीं स्पर्धा, न म्हणेल काय अनयन 'हा!'?"
कर्ण म्हणे, "जरि पांडव दुर्जय, तरि शक्रदत्तशक्तीनें
अर्जुन् वधिन; न मथिला तो काय तसा हि मत्त शक्तीनें? ५५
त्याविण कृष्ण, युधिष्ठिर, तदनुज, सुसमर्थ हि, तरि पोकळ; तो
न कुरूत्कर्ष तुज रुचे, आशय शब्दें चि हितेंरिपो! कळतो. ५६
न रणा तूं योग्य, म्हणुनि 'हा केशवसारथे!' रडायास.
काय भिवविसिल, देउनि हाके, शैवसार थेरडा, यास? ५७
अप्रिय वदसिल पुनरपि तरि, खड्गें करुनि जीभ कापीन.
सुकृत चि हें; कीं, कोण्ही निंदकसा त्रिभुवनांत पापी न. ५८
दैव चि कारण भीष्मप्रमुखमहावीरदेहपतनाचें.
अधमा कृपा! नृपाच्या होउनि अहितस्तवीं, न रत, नाचें." ५९
अश्वत्थामा धावे कर्णावरि दिव्य खड्ग उपसून.
तक्षक जेंवि डसाया मर्मी, दंष्ट्रा समूल खुपसून. ६०
त्यासि म्हणे, "यां सिंहा बोलावे बोल हे तुवां कोल्या!
मारुतिसि माकडानें दाखविल्या स्वांतहेतु वांकोल्या. ६१
वदतां प्रभुपांडवगुण, ईश्वरसम, वेदसम हि मामातें
निंदिसि, सत्पुरुषांचा, दुष्टा! दूषूनि न महिमा, मातें. ६२
केला जयद्रथाचा, जिंकुनि तुज, अर्जुनें, वध मघांसीं.
सन्मान्य तो गणावा दशदर्भी, सूत तूं अधम घांसीं. ६३
युद्ध हरासीं केलें, त्वां आयकिलें न काय मत्ता! तें?
तूं मारिसील त्याला, न अतिक्रमिलें जयासि मत्तातें? ६४
जें जय जाणे, त्याचा न शतांश हि तुज कळे वराकास.
घालिसि, भस्म कराया, पार्थशरें, निजकळेवरा, कास. ६५
हित कथिल्या आप्ताची, नीचा! म्हणतोसि 'जीभ कापीन,'

१. मद्विषासुर—पंत. २. कृपसंबोधन—पंत. ३. अर्जुनशोकयोग्य—पंत. ४. प्रेतवत्. ५. वृद्ध—पंत. ६. या कर्णास—पंत. ७. जिव्हाछेदन. ८. या अश्वत्थाम्याला. ९. कृपाचार्यांतें. १०. माझ्या पित्यानें. (द्रोणानें). ११. पार्थ—पंत.

तरि वधिन तुला; दे विष विषकामा सुरभिचें हि ओपीन[1]. ६६
हा उडवितों, तुजी, मीं, बकऱ्याची जेंवि, शीघ्रतर मुंडी."
ऐसें बोलुनि देता जाला गुरुपुत्र शीघ्र तरमुंडी. ६७
'हां हां' म्हणे सकृप कृप; नृप, कृपण जसें धना तसें, धरि त्या.
कीं गतसारा[2] सरिता तेंवि, पडाव्या स्ववाहिनी[3] न रित्या. ६८
कर्ण म्हणे, 'सोड नृपा! योग्य चि हा होय शासना, सत्य.
द्विजमदगद[4] शमवु सखा[5], जोडुनि या हो! यशास, नासत्य[6].'
द्रौणि म्हणे, 'कुमति तुला, तैसी आम्हांसि न क्षमा सोडी;
मोडील अर्जुन तुझ्या, दक्षाच्या वीरभद्रसा[7], खोडी.' ७०
भूप म्हणे, 'गुरुपुत्रा! क्रोध त्यजुनि प्रसन्न हो; पावें,
सर्वांहीं एकमतें जोडुनि यश, मज तुम्हीं च ओपावें.' ७१
कृप हि विनवितां, होउनि मृदु, कर्णाला म्हणे, 'तुझा गर्व
सर्व श्वेताश्व हरिल, त्या खळरतिजानिचा[8] जसा शर्व[9].' ७२
द्रौणिकृपांतें जोडुनि कर, जों यत्नें नरेंद्र समजावी,
तों ये युधिष्ठिरचमू, जी लंघुनि सिंधु, कीर्तिसम, जावी. ७३
कर्ण पुढें होय; तया पाहुनि ते वीर म्हणति, 'या कळहा
जो हेतु, नीच दुर्मति दुर्जन दुर्योधनाप्त, तो खळ हा. ७४
मारा, घ्या, कोठें हा? पाडा तोडूनि, हूं! करा चूर्ण.'
ऐसें गर्जुनि पांडव-सृंजय-पांचाळ धावले तूर्ण. ७५
त्यां सर्वांस हि ताडुनि भग्न करी, जेंवि वात मेघांस.
त्या काळमुखीं पडला पांडवभटसंघ, तो गमे घांस. ७६
अर्जुन धावे कोपें, रोपें त्याच्या हि तो करा ताडी;
नाडी करूनि विकळा, पळभरि गांडीवचाप ही पाडी. ७७
धरि कोप अजितसारथि[10], वाटे आतां चि नागविल याला.

---

१. कास—पंत. २. निर्जला. ३. आपल्या सेना. ४. अश्वत्थाम्याचा गर्वरूप रोग. ५. कर्ण. ६. अश्विनीकुमार. ७. शिवाच्या जटेपासून उत्पन्न झालेला असुरविशेष. ८. दुष्ट रतिपति मदनाचा. ९. शंकर. १०. अर्जुन.

गरुडातिक्रम करितां पावेल कसा न नाग विलयाला? ७८
जालें तसें चि, राया! केला विरथ क्षणांत तो मानी.
त्यजिला असता चि, करुनि तेंद्वनपण, शक्रसूर्यसोमानीं. ७९
कर्ण कृपरथीं चढला, पार्थापासूनि फार तो भ्याला;
कीं त्यासि यशाहुनि बहुमत जीवित, जेंवि वित्त लोभ्याला.
धांवे धनंजयावरि दुर्योधन मित्रपरिभवक्षोभें.
तों कृप भाच्यासि म्हणे, 'प्रभुला रक्षूनि सद्यशें शोभें.' ८१
आटोपुनि गुरुपुत्र प्रभुसि म्हणे, "ऐक भैविकवचन, रहा;
विजयापुढें म्हणेल चि आंगीं घालुनि हि पैविकवच नर 'हा!'
असतां सजीव मीं, तुज योग्य नव्हे अर्जुनासवें युद्ध;
वारुनि किरीटिला, यश द्याया तुजला चि, जोडितों शुद्ध."
भूप म्हणे, "शक्ति असे, परि न म्हणासि, 'अर्जुनासि मारीन.'
स्नेह मनीं आहे तो न म्हणों दे, म्हणुनि म्हणासि 'वारीन.' ८४
आचार्य पुत्रवत् परिरक्षण करितो रणांत मद्रींचें.
तूं ही सांडों देसी पुण्ययशोधन बळें चि पद्रींचें. ८५
न कळे, करिसी तूं ममशत्रूपेक्षा रणांत, धर्माच्या
प्रेमें, कीं कृष्णेच्या, कीं मांद्यें आमुच्या चि कर्माच्या. ८६
करित्ये, प्रवाहमिलिता गंगा, मलिना हि, धौतें, मीना कीं.
सत्संगति श्रिता तसि अदितिसखी होउ गौतमी नाकीं." ८७
द्रौणि म्हणे, 'सत्य वदसि, पांडव आम्हांसि फार आवडती.
सन्मति गुरुसि बहुमता, जैसी रामेश्वरासि कावड ती, ८८
त्यांसि द्रोण बहु प्रिय जैसा, तैसा चि मीं हि कुरुपा! हें
काय प्रेम वदावें? तनु-जीव तसे सुशिष्य-गुरु पाहें. ८९
परि त्याहीं, आम्हीं, त्या प्रेमासि रणांत सोडिलें पाणी.

---

१. कर्णरक्षणाच्या पण. २. कुशल-**पंत.** ३. वज्रासारखें अभेद्य कवच. ४. कमजोरपणानें. ५. शुद्ध. ६. आश्रितास. ७. द्रोणस्त्री-**पंत.** ८. गंगेची कावड.

करितों तुझें चि, जैसें करिती, विधिचें चि [1]शासन, प्राणी.
कर्णादि सर्व आम्हीं, नित्य यथाशक्ति, करितसों युद्ध.
काय करावें? दुर्जय धर्म; त्रिजगीं तसा नसे शुद्ध. ९१
प्रकृतिकुटिल, पापाचळ, खळ तूं; मानिसि तसें चि अन्यासी;
पाहे जडरूप चि जड, तें सर्व ब्रह्मरूप सन्यासी. ९२
शिरतों पांडवकटकीं, शिरला एकार्णवीं जसा [2]कोल.
जातों युद्ध कराया; शत्रुशर बरे, न हे तुझे बोल. ९३
सृंजयपांचालकटक आजि स्वरुधिरनदींत वाहेल,
पाहेल धर्म अश्वत्थाममय सकळ, सचित राहेल.' ९४
ऐसें बोलुनि गुरुसुत, गांठुनि पांचाळसोमकांस वदे,
'हूं! वर्षा शस्त्राहीं; घ्यावे सोडूनि [3]सोम, कां [3]सवदे?' ९५
स्वीकारी [4]घनतेला [5]परनिकर द्रोणतनय [6]नगतेला.
कीं शोभाग्रा अयशा भी सुकुलज, जेंवि [7]जडित [8]नग तेला. ९६
परदलनीं द्रौणि गमे, घननिकरीं निकर तो मरुद्रचितो,
कीं करितो शरदहनीं पांचाळत्रिपुरहोम रुद्र चि तो. ९७
तों धृष्टद्युम्न म्हणे, 'कथिला तुज धर्म काय हा तातें?
दुष्टा! दुर्बळदलनें फळ आलें सांग काय हाता तें? ९८
असशील शूर तरि ये, चापीं शर शीघ्र जोडुनीं भीड.
कविनें कविराजासीं सांगावा वाद, सोडुनीं भीड.' ९९
ऐसें बोलुनि हाणी द्रौणिप्रति अतितरोग्ररोपानीं.
गुरुसुत म्हणे, 'रहा, पदें देववितों [9]मृत्युमार्गसोपानीं.' १००
[10]खरतरवरशरविद्ध [10]द्रुपदसुत म्हणे तयासि, 'हा मूढा!
कसि आयकिली नाहीं, काय मदुत्पत्तिची कथा गूढा? १०१

---

१. आज्ञा. २. यज्ञवराह–पंत. ३. अमृतकर टाकून अन्य पदार्थ न घ्यावे तसे यश टाकून–पंत. ४. मेघपणाला. ५. शत्रुसमूह. ६. पर्वतपणाला. ७. जडावाचा अलंकार. ८. स्थान. ९. मृत्यूच्या मार्गावरील जिन्यामध्यें. १०. अत्यंत प्रखर अशा श्रेष्ठ बाणानीं विद्ध असा धृष्टद्युम्न.

आधीं ध्यां द्रोणाला, मग मारावें तुला असें आहे.
हा हेत पित्याचा हे भुज पुरवितिल; न विलंब यां साहे. १०२
धर्मीं करिसी द्वेष, प्रेमा दुर्योधनीं खळीं अधर्मीं;
त्यजिलें स्वकर्म, ऐशा भ्रष्टाचा कां करूं नको वध मीं?' १०३
अश्वत्थामा कोपे लक्ष्यीकृतकाम रुद्रसा पाहे.
गमले नसतिल लक्ष्मण-घनरवसे कां मरुद्रसांचा हे? १०४
झात क्षतजें झाले, आयकिला ही न हा निकर वीरें;
पळसें वरिलि, वराची कां न, असुनि हीन, हानि, केरवीरें?
त्या दोघांतें युद्धीं मानवले अर्जुनादि भट सारे.
सुर वदले, 'दाखवितो रंगांत नटासि नृत्य नटसा रे!' १०६
एक मुहूर्त महारण झाला, मग मोह तो, जसा बोधें,
क्रोधें केला भग्न, द्रोणाचार्यात्मजें महायोधें. १०७
केला रथिशतकाचा बाणाहीं, एकवेळ विलय, शतें.
तुमच्या कटकीं, ऐसें द्रौणिविना कोण मेळविल यश तें? १०८
वधिलें महारथत्रय मग गुरुपुत्रें शरत्रयें चि रणीं.
द्रौणिशरीं तेज अहितहर, रविच्या तिमिरहर जसें किरणीं.
केला बहु पांचालक्षय हरिसारथिसमक्ष खवळून;
हतशेष बहु पळाले त्या विरथद्रुपदसूनुजवळून. ११०

अध्याय अठरावा.

न धरिति, भीम धनंजय, येतां हि द्रोण जवळ, लेखों ते;
गमले विश्वप्रलयीं काळांतक जेंवि खवळले खाते. १

---

१. मदनावर ज्यानें लक्ष धरलें असा. २. मेघनादसे. ३. मरुद्राजास—इंद्रास—पंत. ४. शोभाहानि त्यांपुढें वरावी च—पंत. ५. मणगा, पर्वा.

गमला, शिरतां पांडवसैन्यसमुद्रांत, मत्त मगर मला.
सात्यकिशरदर्शितपथसद्वतिसीं[1] सोमदत्त मग रमला. २
कुरुवृद्धवधक्रोधें बहु कौरवयोध धावले शमनों.
सात्यकि न स्पर्शों दे तदिषु, तसा भीरुभावलेश[2] मना. ३
शक्राचा रुद्र, तसा सात्यकिचा धर्म होय कैवारी.
विघ्नें विघ्नेश्वरसा, कौरवकटकें पळांत कैं[3] वारी. ४
कुरुबळ मथितां, धांवे धर्मावरि तो सुशिष्यनाकद्रु[4].
प्रसवे तच्चापलता बाणगणा, जेंवि दुर्जना कद्रू[5]. ५
धर्म न साहे, समरीं द्रोण स्वध्वजधनुष्य खंडी तें;
तो बाणसहस्रीतें योजी, देवेशें जेंवि चंडीतें[6]. ६
त्या बाणसहस्रीनें गुरु केला विकळ, दोन घटिका, हो!
सावध होऊनि म्हणे, 'प्रेमा होइल जनांत लटिका, हो.' ७
योजी अजातरिपुवरि वातास्त्रातें रणांत तो विप्र;
त्याचें स्तंभन[7] धर्म प्रत्यस्त्रेंकरुनियां करी क्षिप्र. ८
तों कृष्ण म्हणे, 'धर्मा! गुरुसीं रण तूं करूं नको, परत.
जपतो नित्य तुला हा, त्वद्ग्रहणीं पण करून, कोपरत. ९
याचा अंतक धृष्टद्युम्न; उद्यां यासि तो चि मारील.
त्यावांचुनि यासि रणीं साक्षात् पविपाणि हीं न वारील. १०
राजानें राजासीं भांडावें; तदितरास वरजावें.
त्वां हे सेना घेउनि राजाधृतराष्ट्रसूनुवर जावें. ११
भीमार्जुन कौरवबळ वधितिल; यांला सहाय मीं आहें.
परकटक मुखीं भरिलें काळाजगरें, करूनियां आ, हें.' १२
ऐसें हित सांगे, जो मधुकैटभसंकटीं अजा[8] तारी.
देउनि मान प्रभुला, गेला भीमाकडे अजातारी. १३

---

१. सात्यकीच्या बाणानीं दाखविलेल्या मार्गातील सद्वतीला. २. मार्गणार्थ—पंत. ३. कित्येक. ४. द्रोण—पंत. सच्छिष्यांचा कल्पवृक्ष च असा. ५. नागमाता—पंत. ६. शंकर. ७. अवरोध. ८. ब्रह्मदेवास.

पूर्वी जेंवि सुरचमू भ्याली पाहोनि अंधकां, राती
कौरवपांडवसेना भ्रमली पाहोनि अंधकारा ती. १४
दुर्योधनें विनविले धरिती बहु दीपिका पदातें रणीं
गमलें, दीपमिषें, सुतमित्रार्थ प्रकटला तदा तरणी. १५
नारद-पर्वतवचनें दिग्देवी, अप्सरा, भुजग, यक्ष,
दीप धरिति विद्याधर, गंधर्व, सुरर्षि ही, बहुत लक्ष. १६
पांडवकटकीं हि धरिति सर्व हि पादात सुजन दीपातें.
कोण न देइल, समर्थी असतां, श्रमत्यास, भुज, नदीपातें? १७
दीपक सुगंधतैलें क्षितिगगनतळीं अनंत पेटविले.
स्वभर उणा करित्यांतें सुमणि अनंतें चि काय भेटविले? १८
प्रतिगज सप्त, प्रतिरथ दश दीप, प्रतिहयास एक रणीं;
ऐसी अचाट यांची, लोकीं कोणहांस ही न ये, करणी. १९
व्यूह रचुनि बंधूंतें सांगे, व्हायास यश, सुयोधन हो!
'यत्नें गुरु रक्षा; हा द्रुपदसुताला चि वश सुयोध न हो. २०
धृष्टद्युम्ना गुरुसुत, कर्ण जयां, भस्म करिल रोपानीं;
भीमा मी मर्दिन, मग मारावे शेषशत्रु गोपानीं. २१
गुरुस चि रक्षा, म्हणजे विजयश्री निश्चयें चि मज वरिल.
रविवरिल घनपटळसें, सर्व हि संकट टळेल मजवरिल. २२
गुरुचक्रगोप होउनि, कृतवर्मा, शल्य, यत्न हे मानी
करिती बहु; कीं, शोभा सुयशानीं, ती न रत्नहेमानीं.' २३
धर्म हि, 'गुरुला चि वधा,' ऐसी आज्ञा करूनि सैन्यातें,
धावे आपण हि, यशो जो दे साधारणत्व वैन्यातें. २४
कीं, तो, जाला तुमच्या तनयाचा, विप्र, कारभारी हो!
केले तुम्हीं, धरुनि पथ अनयाचा, विप्रकार भारी हो! २५

---

१. अंधकासुरास. २. पादचारी. ३. ऋषिविशेष. (नारदमित्र). ४. शेष—पंत. ५. अर्जुनास. ६. यादवानीं. ७. द्रोणाचे चक्ररक्षक. ८. पृथूतें. ९. 'गुरुवरि धर्म कसा उठला' असें म्हणाल तरि—पंत. १०. विपरीताचार.

केला धर्म विरथ; कृतवर्म्यानें खंडिलें हि कवच रणीं.
तें सर्व भस्म करितां, परि त्याची बहुत भक्ति तवचरणीं. २६
शक्रें बळसा वधिला, सात्यकिनें सोमदत्तसुत भूरि,
त्यां चि करविले स्वपरांकरवीं काळानळांत हुत भूरि. २७
सात्यकिवरि गुरुनंदन धावे; त्यावरि घटोत्कच पलाशी.
आले रक्तस्नात द्विजराक्षस, जेंवि पुष्पित पलाश. २८
मूर्छित केला द्रौणि, प्रथम क्षणदाचरें दशशरानीं.
वदले पर, ' पशु हि बरा; कीं, व्याघ्राच्या, शिरें न शश, रानीं.'
मग सावधान होउनि, गुरुपुत्रानें धृतोग्रकोपानें
मृतसा चि पाडिला तो राक्षस, एका चि तीव्ररोपानें. ३०
मूर्छित होतां राक्षस, तो मागें शीघ्र काढिला सूतें.
कीं पर्वतता घेउनि, देईल चि अशनिता, ढिला सूतें. ३१
भीमें सुयोधनाचें ध्वजकार्मुकखंडन प्रथम केलें.
तच्चापपंचक, लया, कुरुपतिनें मग अनुक्रमें नेलें. ३२
त्यावरि, खंडी त्याच्या शक्तीतें, भूमिप त्रिधा, राज्या !
पविधाराधिक तीव्रा, गमल्या, त्वत्पुत्रपात्रिधारा, ज्या. ३३
स्वशिरीं फिरवुनि मिरवुनि रविमंडळ, भीम तो गदा घाली;
कुरुपतिरथीं पडे ती, जेंवि गळां तीव्रभोगदा घाली. ३४
प्रथम उडी घाली क्षितिवरि तव सुत, मग गदा रथावरि ती;
नातरि, हयसूतरथांसह नृपतनु सगरसुतपथा वरिती. ३५
नंदकरथीं, कुरुपति, स्वीकारुनि मानसत्वरा, गेला.
'मेला चि,' सर्व वदले, कीं रुद्रसमानसत्व रागेला. ३६
कर्णें सहदेव विरथ केला, मग खड्ग चर्म ही नेलीं.

१.धर्म—पंत. २. बळासुरासारखा. ३. पुष्कळ. ४. रात्रिचरानें. (राक्षसानें). ५. सुयीतें—पंत. ६. बाणधारा. ७. दुःसह फळ देणारी पापपंक्ति. ८. सगरराजांच्या मार्गास. (स्वर्गप्रवास). मागें अ० १६।१०६ वरील टीप पहा. ९. रुद्रासारखा (भयंकर) प्राणी (भीम). १०. नाहींसें केलें—पंत.

तयजांहीं कष्ट चि मेळविला, जेंवि धर्महीनाहीं. ३७
पूर्वी जी भीमाची, सहदेवाची हि ती च गति केली,
जन्हि तो परनरकुंजरनिकरीं साक्षात् मृगाधिपलीकेली. ३८
'बाळा न, त्रिशिरांसीं कोणी हि, कधीं हि, करुनि युद्ध, तरे.
जालासि बहु पृथेच्या लाडें, भावांचिया हि, उद्धत रे! ३९
प्राण चि कुंतीचा तूं; यास्तव केलासि आजि स्यां मुक्त.
जिष्णुकडे जावें त्वां, अथवा कुंतीकडे चि, हें युक्त.' ४०
ऐसें हांसोनि वदे, कुंतीचें वाक्य आठवी, न वधी;
कीं सत्यसंध दाता तो कर्ण महायशा, नव्हे नवधी. ४१
कर्ण शिरे परकटकीं, जैसा जलधींत सुत हिमाद्रीचा.
मग जनमेजयनामकपांचाल्यरथीं च सुत हि माद्रीचा. ४२
सहदेव मनि म्हणे, 'हा जन तव नुति काय न शिकला? पीडा
ऐसी नसो, असो मृति; पाव प्रणतास, शशिकलापीडा!' ४३
गुरुवरि विराट धांवे, त्यासि रणीं विरथ मद्रपाळ करी,
तदनुजनि शतानीक हि ये, हरिवरि जेंवि चपळ बाळकरी.
त्या हि शतानीकाला, येतां चि रणांत, शल्य तो खपवी.
दे बहु कुरुपतिस, जसा असुरवधें शतमखास, तोख, पवी.
मृतबंधुरथीं बैसे वीरवर विराट, हाक दे, वर्षे.
पर्वत म्हणे, 'न दुर्लभ मोक्ष हि या; काय नाक? देवर्षे!' ४६
कांपे थरथर, सुटतां शल्याचा वज्रसा सुरोप, मही.
बसतां चि उरीं, झाला मूर्छित मत्स्येश तो, सुरोपम ही. ४७
सारथि तेथुनि मागें त्यासि, म्हणत 'हाय! हाय!' काढी, गा!
शल्य परबळा उडवी, पवन जसा कापसाचिया ढीगा. ४८
शल्याकडे चि रथवर चालविला सर्वखळविलापार्थ,

---

१. सिंहासारखी क्रीडा करणारा. २. नित्य नवी बुद्धि ज्याची असा, क्षणिकबुद्धि. ३. मैनाक-पर्वत. ४. स्तुति. ५. चंद्रशेखरा शिवा! ६. अस्त्र. ७. विराटाचा कनिष्ठ बंधु शतानीक. ८. देवासारखा असा हि विराट.

जेणें, स्वसम अजित, यां सुयशों, सर्वत्र कळविला पार्थ. ४९
वारिल न प्रळयींचा, पळ ही येवोनि आड, वारा ज्या,
त्यास अलंबुषराक्षस वाराया होय आडवा, राज्या! ५०
विरथ क्षणांत केला, गेला तत्काळ तो पळां[1] शरण.
रुद्र[2]प्रतिवीरासीं करिल तसा काय हो! पळाश रण? ५१
पळउनि पलाश पार्थें, पवनें तरुसे, उदंड, लोळविले.
बोळविले परलोकीं, बहुतांकरवीं स्वहस्त चोळविले. ५२
नकुळसुतशतानीकें तव नंदन चित्रसेन, जो चुलता,
केला विरथ; न जातां कृतवर्म्या शरण, निश्चयें डुलता. ५३
पाडी वृषसेन, उरीं हाणुनि शर वज्रभासुर, द्रुपदा;
पळवी सूत; म्हणे, 'हा कृष्णा! श्रितवल्लभा! सुरद्रुपदा!' ५४
सोमकचमू पळे घनतिमिरीं ही गमति हित न दीप तिला.
आंधाराला चि भजति, जेंवि असुर शक्रजित नदीपतिला. ५५
दुःशासनें विरथ जों केला प्रतिविंध्य, तों अनुज अवघे
झाले सहाय, कलिजितधर्मा भुज विष्णुचे जसे, चवघे. ५६
शकुनि करी नकुळाला मूर्छित, मग तो नृपा! तव श्याला[6]
पळवी सूत; म्हणे, 'हो यां काळमुखीं न पात वश्यांला.' ५७
करिती महारण बळी, शतमख-शंबर तसे, कृप-शिखंडी.
भैरव वैर वहाती ते, जेंवि महा[10]सरीसृप शिखंडी[11]. ५८
कार्मुक[12]कर्तनकुपितें, त्या आचार्यें कृपें, नृपेंद्रहितें,

१. पळाला—**पंत.** २. शक्राचा प्रतिस्पर्धी जो अर्जुन त्याशी. ३. राक्षस अलंबुष. ४. हा एक पांचाळ राजा. ५. इंद्राच्या वज्रानें वृत्रासुराचा वध केल्या-नंतर, त्याचें रक्षण करणाऱ्या कालेयनामक दैत्यांचा देव वध करूं लागले असतां ते असुर समुद्रांत पळून गेले. पुढें विष्णूच्या मसलतीनें देवांच्या विनंतीवरून अगस्त्य-ऋषीनी समुद्राचें प्राशन करून तो रिता केला व मग देवानी त्या कालेयदैत्यांचा वध केला, अशी कथा आहे. ६. मेहुण्याला. (शकुनीला). ७. या वश्याला इत्यन्वयः—**पंत.** ८. शंबरासुर. ९. भयंकर. १०. सर्प—**पंत.** ११. मोर. १२. धनुष्य तोडल्यामुळें रागावलेल्या (कृपें).

केला मूढ शिखंडी; युद्ध बहुत मानलें सुरांस हि तें. ५९
तेव्हां इकाडिल तिकडिल, झाले बहु, युद्धभूमिवर कडवा;
केलें त्वां मसण कुरुक्षेत्र; असे शुद्ध भूमि वरकड वा! ६०
धृष्टद्युम्न गुरुवरि, द्विरदावरि सिंहसा, उठे रागें.
पांडव, पांचाळ, सकळ रक्षाया त्यासि धांवले मागें. ६१
द्रोणातें रक्षाया सबळ तुझे पुत्र सर्व ही जपले.
खपले ते खपले चि; प्रभुजि! बहु बरे च शेष ही टपले. ६२
सेनासमूह गमले अन्योन्यजिगीषु[1] दोन अर्णवसे.
धृष्टद्युम्नसमीप चि सात्यकि, गुरुच्या समीप कर्ण वसे. ६३
प्रथम चि धृष्टद्युम्ना दे, सोडुनि बाण, विप्र तापातें;
कीं खंडी चापातें, पापातें जाणवि प्रतापातें. ६४
वाटे, वधिल चि गुरुला, जैं कोपें सज्ज तो नव धनु करी.
क्षितिसि नखांहीं हरि, जों करिचा चित्तांत ये न वध, नुकरी[3].
सोडी घोर शर, तया बहु भ्याले; कुरुपमुखकळा बदले;
'समरे द्रोणायास्तु स्वस्ति![4]' असें देव दानव हि वदले. ६६
कर्णें द्वादशधा तो केला, जैसा अही नभोगामी,
तें पाहुनि रोमांचित झालों, राया अहीनभोगा![5] मी. ६७
द्रोण द्रौणि सुयोधन कृतवर्मा शल्य शकुनि हे सारे,
युगपत्[6] ताडिति; म्हणती, 'हूं! मारा दुष्ट सर्प, ठेसा रे!' ६८
युगपत् सर्वांचीं ही, द्रुपदात्मज, सकवचें उरें भेदी;
आधीं द्रुमसेनाचें मस्तक, मग कर्णकार्मुक, छेदी. ६९
पुच्छाचें हरिस तसें, धनुचें, कर्तन, असह्य कर्णास;
प्राशिल त्यास गमे तो सिंधूच्या जेंवि घटज[7] अर्णास[8]. ७०
सक्रोध योधमणि[9] तो, शीघ्र करुनि सज्य कार्मुका सारीं[10],

---

१. परस्परांना जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या समुद्रासारखे. २. गुरुघ्न–पंत. ३. उकरीत नाहीं. ४. युद्धांत द्रोणाचें कुशल असो. ५. महाभागा–पंत. ६. एकदम. ७. अगस्त्य. ८. उदकास. ९. वीरश्रेष्ठ. १०. श्रेष्ठा, दृढा–पंत.

धृष्टद्युम्ना अरिवर, करि वरशरवृष्टि वांर्मुकासारा. ७१
तो सात्यकि कर्णावरि, वासव बळिवरि जसा, तसा आला;
झाला दारुण रण; सम गमले; कोणास कोणि हि न भ्याला.
अस्त्रें त्वत्पुत्रांचीं, कर्णाचीं ही, निवारिलीं क्रोधें.
वृषसेन पाडिला, शर हाणोनि उरांत, त्या महायोधें. ७३
सुतशोकतप्त होउनि, सात्यकिसीं कर्ण करि महायुद्ध;
शुद्धयशा वृषसेन हि झाला, तितुक्यांत त्या रणीं, बुद्ध. ७४
सात्यकिला दाखविती, ते वृष-वृषसेन बाप-लेक, बळ;
म्हणती, 'काळमुखीं हो रिपुवपु, कीं देह आपलें, कवळ.' ७५
सात्यकिनें सहसा त्या दोघांचे ही सुबाण सोडून,
तत्काळ पाडिले हो! सहहस्तावाप चाप तोडून. ७६
ते सात्यकितें म्हणती, शर सोडुनि, सजुनि चाप नव, दोघे,
'अभिमन्युचा म्हणे, मग कां 'हाय!' तुझा चि बाप न वदो? घे?'
सात्यकिसीं रण करितां, ऐकुनि गांडीवनाद, कुरुपातें
कर्ण म्हणे, 'हा येतो जय, साधाया स्वकार्य गुरुपातें. ७८
त्या सौभद्रापरि हे सात्यकि पांचाळ वेढिले असती
बहु; आम्हीं देतों या दोघांला आजि यमपुरी वसती. ७९
पार्थास कोंडिले, हे दोघे आम्हीं, असें न समजावें.
तिकडे चि त्यासि समरीं रोधाया, बळ समुद्रसम जावें.' ८०
हें प्रियहितमिश्रवचन परिसुनि, नृप शकुनिला म्हणे, 'मामा!
मामा अन्वर्थ करा, शीघ्र उडा, सफळ या करा कामा. ८१
देउं न कां, सांपडतां अमिळें पशु कचीस, मान होमा मीं?
जा वासविवरि; मान्या देवींत शचीसमान हो मामी. ८२

---

१. वारिदासारखा—पंत. २. सावधान—पंत. ३. कवळ—ग्रास. ४. धनुष्याची दोरी लागूं नये म्हणून केलेलें चर्माचें हस्ताच्छादन (हातमोजा) त्यासह. ५. आमुचे शर मरायाकारणें घे—पंत. ६. अर्जुन—पंत. ७. द्रोणपतनानें. ८. सार्थ. (शकुनि म्हणजे पक्षी). ९. कां न देवूं—पंत. १०. दुर्मिळ—पंत. ११. कचाटीस.

अयुत गज, अयुत रथ ते, जे साक्षात् सिंह परबलाचे,
दुःशासनादिक दिले तुज, समरसहाय परम हे भाचे. ८३
त्या पांडुसुतां, असुरां हरिसा, सोडूनि उग्र शर, भार्जी.
तीं सत्वें कवण यशें ख्यातें होतिल, वरी न शरभा जीं?' ८४
या बहुमानें फुगला, गेला धावोनि अर्जुनावरि तो;
ज्याचा, सुकृती, मरणा, कीं कुकृती, शत्रु, अर्जुना वरितो. ८५
जाउनि धनंजयावरि, झाले, भट सर्व शलभसे, नाहीं.
कैसा तरी करावा, सिंहाच्या भंग कलभसेनाहीं? ८६
शकुनि विरथ होय; वसे, वर्णे जपत र्‍ह्यारि पुत्रबानीं च.
'भंगिन' म्हणे 'परास,' न जितुनि मनींच्या रिपुत्रेया नीच.

अध्याय एकोणिसावा.

रविंचा[४], चेंहुंकडुनि[३] तमें[२], मंदप्रभ[१] न[७], कर, वेढिलो[३], होतो[१];
सात्यकि तसा चि कौरवकटकाला न करवे ढिला हो! तो. १
अर्जुन तसा चि सात्यकि, बहु मारुनि, शेष कुरुकटक पळवी.
पळ वीर पुढें न उरे; सर्वांचीं ही मुखें रणीं मळवी. २
सात्यकिला माराया, खात चि धांवे तुझा तनय दांत;
परि होय विरथ; याचें प्रागल्भ्य तुम्हां अशां अनयदांत[६]. ३
होउनि विरथ, सुयोधन, कृतवर्मरथीं चढे कढे कोपें.
सोपें द्यूत चि; परिभव वीरांचा कठिन संगरीं रोपें. ४
क्रोधाविष्ट सुयोधन वदला राधासुतासि, परिसा तें.
गुरुतें हि दोष लावी, खापर, बा! परम जेवि परिसातें. ५
"वधितां जयें जयद्रथ, समर तुम्हीं च स्वयें प्रवर्तविला;

१. शत्रुरूप महागजाचे. २. प्राणी. ३. तृण मुखीं धरितो—पंत. ४. 'पार्थ मरो,' 'पार्थ मरो' असा जप करीत—पंत. ५. काम, क्रोध, लोभ—पंत. ६. अन्यायवर्ती जे त्यांत. * कवीनें याप्रमाणें मूळांत अन्वयांक दिले आहेत.

कदन उगें चि पहातां कां स्वोत्साहप्रवाह पर्तेचिला? ६
शक्त असोनि, निरखितां निजकटककदन, अशक्तसे पैरसे.[1]
चाळवितां हि न पेटा,[2] केले आर्द्रेंधनें[3] जसे पैरसे.[4] ७
समर्यीं सोडावें मज ऐसें तुमच्या मनांत जरि होतें,
'जिंकूं पांडुसुतांतें,' ऐसें वदलां कशास तरि हो! तें? ८
जरि भरवसा न देतां, पडती बुद्धीस भूल काशाला?
येतें तुम्हांसि भाषण बहु नीरस, जेंवि फूल काशोला.[5] ९
जरि ठेवितां कर श्रुतिवरि, करितों वैर हें कशाला हो!?
परिभूति रुचे कवणा? बाळ हि न म्हणेल, '[6]वपु कशा लाहो.'
करणें नसेल माजा त्याग, यश चि बहु गमेल जरि शुद्ध,
तरि व्हा सिद्ध, करा निजशस्त्रास्त्रपराँक्रमानुगुण[7] युद्ध." ११
मौन चि धरिलें; द्यावें उत्तर बा! त्यास काय काय तिहीं?
न दुरुक्ति मनिं धराव्या सुजनाहीं, जेंवि बायका यतिहीं. १२
पांडवकटकीं शिरले क्रोधी गुरु, कर्ण, करिकुळीं हरिसे.
जाले दुःसह सर्वां ते काळ प्रळयपावकांसरिसे. १३
बहु वधिले वीर रणीं, बहुत पळविले कुलीन योध रणीं;
धर्म म्हणे, 'परतावें; जावु, करा माउली न यो, धरणी.' १४
विजय म्हणे, 'श्रीकृष्णा! भ्याला प्रभु धर्मराज कर्णाला;
जेंवि महादृष्टिविष हि अहि, महिवरि देखतां सुपर्णाला.[8] १५
मज हा परिभव दुःसह, लावियला जेंवि पाय सापाला;
ने रथ, मीं यासि वधिन, विषतरुचा प्रभुसि कायसा पाला?'
कृष्ण म्हणे, "बा! दीनां माघें[9] हि दे कंप न जितका शीतें,
तितका देतो; यश हा राहो देईल न जितकाँशी[10] तें. १७

---

१. परक्यासारखे. २. पेटत नाहीं. ३. ओल्या काष्ठानें. ४. आगटी. ५. कोशनामक तृणाला. ६. आंगीं चाबूक बसो–**पंत.** ७. आपल्या शास्त्रादिकाला योग्य असें. ८. गरुडाला. ९. माघमाहिना. १०. हा जितकाशी इत्यन्वयः–**पंत.** (जयानें शोभणारा).

तूं एक, कीं घटोत्कच, आम्हांत समर्थ कर्णमदनाशा;
विफळा करो पराशा भीमतनय, जेंवि रुद्र मदनाशा. १८
कीं प्रियसख्या! असे त्यापासीं ती दिव्य शक्ति माधवनीं.
कर्ण रणीं कांपवितो बहु मज, वृषभासि जेंवि माघ वनीं. १९
'मे' म्हणसी, काय तुला गमला हा वासुदेव वेडासा?
वाम अकार्यक्षम ही भुज, भुजगमुखीं न देववे डासा. २०
बा! जें स्वयें करावें, तें सुमहत्कार्य जरि सुतें केलें,
तरि त्यांत सत्यसंधत्व, स्वयश, व्यर्थ काय गा! गेलें?" २१
'वत्सा घटोत्कचा! ये,' ऐसें तो पुष्कराक्ष जों बाहे,
वाहे नरनारायणचरणीं मस्तक, पुढें उभा राहे. २२
'हा आलों; मज आज्ञा काय?' असें राक्षसेंद्र वदला, हो!
कृष्ण म्हणे, 'वत्सा! हो कर्णांतक; धर्म राज्यपद लाहो. २३
शस्त्रास्त्रराक्षसासुरमायाबलजलधि पुत्र तूं पहिला;
कर्णाद्यरिक्षय करुनि, साधुनि दे निजपित्यांसि या महिला.'
जिष्णु म्हणे, 'सत्पुत्रा! हो गुहसा, सूतपुत्र तारकसा;
आम्हां तूं ज्येष्ठ; तुझे प्रतिविंध्याद्यनुज पांच तार कसा.' २५
राक्षस म्हणे, "बहु बरें; मारीन रणांगणांत कर्णातें.
सुरवर कवींस म्हणतिल, 'रक्षःकृत कर्णकदन वर्णा तें.' २६
आज्ञा घाल तुम्हीं, तरि देइल गुरुला हि हा निधन दास.
रात्रौ मजसीं भिडतां, होईल प्राप्त हानि धनदास." २७
ऐसें वदतां, त्यातें कर्णावरि कृष्ण पाठवी राया!
देती भिवोनि कौरवसेना समरांत पाठ, वीरा या. २८
त्यावरि अलंबुष खचर कुरुराजें धाडिला जटासुरज;
त्यास घटोत्कच मारी; त्या वायुपुढें महाभटासु रज. २९
कुरुपतिरथीं अलंबुषशिर ठेउनि भीमसूनु पाय नमी;

---

१. इंद्राचीं—पंत. २. कमलनयन. (कृष्ण). ३. कार्तिकस्वामीसारखा. ४ कर्ण. ५. तारकासुरासारखा. ६. कुबेरास.

विनयें म्हणे, 'पहाया आलों, आणूनि हें उपायन[1] मीं.' ३०
वर्षे तुझा अलायुध[2] रात्रिंचर महोपलायुधग्राम[3].
पीडी भीमास हि, घननाद जसा बलायुषग्रासा[4]. ३१
कृष्णें घटोत्कच रणीं रक्षाया भीमसेन धाडविला.
रामें घननादावरि लक्ष्मण जैसा, तो बलाब्धि पाठविला, ३२
वैद्युतपावक[5] तळला, तैसा तो त्या अलायुधा कवळी.
लावी बहु, कुरुकटका त्याचें नाशुनि बलायु, भाक बळी. ३३
त्याचें हि शिर तसें चि, त्वत्तनयाच्या रथीं च तो पाडी;
एका कर्णावांचुनि सर्वांचा शौर्यधैर्यमद झाडी. ३४
प्रकटी बहुशत दुस्तर माया तो वीर्यमत्त मायावी.
कुरु म्हणति, 'यापुढें तों न जयश्री देवसत्तमा यावी. ३५
शंबर[6] शंभर हि उणे, वाटे कांहीं च न मय मायावी;
अत्युग्रता कधीं हि न भीमाच्या सूनुसम यमा यावी.' ३६
कौरव कर्णासि म्हणति, 'राक्षस हा स्पष्ट कल्पांतनर्तशील[7];
किति भुजबळें तराया दुस्तरगरसागरासि[8], हटशील? ३७
नेणे कांहीं च असा मायाशस्त्रास्त्रबळविलास मय.
बा! सेवटील, येणें आम्हां सर्वांसि कळविला, समय. ३८
बहु मारिले, पहा, हा मारिल उरल्या बळा समस्तातें.
केलों अशेष अंध चि आम्हीं, डोळस हि, या तमस्तातें[9], ३९
ती ईश्वरें[10] जशी त्या महिषावरि योजिली महाशक्ति,
त्वां या घटोत्कचावरि योजावी वासवी महाशक्ती. ४०
भीम-धनंजय करितिल काय? न ते मानुषाद[11] मायावी.
या वीर वधिल जो, त्या विजयश्री निश्चयें चि बा! यावी.' ४१

---

१. नजराणा. २. राक्षसविशेष. ३. महापाषाणरूप आयुधसमूह. ४. शत्रुसैन्याचें आयुष्य जाळणाऱ्या रामास. ५. विद्युत्संबंधी अग्नि. ६. शंबरासुर. ७. कल्पांतीं नर्तन करणाऱ्या शिवासारिखा. ८. दुस्तर विषसमुद्रास. ९. अंधकाराचा बाप च अशा (काळ्याकुट्ट) घटोत्कचानें. १०. देवी. (पार्वती). ११. मनुष्यभक्षक.

त्या भीताभयदाच्या [1] है [illegible] मना आली;
झाली कल्पलतेची, सद्रीति करूनि कामना, आली. ४२
खचरें[2]शतघ्नीनें हय वधिले होते, तशांत सुचवीलें;
तें भगवत्संकल्पें कोपें ही तन्मनास रुचवीलें. ४३
कर्णें शक्तिस, जैसा सुरराजें, घालितां चि कर, पविला,
गिरिसा गुरु कठिन हि तो खचर, त्रासें मनांत करपविला.
क्षिप्र पळे, विंध्याकृति[3] होय, भरे भीत खचर तो खांत[4].
तद्धृदयीं शक्ति, शिरे, कौरवबळचित्तवृत्ति तोखांत. ४५
राक्षसवक्ष विदारुनि, मागें नाहीं च शक्ति ती फिरली.
ऊर्ध्वपथें, परमप्रिय तें स्वामीला[5] कथावया, शिरली. ४६
मरतां हि, पांडवप्रिय अद्भुत केलें घटोत्कचें, परिसा.
सन्मस्तक डोलेसें, पितृहित न करील पुत्र तो अरिसा. ४७
पितृहित किमपि न घडलें, धरुनि मनामाजि भाव हा चि, रडे.
करुनि बृहद्देह[6] पडे, तैं कुरुकटकैकदेश बा! चिरडे. ४८
गुरुशवभारें[7] कौरवसेना अक्षौहिणी च तो खपवी,
तेजस्वी सुत जनका दे जेंवि, हरिस न तेंवि तोख पवी. ४९
शक्र जसा वृत्रवधीं सुरसिद्धमहर्षिसाध्यधीराहीं
स्तविला, घटोत्कचवधीं कर्ण तसा कौरवादिवीराहीं. ५०
बसुनि नृपरथीं, स्वबळीं गेला, कांपवित कर्ण वसुधेतें,
साधुनि सुकीर्तितें, सुरपति जेंवि मथूनि अर्णव सुधेतें. ५१
दुंदुभिपणवप्रमुखें वाजविती, जे प्रवीण ते, वाद्यें.
श्रित हर्षविले कर्णें, जैसे रामें समस्त देवाद्यें. ५२

---

१. भिणाऱ्यांस अभय देणाऱ्या कर्णाच्या. २. राक्षसानें [फेंकलेल्या] शतघ्नीनें. ३. विंध्यपर्वताएवढा देह ज्याचा असा. ४. आकाशांत. ५. इंद्राला. ६. प्रचंड देह. ७. [आपल्या] प्रचंड प्रेताच्या भारानें.

अध्याय विसावा.

पांडव, घटोत्कचवधें अति दुस्तरशोकसागरीं पडले;
अभिमन्युवधीं जैसे, सोडुनि धृतिला, तसे चि ते रडले. १
भेटे[१] जयासि, हांसे दिसति नभीं जो मयूख[२] दशनांचे[३];
हरिसा गर्जे, होउनि आनंदाच्या भरासि वश, नाचे. २
निर्धन, निधिच्या, जैसा पावे अत्यंत हर्ष, लाभानें,
वाटे तसा चि भगवान्, त्यजिला, अत्यंत हर्षला, भानें. ३
पार्थ म्हणे, 'गोविंदा! कारण या कोण हर्षहास्याला?
धृतराष्ट्राच्या, व्हावा अस्मच्छोकांत हर्ष हा, स्याला[४].' ४
भगवान् वदे, "प्रियसख्या! शक्ति अमोघा घटोत्कचीं पडली.
बा! कधिं हि न च घडावी जी, सुमहत्कार्यसिद्धि ती घडली.५
वरकवचकुंडलार्पण करुनि, महाशक्ति जोडिली होती,
अर्जुनजी! न तुम्हांवरि, अल्पाविषयीं च, सोडिली हो! ती.६
कर्ण निमाला चि, असें जाण सख्या! निश्चयें चि तूं. जरि हा[५]
असता शक्तिकर[६], दुजा अरिहा स्वामी[७] च म्हणविता तरि हा.७
याच्या आंगीं वसतें कवच, झळकतीं सुकुंडलें कानीं,
तरि हरिलें असतें, धृतराष्ट्राच्या, अमृतकुंड लेकानीं. ८
शक्र, यम, वरुण, धनपति, जिंकुनि तत्कीर्ति कर्ण वरिता हो!
केला शिवप्रसादें हा, घटजें जेंवि अर्णव, रिता हो! ९
असता सकवचकुंडल, तरि कर्ण, सख्या! जगत्त्रयीं अमर;
तूं गांडीवें, मीं हि न चक्रें शकतों करावया समर. १०

---

१. [कृष्ण] अर्जुनास भेटे. २. किरण-**पंत.** ३. दांताचे. ४. दंत्यादिरपि दृष्टः-**पंत.** ('श्याल'-मेहुणा या शब्दांतील तालुस्थानच्या 'श्या' च्या ऐवजीं दंत्य 'स्या' हि आढळतो). ५. हा कर्ण. ६. शक्ति आहे हातीं ज्याच्या असा. ७. स्कंद-**पंत.**

हतकवचकुंडलास हि पाहुनि, समरीं भ्रमेल वासवधी.
सत्य शपथ करितों, तो न त्वदितर, जो सुवीर, यास वधी.
जेव्हां चक्र बुडेल [1]श्वभ्रीं, बहु संकटीं वृष पडेल,
होइल असावध, तुला याचा तेव्हां चि बा! वध घडेल. १२
मागध, चैद्य हि, वधिला म्यां [2]योगें, कीं न हो तुज विषाद.
[3]व्यंगुष्ठ करविला म्यां गुरुकरवीं एकलव्य हि [4]निषादें. १३
योगबळें म्यां चि सख्या! आजि अलायुध, घटोत्कच हि वधिले;
पूर्वीं हिडिंबबकमुख बहु, हे गेरशर चि काळिजामधिले. १४
दुर्योधनासि मिळते मगधपतिप्रमुखवीरवर जरि ते,
धरिते बळ, रण करिते, अरितेज समस्त सर्वथा हरिते. १५
काळें राहु, गिळाया योजावा, वीरसत्तमा! रविला,
तेंवि वृषावरि योजुनि, म्यां राक्षस वीर्यमत्त मारविला. १६
कर्ण न वधिता तरि, मज मारावा लागता चि हा चक्रें.
कीं ब्रह्ममखद्वेष्टा; वधिला जाता न संगरीं [6]शक्रें. १७
आजिवरि, तुम्हांकरितां म्यां हा राक्षस उपेक्षिला होता;
हो तारक या तुमचें दास्य; रणमखीं हि जाहला होता. १८
धर्मद्वेषिवधाची रक्षिलि नाहीं जरि प्रतिज्ञा ते,
ध्यातिल, गातिल, नमितिल, शमितिलक न मज हरिप्रति ज्ञाते.
न धरीं विषाद, वसविन नाकीं मेले सुयोध [9]नवधामीं;
कथिन उपाय वृषवधा तुज, भीमास हि सुयोधनवधा, मीं. २०
पर [10]लब्धलक्ष जाले, हे हरिसे गर्जतात, सितवाहा!
हीं पळतात स्वबळें; चाल, म्हणायास लाव [11]कितवा, 'हा!'" २१
धृतराष्ट्र म्हणे, 'कोणहीं पुत्राला हित नसे चि सांगाया.

---

१. भूछिद्रामध्यें. २. युक्तीनें. ३. अंगुष्ठहीन. ४. भिल्ल. ५. विषारी बाण. ६. मत्संकल्पें चि शक्तिनें वधिला; न शक्रसामर्थ्यानें, असा अर्थ–**पंत.** ७. युद्ध ही केलें हें ही तारक होऊ–**पंत.** ८. तपस्विश्रेष्ठ. ९. नव्या गृहीं. १०. ज्याना छिद्र प्राप्त झालें आहे असे. ११. दुर्योधनास 'हा!' म्हणाया लाव–**पंत.**

पार्थी शक्तिप्रेरण कथिलें नाहीं तुवां हि कां गा! या? २२
पाचारितां रथमखीं जावें, हें व्रत नव्हे वृथा ज्याचें,
प्रथम चि हटकुनि केलें कां न वृषें भस्म त्या पृथाज्यात्रें[2]? २३
साधाया स्वार्थातें, करितो मानूनि जन कपट हितसें.
ईश्वर होउनि लोकीं आचरतो केंवि कनकपट हि तसें? २४
श्ववराहरणीं[3] जैसा श्वपचालों लाभ निश्चयें आहे,
कृष्ण तसा स्वार्थातें राक्षसराधेयसंगरीं पाहे.' २५
संजय म्हणेः-पृथेच्या, वृष करिता भस्म आज, तनयाला;
लोभी निधिला तैसा, प्रभु करितो बहुत बा! जतन याला. २६
'पार्थी शक्तिविमोक्षण कथिलें नाहीं तुवां हि कां गा! या?'
म्हणतां, तरि कर्णाला, चुकलों नाहीं च मीं हि सांगाया. २७
कर्णासि रात्रि शिबिरीं दुःशासन शकुनि नृप हि विनवीती.
जी जयवधप्रतिज्ञा, सांगावी काय नित्य हि नवी ती? २८
कर्ण म्हणे, 'वर्ं देउनि, मग मागें काय मीं कवि सरेन?
शक्ति उद्यां पार्थावरि टाकीन चि निश्चयें न विसरेन.' २९
न जय वधावा, कृष्ण चि; त्याविण ते सर्व काय पांगूळ.
हें चि बहु सरस अमृत त्यजुनि, रसिक वरिल, काय पां गूळ?
ववधांत करिल अजित चि त्यास, सखित्वें जयास वरिल, हरी;
तो चि अमर, अमृताचा निधि सोडिल ज्या परासुवरि लहरी.
तस्मात् प्रातःकाळीं कृष्ण चि, सोडुनि शक्ति, मारावा.
यूथप वधितां, हरिच्या, कैसें साहेल यूथ, आरावा? ३२
ऐसा दृढतर निश्चय शिबिरीं व्हावा, जसा जप, दिसवडे.

---

१. त्वां संजयानें. २. अर्जुनाचें. ३. यथा वराहस्य शुनश्च युध्यतो स्तयोरभावे श्वपचस्य लाभः । मन्ये विद्वन्वासुदेवस्य तद्युद्धे लाभं कर्णहैडिंबयोर्वै ॥ इति मूळे–पंत. (याचा अर्थ वरील मूळ आर्येत च आहे.) कुत्रा आणि डुकर यांच्या युद्धांत. ४. अंत्यजाला. ५. नित्य नवी पार्थवधप्रतिज्ञा कर्ण करी, ती आतां काय सांगों–पंत. ६. 'अर्जुनास मारीन' असा–पंत. ७. सिंहगर्जनेला. ८. दररोज.

न, रणीं राहे, पाहे, पारा वारा तसा, सर्पादि सवड. ३३
वधबुद्धि युद्धकाळीं मोहे चि, न सावधान राहे ती.
कृष्ण हृषीकेश धरूं देईल कसा वधा नैरा हेती? ३४
योजी इतर; म्हणे, 'जय अरिदृष्टिपुढें न सर्वथा राहो.'
ऐसें सख्यास रक्षी, प्रभुवर होवूनि सर्व थारा, हो! ३५
ऐसा श्रितरक्षणपटु जो, म्हणतो सेंद्रनाक थारा ज्या,
त्या चक्रधरप्रभुच्या हननाची काय गा! कथा राज्या!? ३६
सात्यकि कृष्णासि म्हणे, 'प्रभुला विज्ञापना असी माजी,
पार्थीं न टाकिली कां शक्ति वृषें, धरि बळा असीमा जी?' ३७
कृष्ण म्हणे, 'शैनेया! म्यां कर्ण भ्रमविला, वृकासुरसा.
भक्ता मीं बहु जपतों, जपतो शतमख जसा सुधासुरसा. ३८
पथकरिलें, चालविलें, आपण हें जतन, यान, राखावें.
त्या उग्रशक्तिनें या कुंतीच्या न तनया नरा खावें. ३९
वसुदेव-देवकी-बलदेवादि तुम्हीं समस्त मत्प्राण;
जाण, प्रिय पार्थ जसा, न तसा कोणहीं, खरें, तुझी आण. ४०
व्यसनीं, रक्षिन, बुडतां आधीं पार्था; तसा न भवना मीं.
या मित्रीं मत्प्रेमा निश्चळ, उपमन्यु जेंवि भवनामीं. ४१
जाला सजीव हा, व्यसु होउनि; लाभासि या नसे जोडा.
मज वाटे प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्रहर्ष तो थोडा. ४२
अर्जुन मूर्धा; याच्या नाशें होईल आपुला घात;
बा! तत्काळ घटोत्कच हा म्यां केला परापुढें हात.' ४३

---

१. परिशिष्ट पहा. २. तत्काळ—**पंत.** ३. वधार्थ नरास शस्त्र कसा धरूं देईल? —**पंत.** ४. इंद्रासह स्वर्ग. ५. परिशिष्ट पहा. ६. शिवनामीं. ७. प्रद्युम्न परत आल्याचा मोठा हर्ष. (कृष्णपुत्र प्रद्युम्न यास शंबरासुरानें चोरून नेलें होतें; परंतु पुढें त्या शंबरासुरास मारून तो परत आला, वगैरे भागवती कथा येथें अनुसंधेय आहे). ८. अर्जुन हें आपलें मस्तक आहे.

यापरि सात्यकिकेशवसंवाद श्रवण करुनि, समुदा[1] या
सूता[2]सि बोल लावी नृप[3]; निंदी सुतमुखात्रसमुदाया. ४४
'होतों कृतार्थ, जरि ती गोविंदीं[5] शक्ति सोडिली अप्रती;
गेली कीं हातींची; सर्वस्वें जेंवि जोडिली असती[4].' ४५
सूत म्हणेः–स्वामींचें जें मत, ऐसें चि आमुचें; परि तें
जालें विफळ; कपाळ, प्रभुजी! तुमचें चि घात हे करितें. ४६
भलत्या कृष्णीं टाकिन शक्ति, असा वृषविचार करि पक;
नित्य[6] म्हणे, 'सिंहोऽस्मि, श्वस्त्वं गंतासि कृष्णकरिप कें?' ४७
योजावें तें समर्थीं आम्हां कोण्हां न आठवावें हो!
दैव प्रभु[7]; अष्टांगुल[8] जें, त्यासि म्हणेल, 'आठ वावें हो.' ४८
गतशोक कशास? पुरे. होउनि सावध, पुढील परिसा, हो!
गुरुवधवृत्त सुदुःसह, बहु तुमचें हृदय मुदुल परि, साहो. ४९
भीमाला, जयमत्त[9]द्वेषिकटकमर्दनासि, पाठउनीं,
राजा[10] रडे, घटोत्कचकृत बहुसेवोपकार आठउनीं. ५०
कृष्ण म्हणे, 'विकळत्वा अनुचित तूं धीर शुद्ध समयज्ञ;
सोडुनि शोक करावा समर; नसे श्रेष्ठ युद्धसम यज्ञ.' ५१
धर्म म्हणे, 'बहु दुःसह सदपत्यवियोग विषम हा देवा!
मज वाटे, न गिळेल चि सदपत्यवियोगविष महादेवा. ५२
वत्सें घटोत्कचें बहु केलें, होउनि वनांत नत, दास्य;
गुरुवत्सळांत[11] खालीं जालें या त्रिभुवनांत न तें[12]दास्य. ५३
जी सहदेवीं, ती च प्रीति, मुकुंदा! घटोत्कचीं माजी.

---

१. आनंदित अशा. २. संजयास. ३. धृतराष्ट्र. ४. व्यभिचारिणी. ५. कृष्णावर किंवा अर्जुनावर. ६. [कर्ण] नित्य म्हणे, 'हे कृष्णरूप हस्तिश्रेष्ठा! तूं उद्यां कोठें जाशील? मी सिंह आहें.' ७. समर्थ. ८. हस्तगत अतिनिकट हि जें वस्तु त्यासि बहु दूर करितें–**पंत.** ९. जयप्राप्तीमुळें उन्मत्त अशा शत्रुसैन्याच्या मर्दनास. १०. धर्मराजा. ११. वडिलांच्या ठायीं प्रीति करणारांत. १२. त्या घटोत्कचाचें तोंड.

बा! जीवदान दिधलें विजयासि, मरोनि सेवटीं आजी. ५४
आम्हीं तुम्हीं हि नव्हतों, अरिनीं अभिमन्यु मारितां जवळ;
जिष्णुसमक्ष कसा हा, आला, त्या शक्तिच्या मुखीं, कवळ?
अभिमन्युघातकारण ते मुख्य द्रोण-कर्ण सोडून,
काय मिळविलें स्वल्पागस्कृतसैंधवशिरासि तोडून?[1] ५६
न बहु मम प्रिय केलें, मारूनि जयद्रथा अधन्या या;
कर्णाचा कीं गुरुचा, करितां तरि मामता, वध न्याया.[2] ५७
ते हे प्रवर्तले वृष गुरु अहि, शरगर वमून, भाजाया;[3]
कैसें साहों, पाहों? कीं भर्ता मीं, चमू न भाजों या? ५८
पाठविला भीम, मथुनि बळ गुरुला ही रणीं मथिल आजी;[4]
मीं कर्णावरि जातों. तो मृत, कीं हा, तुम्हां कथिल, आजि.'
ऐसें बोलुनि, कोपें कर्णावरि नीट धावला राजा;
मागुनि हरि हैरि हांकी; तों झाला प्रकट त्यापुढें आजा.[5][6] ६०
व्यास म्हणे, 'बा धर्मा! क्रोध सिताश्वीं करूं नको; परत.
सावध हो; बा! व्यसनीं पडतो, साहस करून, कोपरत. ६१
जरि कर्णार्जुन भिडते तरि समरीं सकळ योजिते शस्त्रें;
परमास्त्रज्ञ धनंजय, राधेयाचीं निवारिता अस्त्रें. ६२
त्या शक्रशक्तितें जरि पार्थीं वृष टाकिता, कसें होतें?
व्यसन, तरंडकभंगें होय समुद्रीं जसें, तसें हो! तें.[7] ६३
सर्वस्वांत चुकविला जेणें, तो कां नको पलाशांत?[8][9]
हें किति? गा! बा, वधितां शंतमिततोकां, न कोपला शांत.[10][11]
काळें वधिला राक्षस; ती शक्ति निमित्तमात्र, हें साचें.
भावंड बुद्बुदाचें वपु, अतिनिःसार, मित्र फेसाचें.[12] ६५

---

१. स्वल्प पातक करणाऱ्या जयद्रथाचे शिरास. २. न्याय्य होता—**पंत.** ३. भार्या. ४. संग्राम—**पंत.** ५. घोडे. ६. व्यास. ७. तारवाच्या भंगानें. ८. सर्वस्वाचा नाश. ९. घटोत्कचाचा नाश. १०. शंभर पुत्राना. ११. वसिष्ठ—**पंत.** १२. पाण्यावरील बुडबुड्याचें.

विकळत्वें यश, पात्रच्छिद्रें पीयूषसें, न सांडावें;
मांडावें निजधर्मानुष्ठान तुवां; असें चि भांडावें. ६६
पंचम दिवसीं, धर्मा! होइल सकळा हि हे तुजी वसुधा.
लोकत्रयीं बहुमता कीर्ति हि, बहु तृप्तिहेतु, जीवसुधी.[1]' ६७
सांगुनि हित, अंतर्हित जाला तो वेदखगनभ[2] व्यास,
ज्याच्या पदरेणुपुढें, पटु द्याया देवनग[8] न, भव्यांस. ६८
मग, 'सफळ हो पितृमनोरथ!' पंचमवेदें[3] पाठ वीरा जा[*],
ऐसें म्हणोनि, गुरुवरि धृष्टद्युम्नासि पाठवी राजा. ६९
तैसें चि परबळातें विजयाद्यखिलांसि पाठवी, रगडी;
आम्हांकडील हि सकळ, देती न रिपूंसि पाठ, वीर गडी. ७०
रात्रिरण परम दारुण, मेले बहु लक्ष योध यामाजि;
जाली, जरि त्रियामा[4], तरि अतिघोरा सहस्रयामा, जी. ७१
जाले निद्रांध सकळ भट, न वधिति शत्रु, जवळ राहुनि जे;
अत्यद्भुत तें वाटे, मिळतां हि सुधांशुकवळ, राहु निजे. ७२
पार्थ स्वपरांसि[5] म्हणे, 'स्वस्थ निजावें तुम्हीं, न पेंगावें.
मग यश शशिप्रकाशें[6] जोडावें, जें महातपें[7] गावें.' ७३
त्या अभिमतवरदानें पार्थासि स्वपर सर्व मानवले;
दुष्काळीं क्षुधितांतें जाणों दिधले यथेष्ट कानवले. ७४
अश्वीं, रथीं, गजीं जे जेथें होते तसे चि ते निजले;
क्षतजें, जयसाधुत्वप्राप्तप्रेमाश्रुजळभरें, भिजले. ७५
शोभे बळ, जेंवि लिही, चित्रपटीं रंग अर्जुनें, चितारी;
व्यसनीं स्वपरांस हि सम तो सश्रीरंग अर्जुन चि तारी. ७६

---

१. जीवांची सुधा—**पंत.** २. वेदरूप पक्ष्यांस आकाशरूप असा. ३. कार्मुकवेद—**पंत.** ४. जी त्रियामा (रात्र) जरी त्रियामा (तीन प्रहर आहेत जींत अशी) [तरी] अतिघोरा [अतएव] सहस्रयामा जाली. ५. आपल्या व शत्रूंच्या लोकाना. ६. चंद्रोदय झाल्यावर. ७. महातपोजन्ययशोधिकरणजन्ययश—**पंत.** महातपापासून उत्पन्न झालेल्या यशाचें स्थान च अशाचें यश. ८. संपादून—**पंत.** * ज्या.

स्त्रीकुचलीन तरुणसे क्षत्रिय गजकुंभलीन ते गमले;
रमले मुहूर्तपरिमित निद्रेसीं सर्व जीव विश्रमले. ७७
मग भगवान् विधु उगवे, पळवी देवूनि कांप तिमिरासी;
खोट्याला, तेजस्वी नांदों देईल कां पति मिरासी? ७८
करिति पुन्हा, सुखवाया शक्रमुखा सृष्टिपा, रणारंभा;
पावे, पराक्रमि पुरुष पति पाहुनि, दृष्टिपारणा, रंभा. ७९
चंद्रोदय जाल्यावरि कुरुपति गुरुला म्हणे, "बहु श्रमले
पांडव पांचाळ, रणीं होउनि निद्रांध केवळ भ्रमले. ८०
कैसे निजों दिले बा!? आले होते चि आयते हातीं.
म्हणत चि होतीं शस्त्रें, 'भ्रमतां धरणार राय ते हा,' तीं. ८१
गुरुजि! प्रियार्थ तुमच्या हें आम्हीं साहिलें, गरळ गिळिलें.
स्वापत्याचें नरडें व्याघ्रीनें मात्र, ऐकतों, पिळिलें. ८२
शस्त्रास्त्रज्ञ त्रिजगीं स्पष्ट तुम्हांसम तुम्हीं; तदपि त्यांचें
लंघन सुखें सहातां; कळलें कीं गुरुकडे पद पित्यांचें. ८३
ते, मीं हि, शिष्य तुल्य चि; परि तिकडे प्रेम, न इकडे, कां जी!?
हतभाग्या ये धावुनि, जातां पीयूषनइकडे, कांजी." ८४
ऐसें द्रोणाला बहु वदला जें काय राय, तें नाकीं
नहुषचरितसें दुःसह जालें; कीं जेंवि रायतें नाकीं. ८५
कोपे द्रोण, म्हणे, 'मीं वृद्ध, तरि तरुणसहस्रसा झटतों.
मजसम कटकीं टिकता न दिसे, भीष्माविना इतर, भट तों.
शक्त्यधिक यत्न करितों, जरि सर्व स्वपरबळ मला गातें;
परि वृद्ध भोरँपीसा, तूं एक चि मानिसी न लागातें. ८७
धर्म असा, मारावे अस्त्रें, ज्यां विदित अस्त्र ते; ज्यांतें

---

१. हत्तीच्या गंडस्थलावर लीन झालेले. २. मिरासदार. ३. लोकपालांस. ४. गांडीवादिकें-**पंत.** ५. बालकृत स्वलंघन पिता साहतो; गुरु तों अन्नप्रदादिसर्वपितृश्रेष्ठ-**पंत.** ६. अमृताच्या नदीकडे. ७. एखाद्या म्हाताऱ्या [व हावऱ्या] बहुरूप्यासारखा. ८. लाभातें. (लग्गा).

न विदित, त्यां न वधावें, प्रकटूनि रणांत अस्त्रतेजांतें. ८८
परि अस्त्रें मीं परबळ जाळिन, काढीन तरि च हें वर्म;
कर्म क्रूर करिन, कीं लेश हि लुब्धाश्रितीं नुरे धर्म. ८९
हें युद्ध काय? रुद्रें हि न नारायणसखा नर थकविला.
रविच्या रथाहुनि उणा तेजें याचा गमे न रथ कविला. ९०
न हरि, न निवातकवच, न षष्टिसहस्र हि हिरण्यपुरवासी
शकले ज्याच्या धनुच्या, सोसाया संगरांत, सुरवासी. ९१
ऐसा बहु तेजस्वी नरमूर्ति न होय कां महाकाल?
पळतां हि त्यापुढें हय न, मग कसे हंतुकाम हाकाल? ९२
गंधर्वगर्व सर्व हि हरुनि, हरी तुमचिया हि बंधातें.
श्रुत राहो, अनुभूत हि न स्मरसी, वीर्यसंपदंधा! तें. ९३
प्रत्यक्ष तव बळक्षय करितो, सर्व हि उदंड जरि झटतों;
भट तों विजय चि, आम्हीं जिंकाया ईश्वरापुढें नटतों.' ९४
कुपित नृप म्हणे, 'गुरुजी! पार्थगुणाचें पुरे करा कथन.
करुनि द्विधा बळ करूं आम्हीं चवघे चि जिष्णुचें मथन.' ९५
द्रोण म्हणे, "स्वस्ति असो. 'हरिला मारिन' म्हणेल कोण ससा?
तूं धन्य बा! गरुडसा जय, 'त्या खाईन' म्हणसि घोणससा.
वदसी भलतें चि कसें, जें हास्यावह वदोत बालिश, तें?
एकें काय? पराभव रामाचा न घडता चि वालिशतें. ९७
प्राणाधिक बहुमत जो श्रीकृष्णा गोपतोकपाळाला,
करिल मृषा अमरांच्या, येतां क्षण कोप, तो, कपाळाला. ९८
मूळ अनर्थाचें तूं, कां क्षत्रिय निरपराध मारविसी?

---

१. कवच. २. दुष्ट मनुष्याच्या आश्रिताच्या ठिकाणीं. ३. शक्र खांडवदाही—पंत. ४. सुवर्णपुरांत राहणारे साठ हजार राक्षस. ५. उत्तम शब्दास (टणत्कारास). ६. शिव. ७. मारण्याची इच्छा ज्यांस असे. ८. ईश्वरतांडव स्वतांडवें जिंकों पाहावें तसें हें—पंत. ९. एका जातीच्या सापासारखा. १०. गोपांच्या लहान मुलांचें रक्षण करणाऱ्या.

जा, विजयशरें मरतां, भेदुनि जाशिल, नराधमा! रविस्त्री.
दुःशासना हि मारिल, तारिल कर्णा हि, त्या हि कितवा, हा.
हित वा हानिकर सम सुगतिदा देवा; तसे चि कितवाहा. १००
'मीं, दुःशासन, तिसरा कर्ण, तिघे पांडवांसि मारावा
आहों समर्थ; युद्ध चि व्हावें; चिंता नसे चि बा राया!' १०१
ऐसें त्या अंधाला सांगत होतासि सर्वदा; साचें
तें व्हावें, तुज कामक्रोधकपटलोभगर्वदासाचें. १०२
तों पार्थ विशंक पुढें आहे; जा, गांठि घाल बापा! हूं!
कर्तव्य सर्व केलें! कैसें करितोसि युद्ध, बा! पाहूं. १०३
जिष्णुशरें मरण तुज श्लाघ्य चि; सेवट नृपा! करीं गोड;
सोड स्वजीविताशा, लोंड करीं धैर्य, शर गुणीं जोड. १०४
अद्भुत ऐश्वर्य बळें मेळविलें, भोगिलें, दिलें, उरलें;
स्फुरलें बरें रणमरण, यांत तुजें श्रेय सर्व ही पुरलें." १०५
ऐसें वदोनि गेला गुरुहरि परगजघटेकडे नीट;
धीट, द्विधा करुनि बळ, करिति समर, धरुनि जीवितीं वीट.

अध्याय एकविसावा.

नसतां ही शस्त्र, करी चवथ्या यामांत घात लौत रणीं;
दैवें, स्वपरविवेचन जें, या कामांत घातला तरणी. १
वाटे, स्वकरसहस्त्रें, करुनि द्रव दिव्यकनक, सारवितो.

---

१. या ठिकाणीं पहिला पाठ 'मारिल' असा असून तो खोडून 'तारिल' असा केला आहे; परंतु कवीला कोणता अर्थ उद्दिष्ट आहे हें कळत नाहीं. २. टेका. ३. शत्रुरूप गजसमूहाकडे. ४. तुमुलयुद्ध—पंत. ५. रणांगणीं. ६. अंधकार असल्यामुळें आपपर ओळखण्याचें जें काम केवळ दैवाकडून च होत होतें, या कामांत सूर्याची योजना केली; म्ह०सूर्योदय झाल्यामुळें आपपर ओळखतां येऊं लागलें.

शुचि करि हरुनि तमोमळ, होय, जगदपत्य, जनकसा रवि तो·
संध्याविधि संपादिति, जपती जोडूनि अंजलीला हो!
भट धरिती, क्षण वीक्षण[1] करितां, संफुल्लकंजलीला[2], हो! ३
करि जों परांसि, विजयानुमतें, तो देव सात्वतप[3] सव्यं,
करवी, बळें चि दूरुनि हाका मारूनि, भीम अपसव्य. ४
डावलिले[4], भीमाच्या आज्ञेनें, अर्जुनें वृष-द्रोण. ..
न करिल, समयीं सुज्ञें सूचविलें कर्म, धर्मपर कोण? ५
दीप्तदवा जेंवि, तसे शकले कोणहीं जया न वाराया.
खवळे, अधिक विकळ करि, शमनंपरा[5] ज्वर जसा नवा, राया!
दुर्योधन, कर्ण, शकुनि, शस्त्रांच्या शीघ्र वर्षति व्रातें;
तप्तलोहा जळसें, त्या[6] शोभवि शस्त्रवर्ष, तीव्रा, तें. ७
त्यां सर्वांस हि दशदशबाणाहीं तो महातपा वेधी;
भीतिनदींत कुरूंची, बहु मोहातें, वहात, पावे, धी.[7] ८
पार्थ, प्रलयजलदसा, दे वृष्टि करूनि हर्ष तिमिरासी.
पेचक[8], पुनरपि जैसे बहु भरतां ग्राम हर्षति, मिरासी[9]. ९
अकुळीं श्रीविद्याशा, समरीं शरवृष्टि घनरजोवृष्टि[10],
असतां हि, करिति सहसा नाहीं च, तमें भरूनियां, दृष्टी. १०
तो व्यामोहक संगर संसार चि, त्यांत सर्व हि भ्रमला.
भ्रमला न गुरु चि, दूर त्यागुनि गेला, विरक्तसा गमला. ११
उत्तरदेशीं होता द्रोण, रणांतुनि निघोनि एकिकडे,
बा! त्याकडे न पाहों शकले पर, सर्प जेंवि केकिकडे. १२
द्रुपद-विराट तयावरि गेले; तत्तेज परम राया! तें.
द्रोण म्हणे, 'योग्य रणीं हे दोघे वृद्ध पर मरायातें.' १३

---

१. अवलोकन. २. प्रफुल्लित कमलांची शोभा. ३. यादवपति कृष्ण. ४. डावे घातले. ५. ज्वराच्या तारुण्यावस्थेंत शमनपर औषधें देण्यानें अधिक अपाय होतो, असें वैद्यशास्त्र आहे. ६. पार्था–**पंत.** ७. भयनदींत वहात मोहातें पावे–**पंत.** ८. उलूक–**पंत.** घुबडें. ९. वतनदार. १०. दाट धुळीची वृष्टि.

द्रुपदाचे पौत्र तिथे, तीं बाणानीं, प्रळांत लोळविले;
स्वर्गासि चेदि, केकय, सृंजय वीर क्षणांत बोळविले. १४
वृद्ध तरुणसे झटले, समयीं कर्तव्य किमपि न विसरले.
द्रोणें शिर हरितां हि, न मागें ते एक पद हि कवि सरले. १५
द्रुपदें धरितां [1]प्रकुपितसिंहातिक्रमणकरकरीशपथ,
क्रोधें धृष्टद्युम्न, द्रोणवधाकारणें, करी शपथ. १६
मग खगपतिगति धांवे, पांडवपांचाळवीरसहित, रणीं.
तो धृष्टद्युम्न गमे साक्षान्[2]महिराहु, विप्र [3]महितरणी. १७
कर्ण शकुनि दुर्योधन तदनुज, जे मुख्य मुख्य, ते ज्यातें
रक्षित होते, त्याच्या, कैसे पर साहतील, तेजातें? १८
वध कैंचा? दूरून हि पांचाळां गुरुकडे पहावेनां;
तें पळ ही भीमाला हृदयींचें शल्यसें सहावेना. १९
भीम म्हणे 'रे धृष्टद्युम्ना! कळलासि आज पोकळसा.
वचनासि कुलज, न शिरा, स्ववरासि, न, देवता, जपो, [4]कळसा.
पितृसुतमरण कसें तूं, तेजस्वी शिखिसमानें[5], साहसि, तें?
मरणाधिक दुःख तुज्या, होइल वांचोनि, मानसा, हसितें. २१
तूं मजकडे तरि पहा, जरि तुज [6]त्यां अरिकडे पहावेना;
जातों मी च; मला तों सोसूनि स्वजनवध रहावेना.' २२
द्रोणबळांत वृकोदर शिरला हो! बळिबळांत मघवासा.
तें त्या बहु भी; हरिपदतुळसीच्या, जेंवि सर्व अघ, वासा. २३
धृष्टद्युम्न हि, देहीं ज्वरसा, गुरुकुरुबळांत शिरला हो!
निकट भिडोनि म्हणे, 'असि माजा, मत्तातशत्रुशिर लाहो.'
अपसव्य करुनि, नकुळें तेव्हां कुरुपति रणीं विमुख केला.
सहदेवें दुःशासनसूत, न कळतां, यमालया नेला. २५

१. खवळलेल्या सिंहाचें उल्लंघन करणाऱ्या गजश्रेष्ठाची गति. २. पृथ्वीवरील राहु. ३. पृथ्वीवरील सूर्य. ४. देवळाच्या शिखरावरील टोकास. ५. अग्नीसारखा. ६. द्रोणाकडे.

भीमाची, कर्णानें शरनिकरें फिरविली, गदा मागें.
ध्वज मथुनि, सूत मूर्छित करि, छत्या जेंवि मुरडली रागें. २६
होउनि विरथ, वृकोदर नकुळरथावरि चढे, कढे कोपें.
द्रोणार्जुनरण हि परिस, ज्याचें कथन हि नृपा! नव्हे सोपें. २७
गगनांत आमिषार्थ श्येनांचें युद्ध नरवरा! होतें,
तेंवि म्हणावें तरि, हा दृष्टांतों शुद्ध न रव; राहो 'तें. २८
करिवर, हरि, शरभ हि, पशु; अशुचि निशाचर; तसे च दानव ही;
यांसम हे; यांच्या गुणलिपिसि पुरेल न महीसमान वही. २९
कौरवपांडवकटकें झालीं, जैसीं पटार्पितें चित्रें;
गुरुनें जैसीं केलीं कुतुकें, तैसीं च विष्णुच्या मित्रें. ३०
शिष्याला गुरु, गुरुला शिष्य हि, त्या रणमखांत आटेना;
दाटे नारदकंठ हि; युद्ध पुरेसें कदापि वाटेना. ३१
शिष्यें निवारिलीं बहु ऐंद्रप्रमुखें हि वाडवेशास्त्रें.
म्हणती, 'सच्छिष्या तों तिळमात्र उणें न पाडवे,' शास्त्रें. ३२
पार्थापुढें न चाले यत्न; परि न सुगुरु तो असुख पावे.
'झालों मीं धन्य,' म्हणे, 'यासीं भिडतां रणीं असु खपावे.'
स्वगुरुसि म्हणे, 'यशें तुजसम सुचिर विभो! टिकों.' परम हर्षें.
'पितृमन, लागुनि, दे, प्रियशिशुचा, सुखकोटि, कोंपर, महर्षे!'
'जरि आपणासि आपण कल्पुनि रुद्र द्विधा, करिल समर,
तरि उपमा होय,' असें म्हणतो शक्रादि सर्व ही अमर. ३५
सुर-नर करीत होते, मानुनि परमेश्वरासम, स्तवन.
ते चंद्र सूर्य, जाणों, जलजांचें कटक तें समस्त वन. ३६
मग भगवान् द्रोण करी ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग, बा राज्या!
असमर्थ सहायाला, बहु तेजस्वी हि अर्क बारा, ज्या. ३७
लोक गडबडे जैसा निरुदकदेशीं दवानळीं सोंर्थे.

---

१. शब्द–पंत. २. ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणाचार्यांचीं अस्त्रें. ३. कैरव (श्वेत) कमळसंग्रह–पंत. ४. विश्व इति वा पाठः–पंत. ५. मनुष्यांचा समुदाय.

शमवि ब्रह्मास्त्रें चि ब्रह्मास्त्रातें प्रबुद्धधी पार्थ. ३८
तों दुःशासन धांवे, वाराया द्रुपदराजतनयातें.
त्यास रणीं विमुख करी तो, धर्मन्याय जेंवि अनयातें. ३९
कृतवर्मा एक, तिघे, तव सुत हे, वीर, कोपले चवघे;
दोघे नकुळें, दोघे सहदेवें[1], त्वरित वारिले अवघे. ४०
पाहुनि, वाते नगानीं तैसे भट रोधिले निज यमानीं,
धांवे दुर्योधन, ये मध्यें साधावया विजय, मानी. ४१
हरिवरि हरिसा, उठला कोपें सात्यकि सुयोधनावरि तो.
समयीं दाता होता, तात[2]! त्राता सुयोध, नावरितो. ४२
सात्यकिला दुर्योधन पाहुनि हांसे; म्हणे, 'सख्या! सुकवी,
शुक वीत[3]मोह चुकवी भोगा; घटज चि पयोधिला सुकवी. ४३
बाल्यापासुनि तुज मज, सहवासें परम सुख; कसें गा! तें
सख्य जिरालें? क्षत्राचाराला सुकविमुख कसें गातें?' ४४
शर धरुनि यदु[4] म्हणे, 'कुरुगुरुसदनीं सख्य आमुचें होतें.
तेथें चि स्वस्थ असो; आपावें संगरांत कां हो! तें?' ४५
भूप म्हणे, 'कोठें ती, कोठें ही प्राणघातक, क्रीडा?
दुरतिक्रम काळ; उरे धनलोभें प्रीति नीति न व्रीडा.' ४६
सात्यकि म्हणे, 'कुरुवरा! ऐसा चि क्षत्रधर्म हा क्रूर;
दूर स्नेह त्यागुनि, हाणिति गुरुतें हि संगरीं शूर. ४७
जरि मीं प्रिय तुज, तरि तूं भेदाया शिर, उर, प्रहार करीं.
धरिल, मज वराया, गति[5], बा! त्वां धरितां क्षुरप्र[6], हार करीं.
जरि वधिसिल या समरीं, तरि मीं पावेन सुकृतलोकातें.
मजला न देखवे प्रियमित्रस्वजनप्रणाशशोकातें.' ४९
जालें, प्रेमें भाषण, मग त्यांसीं युद्ध परम कोपानें.
रचिती बहु शरपटळें, जाणों ते, स्वर्गमार्गसोपानें. ५०

---

१. नकुळसहदेवानीं. २. धृतराष्ट्र!–पंत. ३. गतमोह. ४. यादवः–पंत. ५. सुगति. ६. बाणविशेष.

सात्यकिचें धनु कुरुपति, कुरुपतिचें धन्व सात्यकि, छेदी.
भेदी मर्मं, रविसा पाहों ही आपणाकडे नेदी. ५१
भंगे भूप, निघे मग सावध होउनि, पुन्हां हि करि लगट.
तों तदवनार्थ धांवे कर्ण, म्हणे, 'शत्रु यासि करिल गट.' ५२
त्यावरि भीम उठे; तों कर्ण तयाच्या शरांसि तोडून
छेदी धनु, सूतातें विकळ करी विशिखजाळ सोडून. ५३
दुःसह गदाप्रहारें, ध्वजकार्मुकसूतकनकरथचक्रें
मर्दुनि, भीमें व्याकुळ केला क्षण कर्ण, बळ जसा शक्रें. ५४
रथ एकचक्र रविचा जैसा शोभे, तसा चि कर्णाचा;
स्वर्णाचा मद नुरवी; होता चि असा प्रकर्ष वर्णाचा. ५५
तों धर्म भटांसि म्हणे, 'लिहिलें न चळे चि आयु धात्यानें.
जेणें हस्तीं धरिलें, सफळ करावें चि, आयुधा, त्यानें. ५६
जे आमुचे प्रिय परम सर्वस्व, प्राण, शिर, अहो भट हो!
ते अडकले अरिबळीं; धावा रे! काय पाहतां? फट हो. ५७
मेलों, कीर्तिधनाचा जरि, करितां सोस, वेचुनां नाकीं.
सोसे कुलजा मृत्यु, न अयशाचा सोसवे चुना नाकीं.' ५८
या धर्माच्या बोधें गेले पांचाळ-मत्स्य गुरुवरते;
कीं निजधर्मापासुनि मिळती जे जे अभीष्ट गुरु वर, ते. ५९
यम-भीम म्हणति, हाका मारुनि, 'ये, धांव, अर्जुना! क्षिप्र,
त्वां कुरु मर्दावे; मग माराया सांपडेल हा विप्र.' ६०
त्या समयीं द्रोणानें, प्रकट करुनियां महास्त्र, कोपानें
केला बहुशत्रुबळक्षय, पूर्वी जेंवि रुद्ररोपानें. ६१
गुरुशरनिकर दवानळ, सृंजय-पांचाळ भासले शलभ.
बलभद्रानुजनि म्हणे, "हा सिंह चि, सर्व यापुढें कलभ. ६२

१. धनुष्य. २. सुवर्णाचा. ३. कांतीचें आधिक्य. ४. भीमसात्यकी. ५. मार्गे. ६. क्षीणपुण्य होवूं ना—पंत. ७. बळरामाचा धाकटा भाऊ कृष्ण. ८. हत्तीचा छावा.

अति तूर्ण जयाविषयीं योग करा,[1] त्यजुनि धर्म, पांडव हो!
या विप्ररूपदहनीं, तुमचें न समग्र सैन्य खांडव हो. ६३
जों आहे चाप करीं, तों हा ब्राह्मण न आवरायाचा.
जाईल यापुढें बा! त्या देवांच्या हि, आव, रायाचा. ६४
होइल मनुष्यवध्य द्विजवर, जरि करिल आयुधन्यास;[2]
या, जेव्हां सोडिल धनु, सोडिल तेव्हां चि आयु, धन्यास. ६५
जरि तो मरेल अश्वत्थामा, हा तरि च शस्त्र सोडील.
हें न घडतां, शिरें, यां सर्वांचीं ही रणांत तोडील. ६६
'अश्वत्थामा मेला' हें, मिथ्या म्हणुनि 'हाय!' सांगावें.
अनृत बहुमत व्यसनीं; जाया प्रेतत्व, वायसां गावें. ६७
हा चि उपाय, प्राणव्यसनीं, सर्वांसि आजि तारील.
वारील शक्र हि न या; सर्वांस हि संगरांत मारील." ६८
बाल्यापासुनि, बहु गुरुवत्सल, जो गुरूसि तोकसा मान्य,
होइल अर्जुन तादृश[3] घातोपायासि तो, कसा मान्य? ६९
भीमादि सुखें वळले, म्हणति, 'जयोपाय हा असामान्य,
हितकर न जगीं कोण्हीं आम्हां या कृष्णजी असा मान्य.' ७०
कष्टें धर्मा[4] झाला बहु,[4] हिक्कार्तासि[5] लशुनसा, मान्य;
कीं, त्रिजगद्गुरुवरवच जो न करिल, तो चि पशु, न सामान्य.[6]
शत्रुप्रदीप, ज्याच्या लीलाश्वासें चि मालवे शतदा,
तो कदन करित होता, पांडवकटकांत, मालवेश तदा. ७२
तन्नाम 'इंद्रवर्मा,' 'अश्वत्थामा' तदीय नागाचें.[7]
त्याचें भीमें केलें, पक्षिवरें, कदन, जेंवि नागाचें. ७३
'मेला अश्वत्थामा,' हें ऐकविलें गुरूसि मग, राज्या![8]
तो भी सुतशोका; कीं न च तरले दशरथादि मगरा[9] ज्या. ७४

---

१. कपटास्त्यः—**पंत.** २. शस्त्रत्याग. ३. तशा प्रकारच्या. ४. तो गुरुघातोपाय—**पंत.** ५. उचकीनें पीडित झालेल्यास. ६. असामान्य पशु—**पंत.** ७. हत्तीचें. ८. हे धृतराष्ट्रा! ९. ज्या सुतशोकरूपी सुसरीला.

श्रवणीं शिरतां प्रथम चि, ती द्रोणा होय शोकदा वार्ता.
सुतवीर्यविचार सखा घन, निववी शीघ्र शोकदावार्ता. ७५
'लटिकी वार्ता,' ऐसा निश्चय चित्तीं करूनि, जो जवळ
भिडला होता द्रौपद, त्याचा पाहे करावया कवळ. ७६
ध्वज, धनु, खंडुनि, मारी तो तत्काळ स्वमृत्युसूतातें.
त्या अहितातें न गणी, हरिसेवक जेंवि काळदूतातें. ७७
दुसरें हि खंडिलें धनु; जें हस्तीं शस्त्र शत्रुनें धरिलें,
तें तें सर्व द्रोणें, दुर्दैवें वस्तुमात्रसें, हरिलें. ७८
धृष्टद्युम्न स्वहय, द्रोणहयांमाजि, होय शिरकविता;
त्यांची मिठी, सकळ बळ कंपित करि, जेंवि तज्ज्ञशिर कविता.
तत्काळ द्रोण प्रभु, ईषा, रथचक्रबंधनें, तोडी;
धृष्टद्युम्न तयावरि, गरगर फिरउनि, महागदा सोडी. ८०
विप्र क्षिप्र गदेतें खंडी, दंडी जसा चि आशेतें.
पसरिति, त्यांच्या विजया कटकें, जैसीं घनासि आ शेतें. ८१
मग खड्ग-चर्म घेउनि यत्न करी श्येनसा चि झडपाया.
वाटे त्यास स्वतनुप्रासादाचा जगांत धड पाया. ८२
रथशक्तिनें परतुरग वधुनि, करि स्वहय मोकळे विप्र;
विप्रतिम द्विषदसितें खंडी वैतस्तिकेषुनीं क्षिप्र. ८३
विरथ विशस्त्र करुनि त्या, द्रुपदसुतवधार्थ बाण जों सोडी,
त्यातें दश विशिखाहीं शिनिपुंगव बहुपराक्रमें तोडी. ८४
तें पाहुनि पार्थ म्हणे, "पीतपटा! परमपुरुषा! पाहें
कर्णद्रोणकृपांत स्वस्थ कसा सात्यकी? नवल बा! हें. ८५
सत्कीव निजवाचेला म्हणतिल, 'बहु मधुर वाणिमैने! या

---

१. शोकरूप अरण्याग्निनें पीडित अशा द्रोणास. २. स्वमृत्यु जो धृष्टद्युम्न त्याच्या सारथ्याला. ३. धूर. (जूं ज्याच्यावर असतें तो दांडा). ४. संन्यासी. ५. आपल्या शरीररूप राजवाड्याचा. ६. बळकट. ७. निरुपम. ८. वीत वीत लांबीच्या बाणानीं. ९. सात्यकी. १०. हे वाणिरूप मैने!

रामा, कृष्णा मग मा, आर्धी तूं तत्प्रिया चि शैनेया.'" ८६
कर्णद्रोणकृपांत, द्विरदांत विशंक सिंहसा साजे.
लाजविले ते, धन्वी म्हणउनि घेते, जगद्विवासा! जे. ८७
तेज न तव प्रसादें कोणांत हि, सात्यकिस लया नेतें.[2]
येणें दृष्टिसुख दिलें, धावें त्वत्पादकिसलयानें[1] तें. ८८
इतुक्यांत सुयोधनमुख, तव सुत कृप, कर्ण, अन्य ही योध
क्रोधमदांध, बहुकडुनि करिती शिनिसूनुचा रणीं रोध. ८९
यम भीम धर्म समरीं बहुत चि शैनेयरक्षणीं जपले.
तपले, परि पर पशु ते यदुपतिपशुपतिपुढें[3] प्रचुर खपले. ९०
वदले सुर दैवासुरसम त्या आयोधना[4] शपथ[5] करुनीं,
'न तुम्हीं[6] किमपि मिळविलें, ऐसा हा योधनाश पथकरुनीं.'
धर्म म्हणे, 'क्षत्रिय हो! यत्न करा, कुंभयोनिला[7] वेढा.
जाणा पार्षततेजें गिळिला चि, बुभुक्षितें जसा पेढा.' ९२
आज्ञा होतां चि, सकळ पांचाळप्रमुख वीर बळजळधी
बुडवाया धांवे, परि तो घटज तसा चि, हा हि निश्चळधी. ९३
गुरु[8] परबळें, बळकरग[9] जेंवि न करिजेल भग्न, हळ, दीनें.
पीतिमगुणें शुचि कनकरुचि, कीं लज्जेंत मग्न हळदीनें. ९४
धांवे रणार्थ गुरु, तों तद्वामाक्षि[10] स्फुरे, पडे उल्का;
समजुनि म्हणे, 'वरावी सुगति, समर्पूनि जीविता शुल्का.[11]' ९५
योजुनि तो ब्रह्मास्त्र, क्षत्रिय विंशतिसहस्र बा[12]! मारी.
अन्य दशायुत मर्दुनि ठाके निःशंक, जेंवि कामारी. ९६

---

१. तुझ्या चरणपल्लवानें. २. कृष्ण हा च कोणी शंकर, त्यापुढें. ३. देव-दैत्यांच्या युद्धासारख्या अशा. ४. युद्धास. ५. 'तुमची आण, तसा च हा,' असें परस्पर बोलिले—**पंत.** ६. असुरांनी जसें—**पंत.** ७. द्रोणाला. ८. कृषीवळें हळधरें बळहळ, की कनकदीप्ति हळदीनें कधीं ही भग्न न करिजेल, तेंवि परबळें द्रोण—**पंत.** ९. बळरामाच्या हातांतील नांगर. १०. त्याचा डावा डोळा. ११. मोला. १२. राज्या!—**पंत.**

सुविषण्ण[1], विरथ, पार्षत परमापद्ग्रस्त पाहिला भीमें,
धावोनि स्वरथीं तो, बा! जेंवि स्कंद, वाहिला, भीमें[2]. ९७
त्या परिभवविकळाला सुस्यंदन, चाप, धीर, दे, हातें
थापटुन पृष्ठदेशीं, कुरवाळुनि, तो सुधीर, देहातें. ९८
'अन्यसुदुर्वह हा गुरुवधभार, शिरीं तुज्या चि आजि असे.
बाहु न तुटतां, व्हावे निर्विण्ण[3] न, आदरूनि आजि[4], असे.' ९९
घेतां, भीमकृत असा उत्साहविवृद्धिहेतु बोध, मनें,
होय अधिक तेजस्वी; जाणों नररूप वन्हि तो धमनें[5]. १००
द्रुपदसुत गुरुसि गांठुनि, झांकी इषुनीं हुताशविषकटुनीं[6],
तद्रक्षक शिबि बाल्हिक कौरवकटकें क्षणांत विसकटुनीं. १०१
काळें पाठविला, 'द्विज मारावा' हा निरोप ज्याला, तें
अरिधनु खंडुनि, गुरुनें त्या[7] हि दिली हानि रोपजालातें. १०२
तेव्हां पांचाळांहीं कांहीं मागेंपुढें न पाहून,
गुरु गांठिला चि, जाणुनि रणमरण अधिक जपातपाहून. १०३
घनजालें रवि गगनीं, क्षण नाहींसा चि, लोपला होतो,
गुरु हि तसा चि परशरव्रातें[8]; मग फार कोपला हो! तो. १०४
पर सर्व धैर्यपर्वत, गमला गुरु हरि, तदीय विशिख पवी;
कीं सकळांला लीलालेशें, कुरवाळुनी हि मिशि[9], खपवी. १०५
वधिले पांचाळ अयुतयुग, सृंजय षट्सहस्र समरांत.
गज अयुत, हय अयुत; तें कर्म करी प्रकट कंप अमरांत. १०६
जे मत्स्य वीर मथिले, गमले ते मर्त्य न, रवि पन्नास.
प्रेमें कां गतिनवरी[10] न वरील द्रोणशर[11]विपन्नास? १०७

---

१. अत्यंत खिन्न. २. ईश्वरें–**पंत.** ३. खिन्न. ४. युद्ध ५. फुंकण्यानें. ६. अग्नि आणि विष यांसारख्या तीक्ष्ण बाणानीं. ७. जेणें तो गुरु झांकिला होता–**पंत.** ८. नाहींसा जाला होता–**पंत.** ९. श्मश्रू–**पंत.** १०. सद्गतिरूप नवरी. ११. वीरहतवीर गतिपात्र; सर्ववीराचार्यें वधिले ते गतिपात्र काय सांगावें?–**पंत.**

क्षत्रविनाशीं द्रोण श्रीभार्गवसा प्रवर्तता, क्षिप्र,
तेथें धावुनि आले विश्वामित्रादि जे महाविप्र. १०८
भृगु अंगिरा मरीचिप पृश्नि सिकत वालखिल्य हे, राया!
अग्नि पुढें करुनि वदति, कीं शकति मुखाकडे न हेराया. १०९
"बा! हा तव निधनसमय, चाल कसा, ब्रह्मलोकवास करीं.
यावा नित्य[1] कुशांचा, या बाणांचा कधीं न, वास, करीं. ११०
ये उत्तमलोका या; म्हणती 'घात' कवि लोकवासासि[3].
विनाविति नयनांतें, कीं, 'विप्र न घातक विलोकवा सासि.'१११
त्वां ब्रह्मास्त्रें केले दग्ध अनस्त्रज्ञ नर, न हा धर्म;
शर्म समस्तां जीवां जेणें उचित द्विजासि तें कर्म. ११२
घडला अधर्म; आतां शीघ्र करावा चि आयुधन्यास.
जेणें भूतहित नव्हे, न रुचे तें, पळ हि, आयु धन्यास." ११३
भीमें मुनिवचन परिसुनि, पाहुनि वधासिद्ध रिपु पुरोवर्ती,
द्रोण म्हणे, 'आयूची, सरली च, पुरेल तों पुरो, वर्ती. ११४
सुत मृत कीं न मृत, असें, जावें, धर्मासि तरि पुसायास;
कीं एक सत्यवादी हा; भासे, रिपु हि न रिपुसा यास. ११५
मिळतां त्रिभुवनराज्य हि, अनृत न बोलेल धर्मसुत लेश.
हा सत्यसंध जाणे, जैसा तो सत्यधर्म सुतलेश. ११६
ठावी मज प्रतिज्ञा वत्साची सत्यशी; लहानपणीं
बाळांत खेळतां, तिळभरि चळला सत्यशील हा न पणीं.' ११७
गुरु होय, असें योजुनि, जों सिद्ध युधिष्ठिरा विचाराया,
जाणे त्रिजगत्साक्षी कृष्ण द्रोणाचिया विचारा या. ११८
'अश्वत्थामा मेला, कीं आहे?' गुरु असें पुसे धर्मा.
तों कृष्ण म्हणे, "'मेला' म्हण. कवि अनृतें हि जोडिती धर्मा.

---

१. पाहण्यास. २. ब्रह्मलोकाला. ३. भूलोकासि—पंत. ४. सखड्ग. ५. भयंकर.
६. समोर असलेल्या. ७. आयुर्दीप—पंत. ८. बळी—पंत.

दिवसार्ध होय तों जरि युद्ध करिल, वधिल सकळ ही सैन्य.
दैन्यद होइल, कार्मुकतेजें, [1]भूभृत्कुळा, जसा [2]वैन्य. १२०
प्राणा[3]त्ययप्रसंगीं अनृत वदावें सुखें, असें आहे,
तुज जीवनदा मेघा, चातकसे, सर्व पसरिती आ हे. १२१
आम्हां सर्वांतें गुरुकाळापासूनि, आजि वांचीव;
[4]बहुलक्षजीवजीवनदानामितसुकृतसुवसु सांचीव." १२२
भीम म्हणे, "गुरुवरहरिवचन अहो धर्मराज! परिसा हो!
दुःसह विषसें चि अनृत, हरसा युष्मत्प्रताप परि साहो. १२३
'अश्वत्थामा मेला' हें, मारुनि माल[5]वेंद्रवर्मकरी,
म्यां कथिलें; परि सत्यप्रत्यय मद्वचन तन्मनीं न करी. १२४
त्यजिल गुरु धैर्य धनुसह; तुमचा चि असे तयास विश्वास.
कीं 'धर्म सत्यवादी' हे आहे कीर्ति विदित विश्वास." १२५
वळला प्रभु भीमोक्तें धर्म हि; कीं, अचुक अर्थ तो भावी.
क्षुद्रपदीं लोभ धरी, यन्मति न [6]स्वःपदीं हि लोभावी. १२६
तो धर्मराज, होउनि अनृतभयजलधिनिमग्न, जयसक्त,
'अश्वत्थामा मेला,' व्यक्त म्हणे, 'गज' असें हि अव्यक्त. १२७
रथ, भूवरि [7]चतुरंगुल उ[8]च्छ्रित, त्या धर्मसूनुचा, चाले;
जाले, ऐसें वदतां, भू[9]स्पृक्; प्राकृतपणासि हय आले. १२८
'अश्वत्थामा मेला,' हें ऐकुनि धर्मवाक्य, तो, कानें,
जीवितनिराश जाला, गुरु, होउनि तप्त पुत्रशोकानें. १२९
'पांडव साधु, तयांचा आपण केवळ कृतघ्न अपराधी;'
ऐसी, त्या, ऋषिवाक्यें झाली, नाहीं च त्यास अपरा [10]धी. १३०

---

१. राजकुळाला (पक्षीं) पर्वतकुळाला. २. वेनराजाचा मुलगा पृथु. (यानें पृथ्वीचें नियमन केल्याची कथा आहे). ३. प्राणांवरील संकटाचे वेळीं. ४. लक्षावधि प्राण्याना जीवदान केल्याचें अगणित असें पुण्यरूपी द्रव्य. ५. 'वर्म' हें उपपद क्षत्रियाच्या नांवापुढें व 'शर्म' हें ब्राह्मणाच्या नांवापुढें लावतात. ६. स्वर्ग-**पंत.** ७. चार बोटें. ८. उंच. ९. पृथ्वीस स्पर्श करणारे. १०. अन्य बुद्धि-**पंत.**

त्या धृष्टद्युम्नास हि पाहुनि उद्विग्न होय परम रणीं.
गेला सखा हि सोडुनि तो, जो उत्साहहेतु परमरणीं. १३१
तों पार्षत दिव्य विशिख तक्षकसा जैत्रकार्मुकीं योजी,
'आपण चि गुरुविनाशीं कारण,' तुमच्या मनीं असें यो, जी!
त्याच्या निवारणीं करि यत्न, परि न योग्य राहिलें शस्त्र.
त्या समयीं एक हि बा! कुरुगुरुहृदयांत न स्फुरे अस्त्र. १३३
च्यारि दिवस, एक निशा, पंचमदिवसत्रिभागपर्यंत
पुरले शर, सरले मग, गुरुला कैसा घडेल अर्यंत? १३४
द्रुपदसुतें सोडावा शर, तों गुरुनिकट भीम ये, राज्या!
बोले उक्ति, वदवतिल न कधीं हि तशासमीप येरा, ज्या. १३५
'गुरुजी! क्षत्रक्षय कां होता, जरि न करितां तुम्हीं युद्ध?
शुद्ध स्वधर्म सोडुनि, परधर्मी न प्रवर्तले बुद्ध. १३६
धर्म अहिंसा, त्याचें मूळ ब्राह्मण, तुम्हीं च हें कथिलें.
रजतांपुढें कसें जी! मिरवावें तेज आपुलें कथिलें? १३७
करितां काय, ब्राह्मण मुख्य तुम्हीं ब्रह्मवित्तम रणातें?
मेळवितां पुत्राच्या, परिसुनि, काशास वित्त, मरणातें? १३८
परधर्मस्थ तुम्हीं, कां निजधर्मस्था जनांसि बुडवीतां?
जे चरणां शरणागत साष्टांगप्रणत, त्यांसि तुडवीतां? १३९
ज्या एका पुत्रास्तव अर्थ, अनय हा करूनि, जोडावा,
तो मेला, फळ झालें; आजुनि तरि हा अधर्म सोडावा. १४०
कोण्ही, सुतादिनाशव्यसनीं, न करूनि अनय, न बुडाला.
दाटुनि अमृतघटाच्या, नुकरिल भवदन्य अनयन, बुडाला.
ज्याच्या वचनीं धरिती बहु, सर्व हि सुज्ञ लोक, विश्वास,
अनृत वदेल कसा तो, सोडीना व्यर्थ जो कवि श्वास? १४२
त्या धर्माच्या वचनीं तुमचा नाहीं च लेश विश्वास.

---

१. प्रियपुत्र अश्वत्थामा. २. नयनशील अशा धनुर्ष्यी. ३. शत्रुनाश. ४. तुम्हांस त्यां ज्ञान काय सांगावें?—**पंत.** ५. ब्रह्मज्ञश्रेष्ठ. ६. सच्छिद्र न करिल—**पंत.**

हें हि अधर्माचें फळ. पाहे स्वसम चि खलेश[1] विश्वास." १४३
एवंविध भीमवचन परिसुनि, सुनिराश जीवितीं होय.
तो यज्ञसेनसुतभय[2] धनु सोडी, जीविताश[3] ही तोय. १४४
गुरु मग म्हणे, 'अहो कृप नृप कर्ण! समस्त वीर हो! हा मीं
शस्त्रास्त्रांतें त्यजिलों, विटलों अत्यंत जीवितीं, धामीं. १४५
पांडुसुतांपासूनि स्वस्ति तुम्हांकारणें असो; भट हो!
सत्वा मार्कंडेया[4], दैव, रणैकार्णवांतरीं[5], वट हो.' १४६
करि, 'हा अश्वत्थामन्! सत्पुत्र!' असें म्हणोनि आक्रोश.
त्या सुतस्मृति, व्रजा[6] जसि, मोही क्षण, ती[7] पडोनि सा क्रोश.
करुनि परांतें, योजुनि परमास्त्रविदीप्तभल्ल[8], भस्म, रणीं,
शस्त्रें सोडुनि, झाला निरत श्रीप्राणवल्लभस्मरणीं. १४८
तों धनु ठेवुनि पार्षत धांवे, घेवूनि असि, वधा त्याच्या.
आलें मनासि, अरिच्या, किंवा, तें कर्म[9] अशिव, धात्याच्या.
कौरवकटकीं 'हा! हा!,' पांडवकटकीं हि होय बहु 'हा! हा!'
'हा! हा!' दशदिग्भागीं, म्हणति, 'वध न योग्य रुक्मवाहा[10] हा.'
निजयोगधारणेनें द्रोणमुनि करी शरीरसन्यास.
त्याचें त्याला किंवा तज्ज्ञांला, तें कळे; न अन्यांस. १५१
ज्योतिर्भूत[11] द्रोण व्योमीं दुसरा द्युदीपसा[12] गमला,
तो ब्रह्मलोकगामी दुष्टां दुर्दर्श; पार्षत भ्रमला. १५२
अश्वत्थामा, अर्जुन, कृष्ण, युधिष्ठिर हि तेज तें पाहे.
आहे प्रसाद मुनिचा[13]; तद्दर्शन म्हणुनि दास हा[14] लाहे. १५३
धावे, न्यस्तायुधशिर[15] कापाया धरुनि मति, कुडी; लाजों;

---

१. महाखल—**पंत.** २. धृष्टद्युम्नाचें आहे भय ज्याला तो द्रोण. ३. जीविताची आशा सोडी. ४. सत्वरूप मार्कंडेयाला. ५. रण हा च कोणीएक समुद्र, त्यांत. ६. गोकुळाला. ७. पूतना—**पंत.** ८. ब्रह्मास्त्ररूप प्रदीप्त बाण. ९. अशिव कर्म—**पंत.** १०. सुवर्णाचा आहे रथ ज्याचा त्या द्रोणाचार्यास. ११. तेजोरूपी. १२. रवी—**पंत.** १३. व्यासाचा. १४. संजय. १५. शस्त्र टाकून दिलेल्याचें [द्रोणाचें] मस्तक.

नेणे पार्षत, गुरुच्या तो नव्हता स्पर्शला कुडीला जों. १५४
पार्थ, रथावरुनि उडी टाकुनि, धावोनि शीघ्रतर वारी.
तन्हि लाविली च दुष्टें, कंठीं, कच धरुनि शीघ्र, तरवारी. १५५
'न वधावें,' 'न वधावें,' ऐसें म्हणतां हि, तो महापापी
कापी गुरुचें मस्तक; तच्छोक सुरांस ही बहु व्यापी. १५६
तें कौरवांकडे शिर, बहु गर्जुनि पार्षतें उडविलें हो!
यश सर्व बुडविलें हो! गमलें पंकज पदें तुडविलें हो! १५७
भीमप्रलयजलदसा गर्जे पार्षतगळां मिठी घाली.
भ्याली बहु कुरुसेना, शीघ्रपलायनपरायणा झाली. १५८
भीम तसा, जैसा हरि, हरिनें वधितां चि कनककशिपु, निवे.
पार्षतचमू म्हणे, 'निजपति च म्हणासि हर्षजनक कशि? पुनिवे!'
दुःशासन कर्ण, शकुनि, कृप, कृतवर्मा, सुयोधन हि, मानी
सर्व हि विरे, नृपा! ज्यापरि परितापें, सुयोध न, हिमानी. १६०
नें कळ पडे, सकळ पडे व्यसनीं, पाहे सुयोध न हित रणीं.
जाला गुरुपातमहाभयराहुमुखीं सुयोधन हि तरणी. १६१
सुटतां पळ बळ देवुनि, बा! जो बळजळधि आवरायाचा,
कुरुपगुरुपतन होतां प्रथम चि, त्या, जाय आव, रायाचा. १६२
कौरवबळ सकळ पळे; त्यांत तुजा पुत्र ही असामकर.
तों ये अश्वत्थामा वीर, स्रोतोभिमुख जसा मकर. १६३
करुनि, शिखंडिप्रमुखप्रबळभटांसीं, महासमर, सुटला;
स्फुट लाजवुनि परांला आला, तों कुरुबळाब्धि हा फुटला. १६४
कुरुपतिस पुसे, 'कां हो! पळतां, पळत्यांचियां चि सांगातें?
ऐशा पलायनाचें, जें काय निमित्त, तूर्ण सांगा तें.' १६५
गुरुशोकें गहिवरला महिवर; लाजे स्वयें कथायास;

---

१. शक्र–**पंत.** २. हिरण्यकशिपु. ३. त्यापरि हिमानी–हिमसंहति विरत नसेल–**पंत.** ४. चैन पडेना. ५. गुरुपतनापासून झालेलें भय हा च राहु, त्याच्या मुखीं. ६. संधि न करणारा. ७. प्रवाहाकडे तोंड करून. ८. स्पष्ट.

पाहे कृपाकडे; तो सांगे गुरुहानिची कथा यास. १६६
वृत्त सविस्तर सर्व श्रवण करुनि परशुरामसा खवळे.
कीं मंतुकरा[1], तक्षक सर्प, कराया, डसोनि, राख, वळे। १६७

अध्याय बाविसावा.

द्रौणि म्हणे, "मदधिक जें केलें वात्सल्य नित्य मत्तातें,
रे धर्मा! रे भीमा! कैसा रे! विसरलासि मत्ता! तें? १
गोपीजन ठकवावा, खाया नवनीत-साय, कनकपटें;
चालों देइल, माजा, शिरतां अवनींत, सायक न कपटें. २
गुरुच्या, सफळ कसा रे! होइल, तव राज्यकाम हा, घातें?
हा मंदा! संपादुनि, इच्छावें राज्य कां, महाघातें[2]? ३
शिव! शिव! कोण कुलज नर, कपटें गुरुच्या करील अहितातें?
पांडव न शिष्य, पाजुनि पय केले पुष्ट, दुष्ट अहि, तातें. ४
परमास्त्ररहस्य[3] नृपा! आहे उपदेशिलें मला तातें!
पांडव काय? भजे[4], स्मरहरनयना तेज जें, अलाता[5] तें? ५
समुपेक्षिलें, ठकविलें, पृतनामहिमानका[6] पित्या; सहसा
म्यां मारावे खळ ते, कृतनाम[7] हि, मान कापित्यासह सा[8]. ६
नारायणास्त्र योजुनि, करितों अहितांसि आजि भस्म, रहूं[9].
कुतुक पहा; म्हणतिल सुर, 'जग खातो काळ, परम घस्मर[10] हा.'"
ऐसी महाप्रतिज्ञा परिसुनि, कुरुकटक सर्व ही परते.
गर्जे सिंहरवें तो; धर्मादि समस्त वचकले पर ते. ८

---

१. अपराधकर्त्यांस. २. महापातकातें. ३. ब्रह्मास्त्राचें गूढ ज्ञान. ४. काकु—**पंत.** (काकु=विकृतस्वर). ५. कोलीत. ६. भारतसेनायशःख्यापक आनकसा—**पंत.** कुरुसेनायशाची प्रसिद्धि करणाऱ्या नगाऱ्यासारखा. ७. पाठांतर—**कृतनमन.** ८. अथवा केलें नाम जिहीं पांडवकृष्ण—**पंत.** ९. पळों नको—**पंत.** १०. बहुभक्षक—**पंत.**

धर्म पुसे विजयातें, 'सर्व पळाले भिवोनि गुरुपातें,
गर्जति कां हे? जाला बा! कोण सहाय वीर कुरुपातें? ९
हा रव कोणाचा, गा! दरदुंदुभिसिंहनाद लोपवितो?
वाटे सहाय त्यांला झाला, धरितो सदैव जो पवि तो.' १०
जिष्णु म्हणे, "पळ पळ परसा[1]गर जेणें गमे अनाद रिता,
हा गुरुसुतरव, जैसा भास्कर, तेजोंतरा[2] अनादरिता. ११
कुपित गुरुसुत, सकळपरदारांच्या, आजि हरिल, टिकल्याला.
जें करिवरमदहर, तें साहजिक, न, तेज, हरि, लटिक ल्याला.
अनृत सुतमरण सांगुनि, गुरुकरवीं त्वां धनुष्य सोडविलें.
पार्षतकरें, पितृशताधिक गुरुचें शिर रणांत तोडविलें. १३
त्वां वधुनि घेतलें, यश गति व्हाया, कां न देशिका[3]करवीं?
जरि हंसकाक सत्यानृत, तरि तूं कान देसि काकरवीं[4]. १४
स्वर्गपद, ब्रह्मपद हि, किंबहुना मोक्षपद हि, सोडावें;
'श्रीगुरुपद चि,' म्हणति कवि, 'सर्वस्वार्पण करूनि, जोडावें.'
राज्यपद अनर्थास्पद; केवळ त्याच्या धरूनि लोभातें,
गुरुपद गमाविलें, कीं गेलें घेऊनि सत्य शोभा, तें. १६
वाळिवधीं रामाचें, द्रोणवधीं हें तुजें अयश, राज्या!;
तो व्यर्थ, असोनि मुखीं, सत्य नरा ज्या नसे, अयं[5] शरा ज्या[6].
पक्षांत हळु च शिरला, जेंवि भरतनायका! पिलें शिरतें;
मद्गुरुचें, निष्करुणें वाळुकसें हाय! कापिलें, शिर तें. १८
गुरुघातकासि आतां रक्षीं, सामात्य तूं अजातारी,
न च, पर नरकुंजर जो, त्या हरिपासूनिया, अजा, तारी. १९
बहु वय सरलें, उरलें थोडें; तों काय कर्म ओडवलें?
सिंधु बहु तरुनि, शेषीं, कैसें बा! सत्यउडुप[7] फोडवलें? २०
हा! हा! उपेक्षिला गुरु, या पापें पावलों चि नरका मीं.

१. अन्य तेजास. २. तिरस्कार करणारा. ३. गुरु–**पंत.** ४. काकशब्दीं–**पंत.**
५. लोहाग्र, शल्य. ६. प्रत्यंचा, दोरी. ७. सत्यरूप नौका.

बुडतो, सर्व बुडवितो, लोभी, क्रोधी, तसा चि नर कामी.” २१
सर्व हि उगे चि होते, ऐसा गुरुशोक अर्जुनें करितां,
वरितां उदासपण बहु, चापलता त्यजुनि मृदुलता धरितां. २२
भीम म्हणे, ‘चालविला, वत्सें, संन्यासिधर्म हा, तेरा.
क्षत्रिय धरिति, कराया समरीं ऐसें चि कर्म हातेरा[1]. २३
सर्वस्व हरुनि कपटें, स्त्रीची ही सोडिली निरी हातें.
क्षमिलें खळकृत धर्षण, दुःसह कपिला[2] अशा निरीहा[3] तें. २४
समय न विलंघिला, तरि जीवन हि हरावया झगडतात.
सुज्ञ हि, उगा चि आम्हाविषयीं झाला खरा दगड, तात. २५
त्वदनुमतें, या हिततमकृष्णानुमतें चि धर्म वर्ततसे.
तन्हि खळ अतिदुस्तर हे, तिमिरीं पथ सर्पगर्भगर्तें[4] तसे. २६
सर्व यथाशक्ति रणीं झटतों, विजयार्थ धरुनियां सदसि[5].
त्यां आम्हां, अतिदुःसह[6], जेंवि क्षार क्षतीं, असें वदसी. २७
वर्णुनि गुरुसुत, भिवविसि मज खळबळशत भयावहा काय?
आहे गदा सहाय, द्रौणिपुढें धरिल दर[6] न हा काय. २८
व्यसनीं, मद्धृदयातें, ऐसें बोलों नको, विदाराया.
व्यसनीं दुखविसि निष्ठुर कैसें बोलोन कोविदा[7] राया! २९
द्रौणि किति? द्रोणाचळ यो; भस्म चि करिन तो गदाघातें.
भगवत्स्मरणें भगवद्भक्त जसा नरकभोगदाघातें. ३०
त्यजुनि भय, स्वस्थ रहा. म्हणवी धर्मोद्धतासि ‘हा!’ न, रवा[8]
हा नरवासव देइल न, सलोकपमृत्युच्या हि, मान, रवा. ३१
भ्यालासि, कृष्ण सारथि असतां, वद सत्य पांडवा खातो,
नर कीं नग पाहेल चि, जरि गिळिल हि सत्यपांड[9] वाखा तो.
पार्षत हि म्हणे, ‘होता षट्कर्मी निरत काय हा नियमें?

---

१. शस्त्राला. २. कपिलमहामुनीला. ३. निरीच्छ—पंत. ४. सर्प आहेत ज्याचे पोटीं असे खळगे. ५. उत्तम खड्ग. ६. भय. ७. जाणत्या! ८. दिव्य—पंत. ९. ब्रह्मांड—पंत.

केली, जैंवि कराची, बहु[1]जीवनिकायकायहानि, यमें. ३३
त्यजुनि स्वधर्म, जाला परधर्माश्रित, अशांत जरि पिकला,
हा[2]ब्राह्मणब्रुव[3], ध्रुव[4] धन घेउनि, कौरवां स्वयें विकला. ३४
क्षत्रियधर्म हि उत्तम, परि त्यातें नीट चालवीना कीं;
यश्निष्ठापुरुषातें, स्वर्गश्री नित्य, पोलवी[5] नाकीं. ३५
मद्बांधव चि खपविले; इतरांसि नसे चि अवधि लेखाया;
या अधमापरि वाटे त्या घटकर्णें हि न वधिले खाया. ३६
यावा, कनककशिपुचा जैसा, तैसा चि हा वध, मनातें.
कैंचा द्विज? कैंचा गुरु? दुरित करुनि बुडवितो अधम नातें.
अर्जुनजी! सुकृत नव्हे, अरि अतिदारुण असा वधाना, तें.
खळ सावधान न मरे, तरि मारावें असावधानातें. ३८
केला त्वत्तातें[6] ही, खाया तांबूलकवळ, आ ज्यास,
शरशयनीं न निजविलें काय तुवां, त्या तशा हि आज्यांस[7]?
बापाचा परम सखा, जो नृप भगदत्त, बापसा मान्य,
पातीं[8] पाडुनि कपटें वधिला, तें काय पाप सामान्य? ४०
गेलें काय तुझें, म्यां जरि पितृघातक[9], हरूनि मद, वधिला?
खळ जो प्रवर्तला जन सकळ वधाया, करूनि मंदें[10] वधिला. ४१
भगिनीभाच्यांकारितां, आवरुनीं चाप, रोप हा साहे;
द्रुपदसुतभुज स्तवना योग्य; न नीच्या[11] परोपहासा[11], हे. ४२
रामें रावणसा, हा म्यां चि वधावा रणीं, असें होतें,
याजोपयाजें[12]मुनिकृत होइल लटिकें तुम्हां कसें हो! तें? ४३
धर्माकडे, मजकडे, नाहीं च अधर्मलेश हा कांहीं.

---

१. बहुत जीवसमुदायांच्या शरीरांची हानि. २. वृद्ध. ३. ब्राह्मण म्हणविणारा, निंद्य ब्राह्मण. ४. खरोखर. ५. हांक मारी. ६. पांडूनें. ७. भीष्मास. ८. पापण्या. ९. पिता द्रुपद याचा वध करणारा द्रोण. १०. मदंताला—**पंत.** ११. नीच शत्रूंच्या उपहासाला. १२. द्रुपदाकडून यज्ञ करवून, द्रोणाला मारणारा पुत्र तुला होईल असा वर त्याला याजोपयाजऋषींनीं दिला होता.

शिष्यद्रोहें मेला, गेला, परतेल काय हाकांहीं?' ४४
पार्षतकृत गुरुदूषण बहुत चि; मज सर्व वर्णवेना तें.
'धिग्धिधिक्!' सकळ हि म्हणती त्यास, जसे सर्व वर्ण[1] केना तें.
अश्रुपरिप्लुतनयनें धृष्टद्युम्नाकडे विजय पाहे.
राहे धर्म अधोमुख, भीम हि; कोणहास ही न तें साहे. ४६
शैनेय म्हणे, "कैसें वदतो? जाणों नव्हे चि पापींसा!
नाहीं कोणी येथें, याची जिह्वा समूळ कापीसा. ४७
सत्य रसज्ञा म्हणतों, गुरुनिंदा[2] बोलतां, तडकलीला;
करितील दर्शनार्थ, प्रियसख हे बोल, तांतड कलीला[3]. ४८
जीभ चिरावी शतधा, शिर हि उलावें खळा! भुज गळावे,
श्वपच[4]गृहाला पथिक द्विजसे, सोडुनि तुला, असु पळावे. ४९
हितशत्रु[5] काममुख हे, 'नरकीं' म्हणती 'अपत्रपा! पड,' सा[6];
पाप डसाया लाविल अहि वृश्चिक; भाजसील पापडसा. ५०
त्वां, सप्त, अवरँ[7], पर जे, त्यांतें नरकांत घातलें. कानें[8]
परिसुनि म्हणेल पार्षत[9], 'केला द्रोणें[10] न घात, लेंकानें.' ५१
भीष्में महानुभावें आदरिला तो तसा स्वयें स्वांत[11].
तूं जेंवि कृतघ्न तसें मानी शुद्धास ही तुजें स्वांत[12]. ५२
भीष्मवधीं हि शिखंडी कारण उत्पादिला तुज्या बापें.
कोण तुम्हां द्रुपदसुतांवांचुनि जोडील हीं महापापें? ५३

---

१. ब्राह्मणादि चारी वर्ण. २. गुरुनिंदाविषरससेवनें उलती तरि रसज्ञा सत्य असें म्हणतों–**पंत.** ३. कळीला या बोलांच्या भेटीस यावया मोटी तांतड होईल–**पंत.** ४. चांडाळाच्या घराला. ५. जो स्ववश जाला निर्लज्ज त्यास कामक्रोधादि हितशत्रु 'नरकीं पड' म्हणतात, याकरितां नरकीं पडसील; केलें पाप जिह्वेस वृश्चिक सर्प डसवील–**पंत.** ६. पट्–**पंत.** ७. अलीकडचे (सात वंशज). ८. परलोकीं हें कर्म–**पंत.** ९. द्रुपद–**पंत.** १०. मारिलें, परंतु स्वर्ग दिला; द्रोणें घात न केला; पुत्रानें चि अधर्में नरकीं घालूनि घात केला–**पंत.** ११. आपलें मरण. १२. अंतःकरण.

ब्रह्मघ्ना! जन पाहे तुज, सहसा आजि पाहुनि रवीला.
द्विजराजघ्ना[1]! बहुधा विधिनें तुजला चि राहु निरवीला[2]. ५४
सरलें आयुष्य तरि च, निंदिसि तूं मत्समक्ष गुरुगुरु[3]तें.
मांजर घांचेल कसें, करिल व्याघ्रासमीप 'गुरुगुरु,' तें? ५५
नाहीं उपयोग तुजा, कटकीं पळमात्र ही नसावास.
श्वेततुरग[4] मृगमदसा; तूं अस्तुतिपात्र हीनसा वास. ५६
साहेन तुझे शत मीं, एक चि माजा गदाप्रहार सहा.
पापा! पळों नको; घे अमृतरस असा नसे, महारस[5] हा." ५७
पार्षत म्हणे, "वदेल न दुर्वचनें मत्त अशुभ जन कां हीं?
नेणे क्षमारतांचें, त्वत्तुल्य मनुष्यपशु, भजन कांहीं. ५८
हृदयीं क्षमा असावी; सर्वत्र सदा असों नये, पण[6], ती.
म्हणती क्षमितां 'दुर्बळ;' न क्षमितां करिति दुर्जन प्रणती. ५९
गिळिलासि महादुरितें, दुष्टा! करिसील काय वध माजा?
पाहों नये तुजकडे. माज्या दृष्टीपुढोनि अधमा! जा. ६०
जो घोळसी तुज, जसा सुरतीं अतिकामरस कळत्रास,
पाहोनि पावले, ज्या नरसिंहा, सामर सकळ, त्रास; ६१
भूरिश्रवा, सिताश्वच्छिन्नभुज, प्रा[7]यगत, महातेज्या,
'बहु धन्य' म्हणत होते, अमरसमररसिकबुध पहाते, ज्यां[8]; ६२
त्यातें वधुनि न लाजसि, नरकफळा वरुनि, वीरहानीच्या.
मिरविसि पुरुषार्थ, म्हणसि लोकीं आपण चि वीर, हा! नीच्या!
केवळ चांडाळ चि तूं जालासि, प्रायगतसुजनघातें.
पाप्या! तुला चि घडलें कर्म, तसें न च घडेल अनघा[9] तें. ६४

---

१. हे द्रोणास मारणाऱ्या, (पक्षी) चंद्रास ग्रासणाऱ्या! २. तूं द्विजराजघ्न जसा तसा हा ही होय; असें करावें कीं, हा धरितो पुन्हा द्विजराज आहे च; त्वां नाही च केला–**पंत.** ३. अर्जुनगुरु द्रोणातें. ४. अर्जुन. ५. वीररस–**पंत.** ६. परंतु–**पंत.** ७. प्राण देण्यासाठी योगधारणा करून बसलेला. ८. ज्या भूरिश्रव्यास. ९. निष्पापा.

त्यां, नसतां छिन्नभुज प्रायगत, द्रोण मारिला मद्दरी.
वंदरी, निधेल, विप्राधमशमनें, सर्वशांतधामदरी. ६५
द्रोणशिर कापिलें तें, नाक तुजें काय? जेंवि घटकर्ण,
तैसा चि रणीं मर तूं; येणें चि फिटेल आप्तकटकर्ण.' ६६
दुर्वाक्य पुन्हां वदतां, द्रोणशिर तसें, तुजें हि कापीन.
न मथितिल खळा तरि, हे भुज केले व्यर्थ काय गा! पीनें? ६७
मूढा! केवळ धर्में राज्यव्यवहार चालतो काय?
नें करी अधर्म ऐसा, जो एक तुम्हीं रचाल तो काय! ६८
दुर्योधनें अधर्में द्यूतक्रीडेंत वंचिला पार्थ.
लुटिला कुटिलानें हा, चोरसमूहें वनीं जसा सार्थ. ६९
छळिली सती अधर्में; होता फेडीत पापजन वासा.
पाठविले वल्कलधर करुनि, अधर्में चि, सर्व वनवासा. ७०
धावोनि येत होता, जो मद्रप एकें भेंट, कळवळून,
नेला पुजुनि अधर्में, व्हाया यांचें चि फटकळ वळून. ७१
वधिला बाळ अधर्में कोंडुनि, विपिनीं जसा शशक; सारे
झटले वृकसे; नाहीं तरि होता त्यांसि तो वश कसा रे!? ७२
भीष्मप्रभुच्या पातें, घडला चि अधर्म धवळतुरगा ही.
पुस खरें कीं खोटें, देतिल देवर्षि, सिद्ध, सुर, गाही. ७३
भूरिश्रवा अधर्में संहरिला त्वां हि पंडितंमन्यें,
देवद्रुम दुर्दैवें जेंवि मदांधें करीश्वरें वन्यें. '७४
त्यांहीं तसा चि यांहीं केला आहे अधर्म हा कांहीं.

---

१. माझा शत्रु. २. बदरींत (बदरिकाश्रमांत) सुब्राह्मण शांतांचें धाम अश्या ज्या हिमाचळादि दरी त्या ही ब्राह्मणाधमवधें निवर्तील–**पंत.** ३. आप्त लोकांचें ऋण–**पंत.** ४. पुष्ट. ५. अधर्म न च करी असा ब्रह्मयानें तों क्षत्रिय-काय रचिला नाहीं. तुम्हीं एक ब्रह्मयापरीस महासमर्थ पुढें नवा रचाल, असा उपहास यांत–**पंत.** ६. वस्त्राला. ७. मुख्य वीर–**पंत.** ८. प्रेमें बहु द्रवोन–**पंत.** ९. पांडवांचें परमाप्तमहावीरापहारें अकल्याण–**पंत.** १०. ग्वाही, साक्ष.

'हा!' कां हीं म्हणति वळें[1]? होईल तुम्ह्या हि काय हाकांहीं? ७५
जें धर्माधर्माचें तत्त्व, कळेना च वालिशमना तें;
मारतें, नेणुनि, निंदिसि तूं पामर जेंवि वाळिशसें रामातें. ७६
पूस परांचे पथ तूं पांचाळांच्या चि, सांड मान्यांचे.
अजशशमृगांत चि वळी; पळ हि हरिपुढें न लांडगा वांचे." ७७
कोपे सात्यकि, ठेउनि शर कार्मुक, घे, महाभुज, गदे[3], तो.
वाटे गरुडासि सिव्या, बहु, चक्षुर्विष महाभुजग, देतो. ७८
त्यावरि सात्यकि धांवे; पार्षत टाकी उडी रथावरुनीं.
गमले ते अंतकसे, अन्योन्यक्षयकरा पथा वरुनीं. ७९
प्रभुवचनें द्रुत धांवे भीम, बळें माधवासि कवटाळी.
यमुनाह्रद गरुडाची, वृष्णिवराची तसी च कवें टाळी. ८०
आवरितां आटोपी त्यासि पदीं भीमसेन तो साव्या.
त्यांतें सहदेव म्हणे, 'आम्हांकरितां दुरुक्ति सोसाव्या.' ८१
पांचाल्य म्हणे, "सोडा, सोडा, धरितां कशास भावोजी!?
खलदलनें हर्षों द्या; देत्ये राघवयशा सभा 'वो' जी. ८२
येवूं द्या हो! मजवरि, हा सात्यकि सत्य वात, पर्वत मीं.
नुरवीन या वराकीं, नुरवी रवि, जेंवि, तिळ हि गर्व, तमीं. ८३
हे कौरव आले कीं; यांचें ही मथन हें महाकार्य.
आम्हीं मुदित करावा, सर्वांनीं मथुनि अहित हा, आर्य. ८४
अथवा यांचा कांहीं नाहीं पार्था महातपा लेखा.
म्हणतो काळा, दावुनि अरि जेंवि गजा महातें, 'पाले खा.' ८५

---

१. कटकें 'हाय! हाय!' कां म्हणतात?—**पंत.** २. रामातें. ३. द्वितीया गदेतें—**पंत.** ४. सात्यकीस. ५. कालियावर गरुडाची झडप यमुनाह्रदें पडों न दिली, तसी च भीमें सात्यकिची पार्षती—**पंत.** ६. सहाव्या. ७. सात्यकितें, पार्षतातें—**पंत.** ८. ज्याचा ठायीं बहु प्रेम त्यास वो देती. सत्सभेचें खळदलनयशीं प्रेम हें ही महाखलदमनयश सेवूनि हर्षेल—**पंत.** ९. धर्म—**पंत.** १०. पालेपल्लव दाखवून महामात्र गजास 'खा' जसें म्हणतो, तसा अर्जुन शत्रु दाखवून काळास 'खा' म्हणतो—**पंत.**

जो छिन्नबाहु वधिला कौरव्य, मला तयापरि समजला;
वाटे अधिक शतगुणें तेजस्वि अलांत[1], यापरिस, मजला. ८६
तेजस्वी धरवेना, कळलासि स्पष्ट तूं चि फुसका रे!"
हें परिसुनि, मारुतिभुजधृत[2] सात्यकि, सर्पसा चि फुसकारे.८७
भीमभुजांतुनि न सुटे, संसारांतुनि जसा चि संसारी.
त्यांतें धावुनि यत्नें समजाविति धर्मराज, कंसारी. ८८
कोपीं, ऐकुनि कुरुरव, त्यांवरि ते शीघ्र, नरवरा! गेले.
तैसे हरि, परिसुनियां मत्त गजांचा हि, न रव, रागेले. ८९
क्रुद्ध व्याघ्र चि सात्वत[3], पार्षत तें; भौमसोदराक्ष[4] ससे
पर, गमले; तदिषु हि असृगास्वादनलब्धमोद[5], राक्षससे. ९०

अध्याय तेविसावा.

पडले गळां चि धावुनि, सेवुनि बहु रुट्सुरा[6], सुरथ डँकले[7]
अभिमानडिंकें, न सुटति कुरुपांडु[8], जसे सुरासुर थडकले. १
नारायणास्त्र योजी गुरुपुत्र पराबलाविलापार्थ.
वाटे, त्यां असुरांच्या दुर्दैवें, तो बलाविला पार्थ. २
वृष्टि, विविधशस्त्रांची, बहु होवूं लागली, असुसहा[9] ती.
कलिलीलेला बुधसे, न च, वीरांचे तिला असु सहाती. ३
जाळी परकटकातें, ग्रीष्मीं दवदहन जेंवि कक्षातें,
कोणाची ही चालों नेदी नारायणास्त्र, कक्षां[10], तें. ४
पेटे अधिक चि, जों जों वाराया करिती यत्न ते जन, गा!

---

१. अलाततेज वाढविता वाढेल–**पंत.** २. भीमाच्या भुजानी धरलेला. ३. सात्यकी. ४. मगळासारखे (लाल) नेत्र ज्याचे असे. ५. रक्ताच्या आस्वादनानें ज्याना आनद प्राप्त झाला आहे असे. ६. क्रोधरूप मद्य–**पंत.** ७. चिकटले–**पंत.** ८. कौरवपाडव–**पंत.** ९. दुःसहा. १०. बाजू, कोटी, मात्रा.

तावी परां, जसें रविकांताच्या, दिवसेंरत्नतेज, नगा. ५
धर्म म्हणे, 'क्षत्रिय हो! करितां काशास कायहोमातें?
मीं मंदभाग्य, केवळ पापी, ताराल काय हो! मातें?' ६
'धृष्टद्युम्ना! उरलें बळ रक्षावें, वृथा न भाजावें.
बा! विहगाहीं, सोडुनि दवपरिवृतपादपा, नभा जावें.' ७
'जा, शैनेया! माजें मामातें सांग नमन, मामीतें;
जें केलें साह्य तुवां, शतजन्मीं आठवीन बा! मीं तें.' ८
'आहे सुज्ञ समर्थ, स्वश्रेय करील हा यदुपदेश,
विपदाब्धिसेतु होउनि, लोकांला तारितो यदुपदेश. ९
सानुज मीं, या अस्त्रज्वलनीं शिरतों अरे अहीनकुळा!
सहदेवा! मेला ही तो धन्य चि, जो न भी अही, नकुळा. १०
जननीस शोक बाधे, पुत्राचा वेचतां वृथा काय.
रणमरणें हर्षेल प्राकृतमाता, तसी पृथा काय? ११
भीष्मद्रोणसमुद्रीं तरलों; या द्रौणिगोष्पदीं बुडतों.
अचळ प्रकंपना जे, ते व्यजनें तुच्छ तूळसे, उडतों.' १२
जिष्णुमनीं, गुरुपुत्रें, पांडव पांचाळ शेष आहेत
हे मारुनि, पुरवावा गुरुचा, वधिले न सर्व हा, हेत. १३
अभिमन्यु बाळ जेणें, कथुनि वधाचा उपाय, मारविला,
लाजविलें उग्रत्वें दुष्प्रेक्षत्वें गुणें यमा रविला. १४
संसुतें जेणें, पुसतां धर्मद्यूतांत, वदन वासून,
कृष्णा उपेक्षिली, दे हर्ष, नमुनि नित्य पद नवा, सून. १५
जेणें जयद्रथातें, त्या व्यसनमहार्णवांत ताराया,
लेवउनि कवच, केला क्षम कुरुपति, अर्जुनासि माराया. १६
पांचाळ सत्यजिन्मुख जे होते मज्जयार्थ झटत रणीं,

१. शत्रुजना—**पंत.** २. दिनमणि—**पंत.** ३. वणव्यानें वेष्ठिलेल्या अशा वृक्षाला. ४. द्वारकेसि—**पंत.** ५. ज्याचा उपदेश. ६. मुंगसाला. ७. महावातास. ८. जी पद नमुनि नित्य नवा हर्ष देत्ये असी द्रौपदी उपेक्षिली—**पंत.**

ब्रह्मास्त्रराहुकरवीं जेणें, ते गिळविले सुभटतरणी. १७
द्याया आम्हां सर्वां स्वर्गनिवास, प्रवर्तला होता,
कल्याणवृत्त गुरु, म्यां मारविला युद्धमन्युचा[1] होता! १८
अस्त्राग्नींत जळावें, हें प्रायश्चित्त सर्वथा युक्त,
उक्त प्रकार जे जे, त्यांत बरा शीघ्र करिल हा[2] मुक्त.' १९
प्रभु, भुज उभारुनि, म्हणे, 'सैनिक हो! शीघ्र आयुधें सोडा.
यानावरूनि उतरा; कर, या अस्त्रासि सर्व ही, जोडा. २०
भस्म करिल योधजना बहुता, शरणागताविना शम हा,
न धरिल; उरविल कोण्हां न हुताश, रणागतां[3], विनाश महा.'
तों भीम म्हणे, 'कथितों हितहित हि तमालनील[4]; परि सारे
मानधन कुलजजन हो! मन हो न त्रस्त; वाक्य परिसा, रे!
सोडावें कुलजांहीं जीवित, समरीं, न शस्त्र सोडावें.
मोडावें आप्तवचन; अयश, शरीरार्थ, कैंवि जोडावें? २३
धरितों मीं, या अस्त्रीं न उराया तिळ हि उर, गदा हातें.
रे! गरुडसंश्रितांच्या, विषदहनें, करिल, उरग, दाहातें[5]? २४
पावेल मजपुढें, हा घेउनियां हार[6], विप्र, तापातें.
भेदुनि रघुरामा, भृगुराम कसा हारवि प्रतापातें? २५
रे जिष्णो! त्वां समरीं भिवुनि परा, सत्व बळ न सोडावें.
करपद्म तुजें उजवें विशर, विगांडीव, पळ नसो, डावें.' २६
जिष्णु म्हणे, 'आर्या! मीं न करिन अन्यत्र कार्मुकन्यास;
नारायणास्त्रगोद्विजतेजा द्यावा, न, मान, अन्यास.' २७
तें जयवंच परिसुनि, तो अत्यद्भुतमानसत्व रागेला.
घनसा चि द्रौणिवरि, स्वीकारुनि मान, सत्वरा, गेला. २८
हास्य करुनि, गुरुनंदन ताडी, अस्त्राभिमंत्रितशरानीं.

---

१. रणयज्ञांतील होता च केवळ—**पंत**. २. हा ब्रह्मास्त्रानल. ३. कोण्हा रणागता न उरवील, महाविनाश हा—**पंत**. ४. तमालवृक्षाप्रमाणें नीलवर्णाचा श्रीकृष्ण. ५. न करील? काकु—**पंत**. ६. माघार. ७. अर्जुनाचें भाषण.

वाटे दावग्रस्तीं, शिरला तो द्विरद, काळवश, रानीं. २९
भीमाचळावरि च बा! अस्त्रजलदपटळ तें सकळ वळलें.
कटक कळवळे बहु, परि हृदय पवनसूनुचें न कळवळलें. ३०
क्षितिवरि उतरुनि, सर्व हि करिती, तत्काळ, आयुधन्यास.
म्हणती सुरनर हि, 'असो देवा! या[2] विपुल आयु धन्यास.'
जय आच्छादी भीमा, अस्त्रज्वलनांत, वारुणें अस्त्रें.
केशवकृपा चि झांकी त्या बाळा, त्या महातपीं वस्त्रें. ३२
[3]दहनीं मिळोनि कळवी, कीं दहनसमान, वेगळा मीं न.
मज हि गमे, तो अस्त्रा प्रथम, जसा, मानवे गळा, मीनें[3]. ३३
वारुणपरिवृत म्हणवुनि, भस्म न करि दहनराशि, शिरल्याला.
[4]सुखद चि परप्रतापातप त्या, जो हरिदयाशिशिरें[5] ल्याला. ३४
भीमावनार्थ धांवे ब्रह्म, करी जें चिरायु धात्यातें.
पदधावन बहु यश दे, विस्रस्त[6]पटा निरायुधा त्या तें. ३५
दीप्तालयांत शिरवी, जेंवि कृपणधनिकमानवास वहीं.
प्रभुसि तसा अस्त्रीं तो पावेना भक्तमान वासव हीं. ३६
दोघे नरनारायण गांठिति भीमासि, वरुनि सुरयांतें.
जरि हा असा दुराग्रह, वदले बहु 'धन्य,' वरुनि[10] सुर यातें.
झोंबति ते भीमाच्या, जैसे याचक करास दात्याच्या.
वंदन दुराग्रहा[11], स्वदुराग्रह जाया, करा सदा त्याच्या[11]. ३८

१. भीमाचें. २. या धन्यास—भीमास—**पंत.** ३. दहनांत दहन जसा मिळतो तसा मिळोन तो भीम लोकांसि असें कळविता जाला की, मी दहन चि आहें; वेगळा नाही. योग्य मला तेजस्विप्रवरासि हें असें; अस्त्रासि मानवला, जसा प्रथम सुस्वाद म्हणोनि गळास मीन मानवतो, ऐसें त्याच्या परमोत्साहें मज ही गमलें—**पंत.** ४. दुःखद होत नाहीं च—**पंत.** ५. बर्फ. ६. सुटलें आहे वस्त्र ज्याचें अशा. ७. उधाराची वही. ८. भीम शिरविता जाला—**पंत.** ९. उत्तम वेगातें—**पंत.** १०. गगनांतून—**पंत.** ११. त्या भीमाच्या दुराग्रहातें वंदन करा—**पंत.**

घे धनु धनंजय, नृपा! शौरि शरातें, बळें चि झोंबोनीं.
ओढिति रथावरुनि मग, घालूनि मिठी, भुजांसि लोंबोनीं. ३९
तों तों गर्जे भीम, प्रभु जों जों बळ करूनि आकर्षी.
नारायणास्त्र खवळे, भ्याले बहु नारदादि नाकर्षी.' ४०
कृष्ण म्हणे, 'हें काय? त्यज आग्रह; बा! न उचित हठ कविला.
उतर रथावरुनि क्षण; अभिमानें कोण कोण न ठकविला? ४१
युद्धें निवारतें, तरि कां आम्हीं सर्व न करितों युद्ध?
क्रुद्ध नको होवूं, बा! या अस्त्रशमीं[1] उपाय हा शुद्ध. ४२
शस्त्रन्यास करुनि, हे वीर तुझे उतरले, पहा, सारे.
या रेवतीधवानुजवचना[2] दे मान, मानदा! बा! रे!' ४३
दुर्योधनदुर्दैवें प्रभुकरवीं तो बळें चि उतरविलों[3].
कीं, देणार पवनसुत शोकें[4] तुला[5], जेंवि शक्रसुत[6] रविला. ४४
ज्या स्मरतां, कामाद्यरिषट्काहंकार सर्व हरपावे,
भीम वळे बहुकष्टें, पूर्वीं त्या प्रभुसि जेंवि हर पावे. ४५
भीम प्रेमबळें[7] चि, न पावुनि नारायणास्त्रदर, वळला.
त्या सुयशें जेंवि, तसा सुरतरुकुसुमें न नाक[8] दरवळला. ४६
नारायणास्त्र शमलें, जेव्हां तो वायुचा तनय शमला.
प्रभुचेंसें[9] प्रभुच्याचें, सांगों दे, दुसरि मात न, यश मला. ४७
पुनरपि परप्रमुदित प्रेक्षुनि, पौरवपती[10] असुख पावे.
त्यांसि[11] म्हणे, 'उरल्यांचे, या चि महास्त्रानळें, असु खपावे.'
द्रौणि म्हणे, "मृत्युपरिस भंग[12] अधिक शतगुणें, असें आहे.
मृतमारण[13] नीचोचित. होते पसरीत कीं पदर आ हे. ४९
'अस्त्रप्रदीप' म्हणसी 'उजळीं, नुरवावयासि परतेल[14],'

१. अस्त्रशांतीविषयीं. २. कृष्णवचना. ३. रथावरूनि–**पंत.** ४. दुर्योधनवधें–**पंत.** ५. धृतराष्ट्राला. ६. कर्णवधें–**पंत.** ७. भगवत्प्रेमबळें चि वळला, न अस्त्रभयें–**पंत.** ८. स्वर्ग–**पंत.** ९. प्रभुचें यशसें प्रभुजनाचें–**पंत.** १०. दुर्योधन. ११. गुरुपुत्रासि–**पंत.** १२. पराभव. १३. मेलेल्यास मारणें. १४. शत्रुरूप तेल.

योजूं नये पुन्हां हें. योजिन तरि मजवरी च परतेल. ५०
मज हरिपुढें उरावें न, पळभरि हि, शत्रुकटककाळविटें.
केला[1] दिव्यास्त्रप्रतिघात खरा, गोपदार[2]बाळविटें." ५१
भूप म्हणे, 'न जयश्री देसिल तूं, बा ! परंतु कां मातें?
देतो सुवधू, साधुनि यत्नें, प्रभु बाप, रंतुकामातें[3]. ५२
त्र्यंबकअस्त्रीं[4] कीं तूं न पळों देसील पद हि, सुत्राम्या[5];
तुजवरि, गुरुप्रवध हा भार दिला फार न गुरुपुत्रा ! म्या.' ५३
नृप गुरुसुता स्तवे, पटु[6] जेंवि हया, तापवि, प्रतोदानें,
धांवे, परांसि द्याया, चिंतुनि तें पाप, विप्र तो दानें[7]. ५४
शरभ जसा सिंहातें, गांठुनि करि भग्न पार्षता. राया !
सात्यकि भेटे व्यसनीं त्या, श्रोत्या जेंवि आर्ष[8] ताराया. ५५
द्रौणि म्हणे, 'शैनेया ! रक्षिसिल न आपणा हि आपण, जा[9].
रक्षिल न शक्र; याचा जरि बा, आजा हि, करिल आं[10], पणजा.
पांचाळ सर्व वधिल्यावांचुनि, पावेल कोप उपशम न.
वेचुनि वाढविसिल तूं, ज्वलनाचें करिल काय, तुप, शमन?'
ऐसें[11] गर्जुन अर्जुनसम, जो समजोनि, करुनि पाठ, कवी,
पाठक विख्यात जगीं, तैशास हि[11] तो[11] महातपा[11] ठकवी[11]. ५८
एकें चि शरें भेदुनि कवच, उर, क्षतज[12] ओकवी, राया !
सात्यकिला लोळवितां, भ्याले बहु, सर्व लोक, वीरा या. ५९
गमला, झाला तो गुणसद्रत्नांचा डबा परेतें[13] रणीं.

---

१. श्रीकृष्णानें. २. कृष्णें नारायणास्त्रप्रतिघात केला; परंतु तूं समर्थ असतांतरें मज जयश्री कां न देसील ? देसील च. समर्थ पिता पुत्रास वधूरत्न यत्नशतें साधून देतो च देतो—**पंत.** ३. रमायाकारणें आहे काम ज्यास तो रंतुकाम, विलासी—**पंत.** ४. अस्त्रज्ञ—**पंत.** ५. इन्द्रास. ६. कुशळ सारथी—**पंत.** ७. गुरुवधपापाच्या मरणपराभवनरकादि फळांचीं दानें—**पंत.** ८. रामायण—**पंत.** ९. दृष्टिपुढें नको राहूं—**पंत.** १०. तोंड पसरील धृष्टद्युम्नत्राणार्थ—**पंत.** ११. ऐसें गर्जुन तो महातपा द्रौणी तशास हि ठकवी—**पंत.** १२. रक्त. १३. मृत.

वदला असेल चि, धरुनि तेजाची चाड, वा! परे तरणी. ६०
सूतें शीघ्र पळविला सात्यकि तो त्यजुनि समरमहि, मार्गें,
ज्या शुचिगुणा म्हणावें, 'स्वशिरीं[2] तूं शंभुसम रम' हिमार्गें. ६१
पाडी द्रुपदसुता, शर हाणुनि जैं, विप्र, भोंवयांमाजि,
पाहे दृष्टि, परां रविभीतां जेंवि, प्रभो! वयां[3], माजी. ६२
पांचाळचमू खवळे; स्वर्गाप्रति शीघ्र बोळवी तीतें.
रणमृत्यु न च रुचे, जरि बहु हित तरि, जेंवि बोळ वीतीतें[4].
भीम, धनंजय, मालव, पौरव, युवराजनाम चेदिपती,
हे पांच धांवले, ज्यां, डोळे, पाहोनि, आमचे, दिपती. ६४
वधिला युवराज पळे, पौरव हि पळे, पळे चि मालव तो,
त्या गुरुसुतापुढें पर, वायुपुढें जेंवि दीप मालवतो. ६५
नंदावरि[5] हरि[6], बुडवुनि निजमख, करितां, जसा, परमख, वळे,
शरवृष्टि गुरुसुतावरि भीम तसा बहु करी, परम खवळे. ६६
तेज, परहृदयकंपद राम, तसें द्रौणि ही किमपि, त्याला.
उचित चि, जरि हरिणीरुया, येइल, वृकदर्शनें, हिमें[7], पिल्याला.
एक जगत्प्राणात्मज[8], एक महाचार्यराजकायज[9], गा!
ते क्रुद्ध, युद्ध करितां, कल्पांतभ्रम न होय काय जगा? ६८
समरमखीं कोपविला प्रथम चि आचार्यपुत्र; तो धनुतें
खंडुनि, मुहूर्त मूर्छित केला भीमें, समस्तयोधनुतें. ६९
नभ त्यांच्या शरजाळें कोंदे, वाहो शके न वात रणीं.
एक कुपित रुद्र गमे, एक प्रलयीं जसा नवा तरणी. ७०
भीमाचें हि द्रौणि छेदी कोदंड दोनदां; देवा!
वाटे गजा महागज भंग, महानद चि तो नदा, दे, वा. ७१

---

१. मृतकमंत्र. २. हिमाचळाच्या–**पंत.** ३. गुरुसुत रवि, पांचाळ दिवाभीत, असें मज दिसलें–**पंत.** पक्ष्यांना–घुबडांना. ४. बाळंतिणांतें. ५. कृष्णादि गोपांवर. ६. इन्द्र. ७. हिव. ८. वायुपुत्र भीम. ९. द्रोणाचार्यपुत्र अश्वत्थामा.

सूतासि, अलिक[1] भेदुनि पाडी, प्रकटूनि अस्त्रमायेतें.
जैसें देणें[2] धृतितें, गुरुपुत्रीं नुरवि, शस्त्र, मायेतें[3]. ७२
अश्व स्वैर उधळले, मूर्छित होतां चि रश्मिआवरिता[4];
पडला भीम, गुरुसुतक्षोभें, समयीं असोनि आव, रिता. ७३
जैसा करिता झाला दैत्यांसीं धरुनि शक्रसंग रंजी[5];
तैसा गुरुसुत, पांडवपांचाळांसीं, असीमसंगर, जी! ७४
गेली द्रुपदसुताला पांचाळचमू, तिला हि सोडुन भा.
तपनप्रतापसमयीं, न म्हणति, कोणीं हि, 'सैंदु[6]' 'सोडुं[7],' नभा.
द्रौणि परचमू मर्दी, देवूनि भयव्यथा पिटी कांहीं;
मूळमहत्व न हरिलें, मोट्या झाल्या तथापि, टीकांहीं. ७६
केले भग्न बहुत परि, न मनीं तो अजितसारथि वरमला[8].
त्या कटकांत न कोणी आढळला, अजि! तसा रथिवर मला.
होउनि गुरुसूनुपुढें, श्वेताश्व म्हणे, त्यजूनि भीड, 'अरे!
उद्धत्ता! अबळांतें कां वधिसी? मजसवें चि भीडं[9] अरे[10]! ७८
हरितों मीं तव दर्पा; त्या[11] ही, ज्या[11] माजलासि भांडवलें.
यामागें, बहु निष्ठुर होवुनि, तुजसीं मला न भांडवलें. ७९
आम्हांवरि जो द्वेष, प्रीति तुझी जी सुयोधनावरि ती,
शक्ति हि, दावीं. समयीं निजतेजातें सुयोध नावरिती. ८०
नाशिल सर्व तुझा हा मद, तो चि द्रोणपांतकर[12], हातें.
सोडुनि साहंकारा, अन्यजनीं, कोणें[13] पातक रहातें?' ८१
पुसेसि[14], 'कसें अति अप्रिय गुरुसुतकोपार्थ अर्जुन वदे? हें
कापुरुषत्व[15] असें जरि अर्जिल तो पार्थ अर्जु[16] नवदेहें[17];' ८२

१. ललाट-**पंत.** २. ऋण. ३. स्नेह-**पंत.** ४. सारथि. (रश्मि=दोर). ५. पुरूरव्याचा पौत्र-**पंत.** ६. चंद्रान्वित. ७. तारान्वित. ८. म्लान झाला-**पंत.** ९. युद्ध कर. १०. शत्रो!-**पंत.** ११. ज्या शस्त्रास्त्रधनें मत्त जालास त्याला ही हरील-**पंत.** १२. धृष्टद्युम्न-**पंत.** १३. तूं अहंकारी धर्मद्वेष्टा सर्वपापाधार-**पंत.** १४. मज जरि राया! पुसतोस-**पंत.** १५. नीचपणा. १६. संपादो-**पंत.** १७. देहांतरीं-**पंत**

तरि परुषभाषणाचीं[1], कथितों तुज, कारणें नृपा! परिस.
बहु गुरुपुत्रीं पार्थप्रेमा गुरुपरिस, त्या कृपापरिस. ८३
पार्थाचा विनय, कृपीं द्रोणीं भीष्मीं युधिष्ठिरीं विदुरीं, „
तो चि गुरुसुतीं; लोभ हि बहुत चि, बा! जेंवि जिष्णुचा, भिदुरीं[2].
परि भवदनयें पडला विघड, तशा ही सख्यांत, हा राज्या!
अहित, अहि तसा, झाला, उचित गळविहार[3] रत्नहारा ज्या.
वधिले मालव पौरव युवराज सुकीर्तिभाजन तिघे ते.
सात्वत पार्षत मारुति दमिले[4], जे वीरराज नति घेते. ८६
पडले होते हृदया धर्मोक्तें, धिराडियासि जेंवि, घरे.
कीं उदकें ढेकुळसें, परुषें वचनें पळांत जें[5] विघरे. ८७
दैवें पार्षत सात्यकि यांत हि कलिभेद[6] घातला खोटा.
तों उँकलिला मनें, जों करिता धृतितुष्टिघात, लाखोटा. ८८
यास्तव अभूतपूर्व क्रोध श्वेताश्वमानसीं पेटे;
कक्षीं जेंवि दवानळ, बळ ज्याला द्यावया सखा[9] भेटे. ८९
जाला गुरुसुतहृदयीं, तो बहु कटु परुषवाद, शर भाला.
निद्रेंत लाविला मृगराजानें काय पाद शरभाला? ९०
कोपे बहु, तो, वाटे उन्मूळिल कृष्णयुग्म[10] रोपें[11], करी[12].
हरसा, दृश्यादृश्या[13]हितगणदाहार्थ, सिद्ध रोपें[14] करी. ९१
परमाग्न्यस्त्रें, सकळ हि शत्रु कराया परासु, रोपास्यें[15]
करुनि प्रदीप्त, सोडी; तृण मानुनि त्या परा सुरोपास्या[16]. ९२
अस्त्र प्रकटी ज्वाळा[17]माळाकुळ शर अनंत, राया! तें

---

१. कठोर. २. वज्रावर. ३. कंठाच्या ठायीं विहार करणारा. ४. हतवीर्य केलें. ५. हृदय-**पंत.** ६. कलहहेतुभेद-**पंत.** ७. द्यूतव्यवहार आठवला; संविष पत्राचा लाखोटा उकलून वाचितां दृष्टिघात करितो, तसा द्यूतव्यवहार मनांत येतां च्चि धृतिघात करितो-**पंत.** ८. धैर्यसंतोष-**पंत.** ९. वायु-**पंत.** १०. कृष्ण आणि अर्जुन. ११. बालवृक्ष. १२. गज. १३. दृश्य आणि अदृश्य अशा सर्व शत्रूंच्या नाशार्थ. १४. बाण. १५. शरमुखातें-**पंत.** १६. नारायणास-**पंत.** १७. ज्वालाकल्लोळांनीं युक्त.

करि सांतराय योगीश्वरयोगातें अनंतरायातें. ९३
त्यजिती, जलाशया गुरुगंभीरा ही नदी नदा, यादें;
गुरुच्या, परबळ केलें, क्षणमात्रें हीन दीन, दायादें. ९४
अहि बाहेर निघाले, सोडुनि, बहु तापतां महि, बिळाला.
कोणासहि अभयप्रद आश्रय त्या संकटांत न मिळाला. ९५
त्या अस्त्राग्नि सहसा सेना अक्षौहिणीमित जळाली.
बहुत न हुत होणारी जी, ती च सुटोनि तेथुनि पळाली. ९६
ऐसा करिता झाला, एक चि सोडून बाण, विप्र, लय.
रुद्राधिक गमला तो; कीं, नसतां समय, जाणवि प्रलय. ९७
धरि परचमू धृति, जसी श्रुतसिंहरवा दवावृता न गजी.
पार्थें, सर्वास्त्रप्रतिपक्ष ब्रह्मास्त्र योजिलें मग, जी! ९८
घनशस्त्रवर्ष शमलें, शमतां अग्न्यस्त्र सर्व तम ही तें.
सुर म्हणति मुख्य कृष्ण चि, हे धरिति, न शेष पर्वत, महीतें.
मेले चि कृष्ण, ऐसें बा! सर्वांनीं हि मानिलें होतें.
अक्षत अस्त्रप्रशमीं पाहुनि, बहु तेज वानिलें, हो! तें. १००
घनपटलमुक्तरविशशिनिभकृष्णांहीं स्वशंख वाजविले.
गाजविले लोक सकळ, तावक गुरुनंदनादि लाजविले. १०१
शोकध्यानपरायण अश्वत्थामा करांगुळी मोडी;
जोडी हस्त श्रुतिला; दीर्घोष्णश्वास, चाप ही, सोडी. १०२
तो 'धिग्धिक्! सर्वमिदं मिथ्या' ऐसें म्हणे; रथावरुनीं
टाकुनि उडी, पळे हो! शीघ्र, तपोयोग्यवनपथा वरुनीं. १०३
तों, ज्याच्या उपदेशें बहु जनिमरणाद्यनर्थ चुकतात,
तो भेटे भर्गप्रभ भगवान् भव्यप्रभाव शुकतात. १०४
व्हावें धन्य जयाचें, तीर्थांचें तीर्थ, पद नमुनि, पतितें,

१. विघ्नयुक्त. २. विघ्नरहित अशा. ३. अश्वत्थाम्यानें. ४. वणव्यानें घेरलेली हत्तीण. ५. दाट अशी शस्त्रवृष्टि. ६. मेघपटलांतून बाहेर आलेल्या सूर्यचंद्रासारख्या कृष्णार्जुनांनीं. ७. शिवसदृश. ८. व्यास.

त्यां, वंदी, तो चिंताशोकपरिम्लानवदन, मुनिपतितें. १०५
सविनय पुसे, 'अहो ! म्यां आग्नेयास्त्रप्रयोग हा केला;
रुद्रें हि न पावावें, यैन्द्रीतगुहाचिया हि हाकेला. १०६
सर्व चमू न जळाली, कृष्णार्जुन वांचले कसे ? बाहे.
जें हरचक्षुसि त्याची प्याले कीं आंच लेकसे बा ! हे? १०७
हे माया कीं काळें केलें विपरीत, पूर्व कीं चुकलों?
सांगा कां गायत्रीजपपर मीं, मंत्रसिद्धिला मुकलों?' १०८
व्यास म्हणे, "नारायण होउनि कार्यार्थ धर्मसुत, पाला
जळ हि न सेवुनि, पूर्वीं करि मैनाकीं अखिन्न सुतपाला. १०९
षट्षष्टिसहस्त्र समा, धृतयमनियमांसि, सर्वदा जपला.
तितुकें चि पुन्हां तप, तो ऊर्ध्वभुज, स्थाणु वातभुक् तपला.
तो ब्रह्मभूत जेव्हां प्रभुची तेव्हां चि पूर्ण होय दया,
मग दर्शन दे भगवान् भव हर, सेवकमयूरतोयद, या. १११
प्रेमस्मितीं निववितो शशिशतमददलन देवदेवरद
नमितां शिरीं कर, स्तुति करितां श्रुति-चित्त दे, वदे वरद.११२
'मद्भक्त ! मत्प्रसादें हो तूं मत्तुल्य, मदधिक हि, समरीं,
त्वदधिक तेज यश नसो कोणा ही, योगिमुनिजनीं अमरीं.११३
त्या तारिसील,वधिसिल म्हणसिल ज्या ज्यासि'तारिन,''वधीन.'
शस्त्रास्त्रापासुनि भय तुज किमपि नसो; असो जय अधीन.'
विश्वेश, असे पुष्कळ, होउनि परम प्रसन्न, दे वर ज्या,
तो हा यदुपति, याच्या, नमिति, पदाच्या, समस्त देव रज्या.

---

१. त्या मुनिपतितें–**पंत.** २. ज्या आग्नेयास्त्राला भ्यालेल्या [आपल्या मुलाच्या] कार्तिकस्वामीच्या. ३. जें अस्त्र रुद्रतृतीयनेत्रास युद्धार्थ बलाविते असें अत्युग्र, त्याची आंच पुत्रसे सोसोनि कसे बापा ! हे कृष्णार्जुन वांचले ?–**पंत.** ४. वर्षें. ५. खांबासारखा निश्चल. ६. दासजन हे च कोणी मोर, त्यांचा मेघ असा शिव. ७. शेंकडों चंद्रांचा गर्व नष्ट करणारे. (अत्यंत शुभ्र). ८. महादेवाचे दांत. ९. कान व मन.

याच्या चि तपपासुनि झाला, यासम चि नर महातेजा;
तो हा अर्जुन, 'नारायण' चि, म्हणति कवि बरें पहातें, ज्या.
रक्षिति युगीं युगीं हे साधूंतें, आदरें अवतरून;
यांचा पदपद्मरजःकण हि न होइल शचीधवतरून. ११७
श्रीकृष्ण रुद्रसंभव, पूजितसे शंकरासि हा लिंगीं;
अहि चंदनद्रु तसा, तूं मानिं तरि[1]कृष्णद्वयासि आलिंगीं. ११८
तूं ही रौद्र तपस्वी, तेजस्वी रुद्रभक्त पूर्वींचा;
ईश्वरवरप्रसादें जालासि ग्रासकर रिपु[2]र्वींचा." ११९
इत्यादि तत्व ऐकुनि, तो कुरुगुरुचा कुमार, बहु मानी,
श्रीशंभुकारणें नति करुनि, श्रीकेशवासि बहु मानी. १२०
हृष्टात्मा व्यासातें वंदुनि, अव[3]हार शीघ्र तो करवी.
आवरि वीरां, स्वकरां निववाया जेंवि सर्व लोक रवी. १२१

अध्याय चोविसावा.

अर्जुन निजविजयाबद्दल मोठें आश्चर्य किमपि वाहोनि,
वाहोनि विस्मयभर, ध्यानीं होता, तटस्थ राहोनि. १
तों व्यासातें पाहे, नमुनि म्हणे, "करुनि आ तपस्वीं[4]! मीं
पुसतों, सांगा, न तुम्हीं[5] उरवाल तमासि आतपें, स्वामी! २
जेव्हां जेव्हां करितों, जिकडे जिकडे शिरोनि, परम रणा,
तिकडे तिकडे दिसतो दिव्य पुरुष, तो चि हेतु पर-मरणा. ३
वर्णें कृष्ण, भयंकर बहु, चालतसे त्यजुनि तो धरणी.
मरती, तच्छूलोत्थितशूलसहस्रें चि सर्व योध रणीं. ४
दीपपुरोवर्ति तिमिर, वायुपुरोवर्ति घनपटल, फाटे.

---

१. सुरतरु—पंत. इंद्रतरु (कल्पतरु) याहून उणा. २. शत्रुभूमींचा. ३. सैन्यसमारोप. ४. तपोधना!—पंत. ५. तुम्ही आतप तमासि न उरवाल—पंत.

तैसें तयापुढें परबळ, तें पाहुनि मला नवल वाटे. ५
मागुनि मीं, आर्धी रविशतसप्रभ[1] बळसमुद्र अनवधि[2] तो,
शूलप्रसूतशूलप्रकरें[3], मच्छत्रुयोधजन वधितो. ६
जन मानितसे, 'वधितो पार्थ परांचीं शरोत्करें[4] कटकें.'
मृतमारण चि मज रणीं घडलें; दिसतें जनास तें लटकें. ७
स्वामी! तो पुरुषोत्तम कोण बरें? हें तुम्हीं च सांगाल;
आपण सर्वज्ञ म्हणुनि, पर[5] गर्वें फुगविनांत कां गाल?". ८
व्यास म्हणे, "ज्या साहे न शशी, न हुताश, न रवि, शंकर तो;
प्रभुभाव असा, स्वपदीं होउनि असपत्न[6] नर, विशंक, रतो. ९
सैंधववधपणसमयीं कृष्णें स्वप्नांत दाविला परवां,
जालासि हेतु, वंदुनि, ज्या, असुरींच्या[7] तदा विलापरवां. १०
प्रचुर प्रसाद तुजवरि, म्हणुनि, प्रभु चालतो पुढें पार्था!
बहु जपतो भक्तजना भगवान्, सार्थप जसा सदा सार्था. ११
जा त्यासि शरण, चरणस्मरण च रणमरणसंकटीं[8] तारी.
मारी तो चि खळांतें, दासांसि पडों न दे चि जडभारी. १२
कृपवृषगुरुसुतरक्षितसेनेतें वक्रदृष्टिनें पाहे,
बा! हेतिधर[9] असा, या प्रभुवांचुनि अन्य कोण गा! आहे?
नमन[10] त्रिकाळ करिती स्वर्गीं शक्रादि सुर, तरि च वसती.
दाखविती झाली या प्रभुचरिताची जना बरि चव सती[11]. १४
प्रभुवर दक्षा, जेंवि सदर्पा सर्पाधमा सुपर्ण[12], कुटी;
यांचा[13] प्रसाद इच्छुनि, वरिली कविनीं वनीं सुपर्णकुटी. १५

---

१. शंभर सूर्यासारखी कांति ज्याची. २. अमर्याद. ३. मळपाठ—**विनिःसृत.** ४. बाणसमूहानें. ५. तुम्हाहानि इतर—**पंत.** ६. शत्रुरहित. अर्जुन. ७. निवातकवच-हिरण्यपुरवासिवधसमयीं—**पंत.** ८. संकट. ९. शस्त्र—**पंत.** १०. नमन न करितां मातृपितृगति असी; मग अन्य गति काय?—**पंत.** ११. पार्वती. १२. गरुड १३. ईश्वरप्रसाद महाभाग्य, तें जेथें प्राप्त होईल ती पर्णकुटी ही बहु बरी—**पंत.**

जें खेचर लोहरजतकनकमय त्रिपुर पांडवा ! तें गा !
एकें चि शरें केलें भस्म; उडविलें हि कांडवातें[2] गा[3]. १६
एके समयीं अंकीं घेउनियां खेळवी कुमारमणी[4],
देवांला, 'सांगा हा कोण ?' म्हणे शंभुची उमा रमणी. १७
'तेजस्वी शिशु दिसतो; हा मत्पद, वाढतां, हरिल; याला
न उपेक्षावें;' चिंतुनि हें धांवे न्यावया[5] हरि लयाला. १८
तत्काळ सवज्र भुज स्तंभित[6] झाला; अगा ! धँवळबाहा[7] !
भ्रमले सर्व; न कळला कोणाला ही अगाधबळ बा ! हा. १९
सामर शक्र विधिकडे जाय पळत; बहु भुजास कळ लागे.
स्वमनीं उमा म्हणे, 'गुरुमति ! तुज ही मूढ हा न कळला गे ?'
परिसुनि वृत्त, विधि म्हणे, 'रे शक्रा ! देवदेव अज तो कीं;
हरि ! हरि ! हरिपरिभवबळ तुंज आढळलें असेल अजतोकीं[10] !
प्रेमें तसी च भजली शुचिगुणमणिसुखनिधी उमा पतितें.
देतो नाना सुख, बहुरूप प्रभु सुखनिधी उमाप[11] तितें. २२
[12]येतों, चला, भ्रमाया संसारीं चाकवत[13] चुकाना कीं ?
कैंचें अमृत मिळेल ? न चाखाया चाकवत[14], चुका[14], नाकीं.' २३
आला धावुनि सामर विधि विनवाया प्रभूसि कैलासीं,

---

१. महादेवानीं पृथ्वी हा रथ, ब्रह्मदेव हा सारथी व विष्णु हा बाण अशा प्रकारें युद्धसाधनें जुळवून, असुरांच्या आकाशगामी व लोखंड, रुपें व सोनें यांच्या केलेल्या त्रिपुरांचा नाश केल्याची कथा आहे. २. बाणाच्या वाऱ्यानें. ३. गान कर–**पंत.** ४. त्रिपुरनाशसमयींचा चमत्कार पाहण्यासाठीं पार्वती आली असतां, शंकर, ज्याच्या मस्तकीं पांच शेंड्या आहेत असें बालरूप घेऊन तिच्या मांडीवर बसले, असा कथासंदर्भ आहे. ५. इंद्र–**पंत.** ६. अचल. ७. बकार व वकार यांत भेद नाहीं, हें शास्त्र यमककुतुकार्थ कृपा करून येथें अंगीकारावें–**पंत.** ८. बृहस्पतिबुद्धे !–**पंत.** ९. सहस्राक्षास तुज–**पंत.** १०. मेंढ्याच्या पोराच्या ठिकाणीं. ११. बहु–**पंत.** १२. भीं प्रभु प्रार्थीया परि–**पंत.** (अन्वयाकरितां अध्याहार ?) १३. चाकासारखे. १४. शाकविशेष.

काळावें हि न चाले बळ, ज्याच्या द्वारपाळचैलासीं. २४
पसरी, विधि करुनि सुरांसह, नमन स्तवन, दीनपा, पदर.
प्रभुपदयुगलीं निववी; कां हरिल विबुधनदी न पापदर? २५
प्रभुनें न शूल धरिला, न असि, न नाशावया मद, पिनाक;
नाकभ्रष्ट न व्हाया, वज्री घांसी पुढें तदपि नाक. २६
ऐसा प्रताप, ऐसी लीला, ऐसें दयालुपण समज;
बापा! पहा प्रभुयशें केलें केवळ पळांत पणस मज. २७
मातेची सरि येना उपमातेला, अगाधबळ बा! हा;
काय तुपाची साजे उपमा तेला अगा धवळबाहा!? २८
हरिहर सहाय झाले, तेव्हां तत्तुल्य तूं हि अजित रणीं.
काय इतर तेजस्वी? वत्सा! तुजला म्हणेल 'अजि!' तरणी."
माधवमित्रमयूरा मुनिमुदिर मुदित करुनियां गेला.
केला धन्य जयें असा शिबिरा शिबिराजनुतपदें नेला. ३०
श्रीगुरुरामपदाब्जीं भावें हें द्रोणपर्व वाहून
झालों प्रसादभाजन; सर्व हि होतिल असे चि पाहून. ३१

इति श्रीमन्महाभारते द्रोणपर्व समाप्तम । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१. देवनदी भागीरथी. २. पापभीति. ३. सात्विक भाव आंगावरि कांटे उठले —**पंत.** ४. देवदयेसारिखी अन्य दया म्हणों नये, जसें तुपासारिखें तेल न म्हणावें; कीं, देवाचें अनंत सामर्थ्य-**पंत.** ५. कृष्णमित्र अर्जुन हा च कोणी मयूर त्यास. ६. व्यासरूपी मेघ. ७. अर्जुन. ८. सर्वशरण्यनाथें—**पंत** ९. प्रसादपात्र.

शुद्धिपत्र—आर्याभारत खंड २ रा.

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
४।७	गुरुसि
४।७	जीवीं
५।११	समजाविती
५।१४	‘ ने
७।२	त्वत्स्मरणें
७।१०	[१३]हो,
१०।४	दाटेल.
१०।१०	लाजे;
१३।१७	विप्र
१३।१८	क्षिप्रें[१४]
१४।७	दुःसह संकट
१४।२२	६. उत्तम जय देणारे (चरित्र).
१५।८	सुखा ?
१५।१५	द्रुपदनृपपुरोहित
१९।७	मी सिद्ध, न सिद्ध जनक,
१९।१७	हरि कुरुकुळहित
२१।६	चि, न
२९।५	तरावयासि
२९।२६	ज्यानें अशा !
३२।१६	बिटें[१]. (याप्रमाणें पुढें क्रम).

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
३२।२४	४. हरिहराचा० (याप्रमाणें पुढें क्रम).
३३।१५	पीतें[११],
३८।२७	बालकानें.
३९।१७	तीव्रें[११],
४५।२	कांहीं.
४६।२३	बृहस्पतीनें व शुक्रानें
५०।२०	चिरार्चितीं
५४।६	परभारा,
५८।२	होतीं
५८।४	म्हणे, ‘ अमृतकरा !
५९।९	कैसा,
५९।९	राज्याला ?
५९।१३	कसा,
५९।१३	तो ?
६१।२५	९. तसें कारण.
६५।२	—मंडितकुळ सन्नृपांत
६५।३	जे जाले यांत,
६५।५	केवळकृपाळुपूर्वजसद्यश
६६।८	स्वप्राणांसह, जरि हि ते [६]सैसेन,

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
७०।१५	झाल्या !? .
७०।२०	आर्यका माते,
७५।५	आधि काय
७८।७	तारिल कोपेल जरि ! अजातारी ?
७८।१५	सुरसत्तमसा
८१।१६	भुज
८३।५	हितसेचकसंधिबांधवायास (संधीप्रमाणें टीपेत फरक करावा).
८३।१६	'बहा' आल्या.
८७।१८	यादव;
८९।१४	भैरता!' "
९१।१४	नी,
९४।६	तारकोपदेशाला.
९४।७	सदुपदेशपटु
९४।८	मधुरसी
१०६।५	भारतापसदा !
१०६।६	राज्यभार
१०८।१६	तथा,
१११।४	'योग्य केशवा! समता.'
१२३।१८	द्रुपदसुत शिखंडी तो रथ-सत्तम;
१२३।२७	१५. दुर्जय.
१२४।९	स्वभावातें
१२९।२१	रेणुकेला
१३१।९	विटेल,
१३२।१४	साधूंना,
१३४।२	श्रीगुरुकृपा
१३४।८	निजैगभिर्तेसि
१३५।२२	८. प्रहारांत.
१३८।५	सारथ्ययुद्धतांडव
१३८।२७	पाहिलेले.
१५०।३	परांसि नौका
१५०।५	शिवशिष्यच्छात्रे.
१६४।२१	५. युद्धाची पर्वतयारी करिताना.
१६८।४	मदनीकीं ?
१६८।५	सैखा
१६८।५	हिर्ते
१६९।११	मी.
१७६।६	अजेयें
१७६।६	वज्रधरा
१७७।१७	तुंडे,
१८७।८	भोंड,
१८७।९	भांडे.'
१८७।१०	सरले तीन, प्रहरा
१८९।२	तें ब्रह्म, पावलो
१८९।२	मीं;
१८९।३	प्रभुच्या, पावति
१९०।३	राक्षस;
१९१।२०	हैतदर्पा वैचिर०

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
१९२।५	कौरवसमूह,
१९२।५	कृष्णसारथि,
१९६।४	तो,
१९६।५	गेंदीन्नु ?
१९८।१९	शत्रु तूं, न भाऊ
१९८।२३	यश चिं सदा,
२०४।४	ठावा,
२०८।८	व्याघ्रा,
२१४।१४	वृद्धासि
२१४।२८	चंद्रानें.
२१७।१६	सुशर्मा रायें,
२१८।१६	ते गज नग,
२२१।५	श्रितसुहृदनवन पथ-करून (?) (पंत 'पथ' असें भिन्न पद का करितात ?).
२४९।१५	पडला.
२४९।२०	कोपविलां:
२५७।५	भ्रमार्त०
२६२।१३	अरक्षितहरिमथन०
२६४।१५	'रे !
२७२।२१	कालींही ?
२७६।१२	हो !'
२८१।८	कलहातें,
५८१।९	'?"
२८२।१३	रुद्र प्रमुला

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
२९८।१३	कुशीला.
२९८।१४	कुशीला.
३१०।१४	राशी ?
३२७।५	रवि,
३२८।९	रोमांचकंचुकाला
३३१।६	'करित्यावरि' असें हि पद संभवेल.
३३१।६	मोडिसिल गदा,
३३७।११	गुरुसात्यकि
३३८।२७	खळें,
३६६।११	यथपतीच्या
३७५।१९	कुरुकृतानिदांगारवर्ष
३७५।२६	जिष्णुकडे
३७७।५	शैलाग्रज०
३८२।१९	राकडा
३८३।८	व्हाव्या (?)
३८७।१५	अधमतम
३९०।२१	सुदुर्जेरे
४०५।२०	माजो. ९५
४०६।५	तें.'
४०९।२	भीमगदेनें
४१२।१८	कृष्ण श्रितांसि
४१८।१५	स्तंभेन
४२१।४	मृगाधिपतिकेली.
४२४।१८	यमपुरीवसती.
४२५।६	तो,

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.	पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.
४३४।८	वृष विचार	४५४।१७	कुंतनार्म
४३४।१३	मृदुल	४५४।१८	सा.
४४५।१७	कृष्णजीअसा	४५७।६	यन्निष्ठा पुरुषार्ते
४४७।१४	पार्षत तेजें	४५८।४	'धिग्धिक्!'
४४७।१७	हळदीनें.	४६१।२०	हा आर्ये.
४४७।१८	हळदीनें.	४६२।२१	करिति
४५३।९	भीम प्रलय०	४६७।७	त्र्यंबक ऐसी

